Alfredas Bumblauskas

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija

Alfredas Bumblauskas

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Alfredas Bumblauskas

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija

Vilniaus universiteto leidykla
Vilnius
2010

UDK 947.45.02/.04
Bu 239

Apsvarstė ir rekomendavo išleisti
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto taryba
(2010 m. lapkričio 5 d.; protokolas Nr. 5)

Recenzentai:
doc. habil. dr. Alvydas Nikžentaitis (Lietuvos istorijos institutas)
doc. dr. Eligijus Raila (Vilniaus universitetas)

Knygos rengimą finansavo Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija

Knygos leidybą parėmė Lietuvos mokslo taryba (mokslinių tyrimų projekto „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija, vaizdinys ir modernūs tapatumai“ sutarties Nr. VAT-19/2010; projektas vykdomas pagal nacionalinę mokslo programą „Valstybė ir tauta: paveldas ir tapatumas“)

Dailininkas
Petras Repšys

Fotografai:
Algimantas Aleksandravičius
Arūnas Baltėnas
Klaudijus Driskius
Romanas Raulynaitis

ISBN 978-9955-33-632-7

© Alfredas Bumblauskas, 2010
© Petras Repšys, 2010
© Vilniaus universitetas, 2010

TURINYS

Pratarmė 9

I Užmiršta ir reali Europos valstybė 13

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija: tarsi gyvos valstybės faktai 15
Užmirštoji Silicianijos kunigaikštija 17
LDK – antroji Lenkijos civilizacijos laida? 21
Valstybės ir jos plotų permainos 27
Sienos 29
Gyventojų skaičiaus permainos 31
Tautos, raštijos ir kalbos 33
Sostinė 39
LDK ženklai 41
Pinigai 47
Valdovai ir dinastijos 49
Žymiausias LDK valdovas 53
Santvarkos 57
Administracinė struktūra 59
LDK regionai 61
Valstybinė religija ar dešimt konfesijų? 67
LDK ant Vakarų ir Rytų ribos 71
Ryčiausias Vakarų kultūros kraštas 75

II Pagonių ir stačiatikių imperija 77

Pagoniškosios Atlantidos epocha? 79
Mindaugas sukuria Lietuvos valstybę 81
Kernavė ankstyvojoje Lietuvos istorijoje 87
Gediminaičių dinastijos iškilimas 91
Vilniaus įkūrimas 93
Lietuvos karyba 95
Pagonybė – institucinė religija? 99
Algirdo didvalstybė 105
Stačiatikiškoji LDK visuomenė 109
Krėvos sutartis 113
Epochos paveldo simbolis – Kukaveičio laukas 115

III LDK kelyje link Lenkijos ir Europos 117

Civilizacinio šuolio epocha 119
Lietuvos krikštas 121
Vytauto laikų permainos 123
Žalgirio mūšis 129
Vytautas – šventasis valdovas? 135
Christianizacija ir šv. Kazimieras 141

Gotika 143
Lietuvos Metrika ir pirmosios LDK knygos 147
Reformacija 153
Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės meilės istorija 155
Liublino unija ir jos epochos paveldas 157

IV **Abiejų Tautų Respublikoje ir Baroko Europoje 161**
Pramiegota Baroko epocha? 163
LDK Baroko Europoje 165
Abiejų Tautų bajorų Respublika 167
Vilniaus universitetas 171
Ryčiausio ir šiauriausio baroko šalis 175
Gaonas ir „Šiaurės Jeruzalė“ 177
Apšvieta ateina į LDK 179
Gegužės 3-iosios konstitucija ir Tarpusavio įsipareigojimas 181
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos sunaikinimas 187

V **LDK idėjos likimas 195**
LDK carų valdžioje 197
LDK atkūrimo projektai 199
Romantinė LDK nostalgija 201
Vilnius – lenkų kultūros sostinė? 205
LDK idėjos naikinimas 207
Pirmosios LDK paveldo dalybos 211
LDK paveldo nacionalizacijos nacionalizmų epochoje 213
Politinės ir karinės LDK erdvės dalybos 221
Lietuva atsisako Vilniaus: LDK idėjos pabaiga? 229
Atminčių dalybos 237
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos testamentai 245

VI **LDK paveldas ir jo prasmės 249**
LDK paveldo išdraskymas ir išsibarstymas 251
Kultūriniai ryšiai kaip LDK paveldo dalis 255
LDK paveldo nacionalizacija: Lenkija 261
LDK paveldo užmarštis: Ukraina 265
Vargas dėl „Lietuvos, kuri pas mus“: Baltarusija 269
LDK paveldo lituanizacija: Lietuva 273
Naujas LDK paveldo aktualizavimas 279
LDK ir Lietuvos Tūkstantmetis 285

P. S. Viskas iš vargo dėl Vilniaus... 289
LDK atminčių ir šešėlių viešpatijoje 317

Pratarmė

Kam šiandien Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (toliau – LDK) istorija? Pirmas atsakymas būtų labai paprastas – LDK virsta tarptautinio mokslo aktualija. Tačiau ši knyga ne apie tai. LDK istorijos reikia lietuvių tapatybei, kuri atspirtimi laiko senąją istoriją. „Iš praeities tavo sūnūs te stiprybę semia“, – giedame „Tautiškoje giesmėje“. Tačiau iš kokios LDK praeities siūloma semtis stiprybės? Toli gražu ne iš visos, o tik iš herojiškos pagoniškosios Lietuvos istorijos. Dažnai stiprybės šaltiniams priskiriami ir Vytauto laikai, tačiau geriausiu atveju tik kaip kulminacija, po kurios prasidėjo lietuvybės nuosmukis, o jau nuo unijos su Lenkija – „užmirimas“, kaip sakė Maironis. Todėl XIX a. pabaigoje lietuvius ir reikėjo budinti, kad „atgimtų“. Tokie yra tradicinio, vadinamojo didžiojo Lietuvos istorijos pasakojimo kontūrai, kuriuos matome ir šiais laikais tiek istoriografijoje, tiek visuomenės istorinėje sąmonėje. Šis pasakojimas rėmėsi viena pamatine prielaida, kad kažkada praeityje gyvavo pagoniškoji baltų civilizacija, kurios paskutiniu akordu galbūt ir buvo Vytauto imperija. Deja, šimtmetį besirutuliojantis Lietuvos istorijos mokslas iš esmės taip ir nesurado pagoniškosios Atlantidos, o po Edvardo Gudavičiaus pradėtų istoriografinių permainų Vytauto laikus galima įvertinti ne kaip Lietuvos istorijos kulminaciją, o kaip Lietuvos kelio į Europą pradžią. Todėl šiandien drąsiai galima kalbėti apie ištisą LDK europeizacijos epochą, prasidėjusią Lietuvos krikštu ir Vytauto valdymu, po gero šimtmečio pasireiškusią raštijos, teisės, architektūros ir kitais Vakarų civilizacijos požymiais, galima kalbėti apie civilizacinę pažangą, plačiai išsiskleidusią Baroko epochoje ir kulminaciją pasiekusią Gegužės 3-iosios konstitucijos laikais. Iš šio tezės plaukia nuosekli pažiūra, kad visi siekiai vertinti ir analizuoti Lietuvą iki „užmirimo“ per XIX–XX a. sandūros lietuvybės prizmę yra modernizuojantys ir klaidinantys – metaforiškai sakant, Kęstutis neskaitė „Aušros“, o Birutė nemokė Vytauto iš lietuviško elementoriaus.

Ne veltui ką tik mus palikęs Sigitas Geda, įvertinęs Edvardo Gudavičiaus koncepciją, išmintingai klausė: „ar neatėjo metas į mūsų kultūros centrą iškelti visą LDK palikimą, užuot kabinusis į krikščionybės ir stabmeldybės prieštarą?“ Tai ir verčia permąstyti šiandienį tradicinį lietuvių tapatybės modelį. Jis susiformavo Tautinio atgimimo laikais ir buvo gynybinis, siekęs išsivaduoti ne tiek iš Rusijos, kiek iš lenkų kultūros įtakos, vadinasi, – atsisakęs bajorų, kaip nudžiūvusios tautos šakos, neradęs reikalo ieškoti lietuvybės ir lenkiškosios, rusėniškosios, žydiškosios ir kitų iš LDK ateinančių tradicijų santykio. Naratyvų teorijos požiūriu, šioje tapatybėje radęsis istorinis pasakojimas apibūdintinas paprastai – tai Didysis nacionalistinis pasakojimas. Verta atsigręžti į vertybinę jo dimensiją. Jame yra lietuviai, bet iš esmės nėra kitų LDK tautų, yra katalikybė, bet šešėlyje yra atsidūrusios kitos religijos ir net krikščioniškos konfesijos. Jame yra lietuvių kalba, bet užmirštos kitos „autochtoninės“ LDK kalbos – lotynų, rusėnų, lenkų, vokiečių. Jame yra Vytauto imperinė galia, bet ne Lietuvos Statutų tradicijos ir Gegužės 3-iosios konstitucijos imperatyvai. Jame yra jėga ir tvarka, bet ne demokratija ir tolerancija, apibendrinkime – jame yra tik tradicinės „vyriškos“, o ne „moteriškos“ vertybės. Jau to pakaktų pasakyti, kad tokiomis vertybėmis pagrįstas pasakojimas nebetinka šiuolaikinei demokratijos epochai. Ypač tai buvo matyti 2004-aisiais, jie Lietuvai atnešė narystę Europos Sąjungoje ir NATO – Lietuva savo istorijoje niekada nebuvo tokiose globaliose sąjungose. Ši geopolitinė revoliucija turėtų paskatinti mentaliteto ir tapatybės permainas, tuo pačiu Lietuvos ir

LDK istorijos interpretacijų peržiūrą. Juk šiose interpretacijose iš esmės niekada nebuvo siekiama išvysti Lietuvos Europos kontekstuose, o atvirkščiai – siekta aprašyti Lietuvą kaip atskirybę nuo kaimynų, ypač nuo lenkų, kartu – nuo Europos. Štai kodėl iš dalies ir nuo istorikų priklauso, kad 2004-ieji dažnai tebetraktuojami kaip pavojingas Lietuvos atsivėrimas globalizacijai, iš kurios tik ir gali plaukti siekis „susitelkti į riešutą“, t. y. puoselėti tradicinius vaizdinius, o LDK istorijos interpretacijas priversti tarnauti tradiciniam naratyvui. Vis dėlto, pagal naratyvų teoriją, šalia didžiųjų naratyvų yra ir mažieji, netilpę į Didįjį. Tačiau būtent iš jų žinome apie įvairiakalbę LDK raštiją, gausybę konfesijų, paradoksaliai būtent jais remtasi didžiuojantis „užmigusios“ Lietuvos reiškiniais – Vilniaus universitetu, senamiesčiu, baroku. Būtent šituose naratyvuose ryškėjo, kad būta ne tik lietuviakalbės raštijos Lietuvos, kurią ir tenorėjo matyti lietuvių tautinis Atgimimas – nors lietuviakalbės raštijos tradicijų LDK istorijoje būta nepaprastai mažai. Bet juk būta Lietuvos ir su rusėnų kalba, kuri ir pateikė svarbiausius LDK raštijos fenomenus – Lietuvos Metriką, metraščius ir Statutus, būta „romėniškosios“ Lietuvos su Palemono kilmės legendomis ir iškiliais raštijos paminklais lotynų kalba. Nors daug kam tradiciškai nepatinka, bet juk būta ir lenkakalbės Lietuvos, su kuria visų pirma ir reikia sieti LDK istorijos kulminaciją Gegužės 3-iosios epochoje ir su kuria siekė susitapatinti „senalietuviai“, priešpriešinę save XIX–XX a. sandūroje atsiradusiems „jaunalietuviams“. Pagaliau būta žydiškosios Lietuvos – Lite.

Keitėsi Lietuvos sampratos ir bėgant laikui. Šiandienos Lietuva, išauklėta tarpukario konflikto su Lenkija tradicija, nustemba sužinojusi, kad dar per 1863 m. sukilimą lietuvis buvo apibrėžiamas visiškai kitaip: „Kas yra lietuvis? Tas, kas tiki laisve ir laikosi Statuto; Be ko negali gyventi lietuvis? Be laisvės ir vienybės su lenkais.“ Taigi šiandien drąsiai galima kalbėti, kad moderniosios tautos yra kitokios nei senosios, ir jos istoriją mato kitaip. Dar kitokia Lietuva formuojasi šiandien – tai ne tik ne LDK, bet net ir ne Vasario 16-osios, o Kovo 11-osios Lietuva. Tačiau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos ir jos sostinės Vilniaus daugiakultūriškumas, mažai teturintis analogų to meto Europoje, yra ne tik mokslo aktualija. Jis yra šiandienai paradoksaliai artimesnis nei kai kurie nacionalizmo epochoje atsiradę kultūros reiškiniai. Tačiau svarbiausia – skirtingų Lietuvų pamatymas yra skirtas tam, kad nedemonizuotume ar nelaikytume fatališka tragedija jaunalietuviškosios lietuvybės erozijos. Nemune vanduo tikrai ne tas pats kaip Vytauto ar Maironio laikais, tačiau Nemunas – tas pats. Tam ir reikia pamatyti visas epochas, tam reikia visos LDK istorijos, sisteminio žvilgsnio į visas LDK epochas ir daugiakultūriškumą.

Taigi šios mokslinės studijos tikslas – taikant šiuolaikines istorijos ir kultūros teorijas (atminties vietų, didžiųjų naratyvų ir istorinės sąmonės), apibendrinti LDK istorijos tyrimus ir mažuosius naratyvus, atrenkant juose iškeltus fenomenus, lemtingus įvykius, asmenybes, o kartu skatinti naujiems tyrimams, o tai gali padėti Didžiojo naratyvo korekcijai arba daugiaperspektyviam naratyvui formuoti. Taip suvokiame ir viso projekto tikslą – padėti pagrindą šiuolaikinės lietuviškos tapatybės tyrimams ir rekonstrukcijos bandymams, kuriuose veikia kaip veiksnys LDK istorinė atmintis. Tai reiškia, kad LDK istorijai pažinti naudojamas naujas istorinės sąmonės daugiaperspektyvumo principas. Vadinasi, LDK kultūros paveldo aktualizavimas yra svarbus tiek kuriant naują atvirą ir europietišką Lietuvos tapatybės modelį, tiek ieškant civilizuotų santykių ir dialogo su Lietuvos etninėmis mažumomis, savo istoriją kildinančiomis iš LDK epochos (todėl studija atlikta kaip

projekto „Valstybė ir tauta: paveldas ir tapatumas“ dalis). Tačiau ši aktualizacija svarbi dar vienai šiuolaikinei aktualijai – Lietuvos Rytų partnerystės politikai. Todėl ir suprantama, kad knygos atsiradimo iniciatyva priklauso Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijai, jos Vystomojo bendradarbiavimo ir paramos demokratijai departamentui. Juk už ES ribų yra likę būtent LDK istorijos subjektai – Ukraina ir Baltarusija. Naujausia Zenono Norkaus imperiologinė išvada yra tokia – LDK netapo nei tautų kalėjimu, nei juo labiau tautų lydymo katilu, atvirkščiai, – ji tapo tautų lopšiu. Taigi LDK – tai ne „Didžioji Lietuva“, o trijų būsimųjų tautų ir šiuolaikinių valstybių ištakos. Būtent tiesiogines LDK palikuones šiuolaikinėje epochoje išmintingasis lietuvių kilmės lenkų mąstytojas Jerzy's Giedroycas ir įvardijo kaip ULB – Ukraina, Lietuva, Baltarusija – regioną, tiesiogiai sutampantį su LDK. Vadinasi, istorikams reikia pabandyti suvokti šią idėją, tačiau tiek Lietuvos, tiek ir visose regiono istoriografijose dažniausiai dominuoja tautinių istoriografijų tradicijos. Jose skirtumų yra daugiau negu bendrumų: nesutarimai dėl valstybės genezės (lietuviai ir baltarusiai), dėl „aukso amžių“: poliublininė istorija svarbi lenkams, ikiliublininė – visoms kitoms tautoms, nes joms tai – Statutų amžius. Tiesa, lietuviams – net ne iki Liublino unijos, o iki Vytauto mirties, o baltarusiams ir ukrainiečiams, atvirkščiai, – kaip tik po Vytauto, kai LDK virto „ir baltarusių valstybe“, o ukrainiečiai švelniai laikmetį iki Liublino unijos vadina „Lietuvos epocha“. Lietuviai siekia daug ką lietuvinti ir stengiasi nematyti baltarusių protėvių rusėnų vaidmens, užmiršta, kad jie labai anksti kartu su lietuviais kūrė Vilnių ir Vytauto raštinę. Tiesa, baltarusių LDK istorijoje dažniausiai nemato ir šiuolaikinė Rusija, taip ir nesukūrusi baltarusių atskirumo diskurso, baltarusiai dažnai nemato lietuvių (tik „žomoitus“ ar „lietuvisus“), o Lenkijos ir Lietuvos „šventąją santuoką“ užmiršta ir lenkai, kalbėdami apie „pirmąją“ lenkų Respubliką jau po Liublino unijos, o kartais net po Krėvos.

Vis dėlto naujos LDK atmintys formuojasi ne tik Lietuvoje, bet ir Baltarusijoje (LDK kaip baltarusių valstybė ir šiandienės tapatybės svarbiausias komponentas), Rusijoje (LDK kaip demokratinė Rusijos valstybės alternatyva), Lenkijoje (LDK ir Lenkijos unija kaip ES prototipas). Lietuvai LDK reminiscencija šiuo aspektu turėtų reikšti ir Europos regiono rekonstrukcijos siekinį. Juk kai pabandysime suvokti visą LDK erdvę, joje pamatysime ne tik sutampančius moderniųjų tautų simbolius (pavyzdžiui, Žalgirį ar Vytautą), kiek (ir tai gerokai dažniau) problemiškas, disonuojančias, iš skirtingų tautų perspektyvų matomas ir tuo svarbesnes viso regiono „atminties vietas“. Lietuviai, lenkai ir baltarusiai – LDK kūrėjai; lietuviai, „litvinai“ ir „litoucai“; pagonys, katalikai ir stačiatikiai; imperija ir tolerancija; lietuvių kalba ir „lietuvių kalbos“ – lotynų, lenkų, rusėnų, – būtent tokias disonuojančias skirtybes Pierre Nora savo garsiajame projekte ir vadina „atminties vietomis“. Jas pradeda „Frankai ir galai“ – šių tradicijų sankirta ar įtampa ir yra Prancūzijos „atminties vieta“.

Taigi šios knygos objektas – ne tiek pati LDK istorija (nors ir ji), kiek šios istorijos teikiamos galimybės tapti šiuolaikinių tautų ir valstybių, o ir viso regiono atminties vieta. Nesvarbu, kad iš pradžių vyks argumentų varžybos – kam turi priklausyti Mindaugas ir Vytautas, Jogaila ir Lietuvos Statutai, Radvilos ir Chodkevičiai, kaip pasidalyti Mikalojaus Husoviano ir Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus, Adomo Mickevičiaus ir Czesławo Miłoszo kūrybą. Svarbu, kad istorijos, kultūros ir paveldo siužetai taptų bendri visam regionui. Šiuos siužetus reikia ne karpyti, o skaityti. Tai ir galėtų tapti naująja Lietuvos ir Europos Rytų partnerystės programos dalimi – kultūra ir poezija įveikia sienas. *Magnus Ducatus Lithuaniae*, *Magnus Ducatus Poesis*...

I

Užmiršta ir reali Europos valstybė

1. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos herbas Vytis virš Vilniaus Aušros vartų.
2. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija Vytauto laikais

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija: tarsi gyvos valstybės faktai

Valstybės chronologija: nuo XIII a. vidurio iki 1795 m.

Valstybinės sąjungos: nuo 1385 m. personalinė arba dinastinė unija su Lenkija, nuo 1569 m. federacija su Lenkija – Lenkijos ir Lietuvos valstybė, arba Abiejų Tautų Respublika, kuri 1592–1599 m. susijusi personaline unija su Švedija, 1697–1763 m. – personaline unija su Saksonija.

Valstybės vadovas: didysis kunigaikštis (1253–1263 m. karalius), nuo 1569 m. kartu ir Lenkijos karalius.

Valdančiosios dinastijos: Gediminaičiai (XIII a. pabaiga – 1572 m.), Vazos (1587–1668 m.), Saksai (1697–1763 m.).

Herbas: Vytis – kalaviju ginkluotas raitelis, kurio skyde Dvigubas kryžius.

Sostinė: Vilnius (nuo 1323 m.).

Kiti miestai: Trakai, Kaunas, Gardinas, Brasta, Kijevas, Luckas, Ostrogas, Nesvyžius, Polockas, Vitebskas, Minskas, Naugardukas, Mogiliavas, Mstislavlis, Černigovas.

Plotas: XV a. pradžioje 1 mln. km^2. Ši teritorija apėmė šiandienes valstybes: Lietuvą (be Klaipėdos krašto), Baltarusiją, didelę dalį Ukrainos, dalį Rusijos, Lenkijos ir Moldovos teritorijų. XVI a. pab., praradus teritorijas Rusijos naudai ir Ukrainos vaivadijoms perėjus Lenkijos pavaldumui, valstybės plotas sumažėjo iki 300 tūkst. km^2.

Gyventojai: XV a. pradžioje 2 mln. (iš jų 20 proc. lietuvių ir 80 proc. rusėnų), XVI a. viduryje – 3,5 mln., XVIII a. pab. – 5 mln.

Pagrindinės tautos: lietuviai, rusėnai (senieji baltarusiai ir ukrainiečiai), lenkai, žydai, totoriai.

Oficialios kalbos: lotynų, rusėnų, lenkų.

Valstybinė religija: nors 1563 m. deklaruota visų krikščioniškų konfesijų lygybė, realiai valstybinės religijos statusas nuo 1387 m. priklausė Katalikų bažnyčiai, po 1596 m. nelygiomis teisėmis – ir Graikų katalikų bažnyčiai (teisės sulygintos 1791 m.).

Kitos religijos: stačiatikių, evangelikų liuteronų, evangelikų reformatų, arijonų, judėjų, karaimų, musulmonų, armėnų katalikų, rusų sentikių.

Santvarka: XIII–XIV a. ankstyvoji (patrimoninė) monarchija, XV–XVI a. monarchija su oligarchinio valdymo institucijomis, XVII–XVIII a. elekcinė luominė monarchija arba „bajorų respublika“, 1791–1793 m. konstitucinė monarchija.

Aukščiausios valstybės institucijos: Ponų taryba (nuo XV a. pabaigos), Seimas (nuo 1566 m.), nuo 1569 m. – Abiejų Tautų Respublikos Seimas ir Senatas (LDK – 1/3 vietų).

Aukščiausi vykdomosios valdžios pareigūnai: kancleris, vicekancleris, didysis maršalas, rūmų maršalas, didysis etmonas, lauko etmonas, iždininkas. Vaivadijose: vaivados ir kaštelionai.

Administracinė struktūra: pavietai (nuo 1566 m.) ir vaivadijos: nuo 1413 m. Vilniaus ir Trakų, nuo 1475 m. Kijevo, vėliau – Polocko, Vitebsko, Smolensko, Palenkės, nuo 1566 m. – dar ir Voluinės, Braclavo, Brastos, Minsko, Mstislavlio.

Sienos su: Livonija, Maskvos valstybe (vėliau Rusija), Krymo chanatu, Moldova, Lenkija, Vokiečių ordinu (vėliau Prūsija).

Europa Regina. Dail. Johannes Bucius, apie 1537 m.

Užmirštoji Silicianijos kunigaikštija

Pradėjęs skverbtis į Europos žemėlapius dar XIV a., Lietuvos vardas XV–XVI a. Europoje gerai žinotas. Tai regima XV a. pradžios Strasbūro freskoje, kur ką tik apsikrikštijusi Lietuva žengia tarp kitų trylikos Europos valstybių. Tai matoma ir įspūdingame XVI a. Europos, kaip karalienės, įvaizdžio šaltinyje. Žinota Lietuva ir XVII–XVIII a. kartografijoje, nors vis dažniau „uždengiama“ ar net „nutrinama“ Lenkijos. Taigi valstybės egzistavimo laikotarpiu iki pat XVIII a. pabaigos LDK nebuvo užmiršta, neabejota jos priklausymu Europai. Vis dėlto kodėl vokiečių karininkas Paulius Weberis, tarnavęs per Pirmąjį pasaulinį karą vokiečių kariuomenėje Vilniuje, grįžęs į tėvynę 1917 m. išleido knygutę labai išraiškingu pavadinimu – „Vilnius – užmirštas meno miestas“. Prancūzų dramaturgas Alfredas Jarry, komentuodamas savo absurdo dramą „Karalius Ūbas“ (1896), sako: „veiksmas vyksta Lenkijoje, tai yra – niekur.“ Tą „niekur“ būtų paprasčiausiai paaiškinti taip: Lenkija ir Lietuva išnyko iš XIX a. Europos politinio žemėlapio. Tačiau ar atsitiktinai šios pjesės absurdiškiausios scenos veiksmas vyksta Lietuvoje, lokio oloje? Ar atsitiktinumas, kad per visą XIX a. Vakaruose, jei ir buvo prisimenama Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, tai tik kaip egzotiškas girių kraštas. Neįžengiamu miškų ir vilkų kraštu Lietuvą vaizduoja Viktoras Hugo (1802–1885). Kažkas panašaus vaizduojama ir garsiojoje Prospero Merimė (1803–1870) novelėje „Lokys“ (su lietuviška antrašte ir lietuviškai užrašyta epigrama „Meška su lokiu, abudu tokiu“), kur aprašoma ne kas kitas, o Žemaitija ir būtent joje surandamas pusiau lokys – grafas Šemeta. Tačiau visa tai – tik XV–XVI a. svetimšalių įspūdžių tiražavimas. Kodėl šis vaizdinys išliko iki pat XIX a.? 1795 metais Lietuvos Didžioji Kunigaikštija kartu su Lenkija buvo sunaikinta. Ar gali ši aplinkybė paaiškinti, kodėl beveik iš karto pasireiškė nepaprastai trumpa atmintis?

Kaip žinoma, paskutinio pasipriešinimo Rusijai – 1794 m. sukilimo – vadovas Tadas Kosciuška prieš tai buvo JAV Nepriklausomybės karo didvyris. Jo bičiulis, JAV prezidentas (1801–1808) Thomas Jeffersonas rašydamas labai liaupsinančią Kosciuškos biografinę apybraižą tvirtino, jog šis gimęs Silicianijos Didžiojoje Kunigaikštijoje (Grand Duchy of Silliciania). Kas tai – užmarštis, nežinojimas, neteisingai iššifruotas žodis „Lithuania“?

Czesławas Miłoszas, pateikęs minėtą egzotišką faktą apie Thomo Jeffersono geografines žinias, yra ne kartą išsitaręs, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštija – viena iš keisčiausių valstybių Europoje, nes ji – kalbų, tautų ir religijų mozaika. Tačiau iš istorijos dingus šiai valstybei, šis jos pobūdžio mozaikiškumas lėmė, kad prisimenantys apie ją prisimindavo ne visumą, o tik vieną ar kitą mozaikos akmenėlį. Jau prijungiant LDK prie Rusijos jos valdovė Jekaterina II buvo pareiškusi, kad ji nepasiėmė nieko svetimo ir jai nepriklausančio. Visa XIX–XX a. Rusijos istoriografija iš esmės grindė šią mintį, teigdama LDK rusišką pobūdį, o baltarusių ir ukrainiečių tautų skirtingą likimą iš esmės aiškindama tik kaip istorinę klaidą ar neteisybę, išskyrusią „broliškų tautų“ istorinę raidą. Ši tendencija išlieka ir šiandien – Rusijos istoriografijoje nerasime diskurso apie baltarusių ir ukrainiečių tautų genezę, jei LDK prisimenama, tai tik kaip „kita Rusia“ arba demokratinė alternatyva Maskvos istorijai.

Lenkijos istoriografijoje nuo XIX a. daug ir gražiai kalbėta apie Jogailos ir Jadvygos vedybas kaip apie „šventas“, perkeliant šią sampratą ir į Lenkijos ir Lietuvos uniją, tačiau kažkuriuo momentu atmintyje vienas iš santuokos partnerių – Lietuva – dingdavo. Lietu-

1. Giria iš Arturo Grottgerio piešinių ciklo „Litwa“, 1864–1866 m.
2. Lokys Ryszardo Bernardo Connorio knygoje „Lenkijos istorija“, 1698 m.
3. Lenkijos ir gretimų žemių žemėlapis. Sud. Vaclovas Grodeckis. Antverpenas, 1574 m.

va pradėta laikyti ne partnere, o tik Jogailos kraičiu. Skyrėsi tik nuomonės, kada Lenkija tapo „našle“ – nuo 1791 m., kaip teigė vadinamieji istorikai „federalistai“ (S. Kutrzeba, O. Halecki ir kiti), nuo Liublino unijos 1569 m. ar net nuo Krėvos sutarties, – tai buvo įprasta „tautininkų“ politinei stovyklai artimiems istorikams. Įprasta tapo abiem valstybėms iki Liublino unijos taikyti sąvoką – „Polska Jagiełłonów“, o po Liublino unijos – „Rzeczpospolita Polska“. Nors federalistai ir matė LDK istorinį subjektiškumą, tačiau kultūriniu požiūriu ir jie LDK laikė Lenkijos kultūros ir civilizacijos dalimi. Iš čia ir vadinamieji federalistiniai Jozefo Piłsudskio projektai, neįsivaizduojantys LDK erdvės kitaip, nei kaip federalistinės Lenkijos dalies. „Tautinė demokratija“ siekė mažiau, t. y. tik „kresų“ arba to, ką įmanoma sulenkinti – Vilniaus, Naugarduko, Lvovo. Taip LDK tautoms buvo paliekamas tik nekultūringų autochtonų vaidmuo, o „tikrajai“ Lietuvai liko žalčiai, meškos ir vilkai. Net iš LDK tradicijų išaugęs Adomas Mickevičius, nors savo garsųjį „Poną Tadą“ 1834 m. pradeda „Litwo, ojczyzno moja“, tačiau Lietuva jam yra virtusi integralia Lenkijos dalimi, o tikroji Lietuva yra pagoniška ir „visa praeityje“.

Įdomu, kad tokiai Lietuvos vizijai iš esmės neprieštaravo ir Simonas Daukantas. Tiesa, Daukantui žalčiai yra lietuviškosios kultūros ir religijos ženklas, o miškai ir vyrai su meškenomis – laisvės simbolis. Pagoniškoji epocha su pliuso ženklu mūsų istorinėje sąmonėje išliko iki pat šių dienų – Daukanto niekas iš esmės nenuginčijo. Tad nėra ko stebėtis, kad ir praėjus dar šimtui metų po Alfredo Jarry dramos plačiausiai Vakaruose pasklidusi knyga apie Lietuvą – Anatolio Lieveno „Pabaltijo revoliucija“ (1993) atkartoja Lietuvos, kaip miškų krašto, įvaizdį (nors vargu ar miškų šiandien Lietuvoje daugiau nei Estijoje), o pagoniškąja istorijos specifika bando pagrįsti Lietuvos kitoniškumą (orientacija į „pagoniškuosius didvyrių laikus“ nebūdinga latvių ir estų Atgimimo sąjūdžiams). Taigi XIX a. pabaigoje vėlyvoji LDK kultūra tapo „svetima“ ir lietuvių tautiniam atgimimui, turėjusiam valstietišką ir etnolingvistinį pobūdį. Įprasta tapo manyti, kad Lietuva kažkada – Krėvos ar Liublino laikais „užmigo“, todėl jai reikia „atgimti“ ar „atbusti“. Nors egzistavo lenkakalbė LDK tradicijas išsauganti visuomenės dalis – „starolitvinai“, lietuvių tautinio atgimimo veikėjai teigė, kad jiems nepakeliui su šiais „Adomo Mickevičiaus sanklodos lietuviais“. Tiesa, romantinę Simono Daukanto viziją pamažu pirmojoje XX a. pusėje keitė kritinis lietuvių istorijos mokslas, tačiau ir jame visų pirma buvo keliamas siekinys – ieškokime lietuvių Lietuvos istorijoje (Adolfas Šapoka), tuo patvirtinant LDK istorijos komplikuotumą.

Taigi lietuvių istorikai pabandė atsiriekti „tautinę“ LDK istorijos „riekę“, jais vėliau pasekė baltarusių istorikai, riekdami dar didesnę riekę, savindamiesi ir Ukrainos paveldą, o lietuviams palikdami tik Žemaitijos istoriją. Ukrainiečiai, atvirkščiai, – jie tebeteigia „ukrainietišką“ savo istorijos pobūdį jau nuo Kijevo Rusios laikų, o lietuvių epochą (litovska doba) atsimena tik kaip „geriausių okupantų“ epochą, taigi nieko nepalikusią Ukrainoje.

Tiesa, per visą pirmąją XX a. pusę LDK prisiminė vadinamieji „krajovcai“, tęsę lenkakalbę „senalietuvių“, arba „starolitvinų“, tradiciją. Vienas jų – Józefas Mackiewiczius dar 1940 m. apgailestavo, kad visi – turima galvoje visų pirma lenkai ir lietuviai – nori pagriebti kuo didesnį gabalą LDK paveldo, tačiau niekam nerūpi visuma. Kaip tik šioje tradicijoje ir subrendo Czesławas Miłoszas, laikęs save paskutiniu LDK piliečiu. Kaip matysime, tokių būta ir esama daugiau.

Pasaulio žemėlapis. Sud. Nicholas de Fer. Paryžius, 1714 m.

LDK – antroji Lenkijos civilizacijos laida?

Vis dėlto ne viską galima sklandžiai paaiškinti užmarštimis ir nacionalizmų nulemtomis LDK paveldo dalybomis. Juk pamažu, pradedant nuo antrosios XVII a. pusės Europos žemėlapiuose visa LDK erdvė pradedama priskirti Lenkijai. Iš tiesų, juk neverta nutylėti to, kad Lenkija pamažu, bent jau Vakarų kryptimi gožė Kunigaikštiją. Valstybės valdovo titulatūroje visų pirma buvo rašoma, kad tai Lenkijos karalius. Ne tik trumpumo dėlei kartais nukrisdavo (kaip ir iš žemėlapių) iš titulatūros didžiojo kunigaikščio titulas. Juk pagal viduramžių sampratą ir LDK piliečiai buvo to paties Lenkijos karaliaus valdiniai. Štai kodėl ir LDK piliečiai pradeda visą jungtinę valstybę vadinti „mūsų Lenkija“. Tačiau svarbiausia – LDK kultūroje įsitvirtina net formaliai nuo 1697 m. lenkų kalba ir raštija, pakeitusi iki to dominavusią rusėnų raštiją. Žymiausios LDK kultūros asmenybės – užtektų paminėti istoriką Albertą Vijūką-Kojalavičių ar karo inžinierių Kazimierą Semenavičių – jie abu savo garsiuosiuose veikaluose savo pavardes parašė jau lenkiška forma (Siemienowicz, Kojałowicz). Lenkų kalbos vaidmenį Lietuvos kultūroje simboliškai nusakė vienas iš Radvilų savo laiške (rašytame 1615 m.): „Nors lietuviu esu gimęs ir lietuviu teks man mirti, tačiau turime vartoti mūsų tėvynėje lenkų kalbą.“ 1563 m. Mikalojus Radvila Juodasis garsiąją „Brastos Bibliją“ išleidžia lenkų kalba (anksčiau negu Lenkijoje), nes, kaip nuosekliam reformatui, jam rūpi, kad ją suprastų liaudis. Lenkų kalba pradeda skverbtis jau pirmojoje XVI a. pusėje. Šia kalba pradedami rašyti pirmieji laiškai (1521), įtraukiami pirmieji dokumentai į Lietuvos Metriką (1538), lenkų kalba pradedami sakyti pamokslai Katalikų bažnyčioje (1521).

Lietuvių romantinės istoriografijos tradicijoje lenkų kalbos ir kultūros įsigalėjimu paprastai kaltinama Katalikų bažnyčia ir apskritai krikščionybės įvedimas. Vis dėlto juk oficiali Katalikų bažnyčios kalba iki pat XX a. buvo lotynų. Ne vien Lietuva – ir kitos Vidurio ar Rytų Europos šalys buvo krikštijamos svetimųjų: vadinasi, Vengrija ir Čekija turėjo suvokietėti, Bulgarija – sugraikėti. Taip neatsitiko – mat šios tautos krikštijosi X a., kai krikštytojai patys dar nelabai mokėjo rašyti savomis kalbomis, o krikštijamieji nebuvo taip smarkiai atsilikę nuo krikštytojų. Tiesa, galima paprieštarauti, kad ir lenkai XIV a. dar nebuvo įgudę rašyti sava kalba. Tačiau Lenkija tuo metu jau buvo įžengusi į universitetų kultūros laikotarpį. XIV a. pabaigoje kontrastas tarp Lietuvos ir krikščioniškosios Europos jau buvo akivaizdus: Europoje veikė apie 30 universitetų, o Lietuvoje nebuvo nė vienos mokyklos, raštas vartotas gana siaurai. Tokio kontrasto X a. Vidurio ir Rytų Europoje nebuvo.

Taigi Lietuvai neužteko laiko nuoseklios raidos procesams – ji turėjo atlikti civilizacijos šuolį, o kitos Europos šalys to išvengė. XV a. Lietuva atliko tą šuolį, tačiau tokios staigios permainos paliko pasekmių. Nebuvo laiko ugdyti savų dvasininkų, todėl pirmieji Bažnyčios šviesuoliai buvo lenkai. Lenkiškoji kultūra įsitvirtino Bažnyčioje. Naujai besikurianti Bažnyčia neturėjo laiko mokytis rašyti lietuviškai. Antra vertus, būtent jos aplinkoje per šimtmetį subrendo pirmieji lietuviški tekstai – poterių vertimai, išaugo pirmosios lietuviškos knygos kūrėjų karta. Ne dvasininkai nulėmė kalbų santykį raštijoje – pati Lietuvos visuomenė nelaukė lietuviškosios raštijos brendimo rezultatų, o rašto reikėjo tuoj pat. Nepakako Bažnyčios raštininkų, turinčių lotynų (ir lenkų) kalbų įgūdžių. Be to, XVI a. viduryje lotyniškųjų sekretorių atlygis buvo keleriopai brangesnis už raštininkų rusėnų. Be to, pirmuosius reikėjo atsivežti iš Lenkijos, o antrieji buvo čia pat, Lietuvos

1. Lenkijos, Lietuvos ir Prūsijos žemėlapis. Sud. Thomas Jefferys. Londonas, 1772 m.
2. Europos žemėlapis. Sud. Tobias Mayer. Augsburgas, 1745 m.

Didžiosios Kunigaikštijos stačiatikių regione. Todėl Lietuvos raštiją kūrė rusėnų kilmės raštininkai, kitaip tariant, Lietuva mokėsi rašyti rusėnų kalba. Visos šios priežastys lėmė, kad rusėnų kalba Lietuvoje suvaidino tokį patį vaidmenį kaip Vakarų Europoje lotynų kalba. Prigijusi LDK raštinėse, rusėnų kalba susidūrė su administracinės, karinės, teisinės terminijos problema. Ji buvo sprendžiama, diegiant skolinius iš lenkų kalbos, savo ruožtu į lenkų kalbą patekusius iš lotynų ar vokiečių kalbų. Taigi XV a. lenkų kilmės dvasininkai vyko į rusėniškai rašyti besimokančią visuomenę. Tarp rusėnų ir lenkų kalbų nebuvo didelio skirtumo – abi priklauso slavų kalbų grupei, taigi lenkų kalba pamažu stūmė rusėnų kalbą iš raštų. Tai ir paaiškina, kodėl XVII a. lenkų kalba vis labiau įsivyrauja didžiojo kunigaikščio raštinės aktuose, išstumdama rusėnų ir lotynų kalbas. XVII a. pabaigoje rusėnų kalba vartota jau tik teismų knygose, o, kaip minėta, 1697 m. įstatymu ir čia įteisintas lenkų kalbos vartojimas. Nuo tada visuose oficialiuose LDK raštuose vartojama tik lenkų kalba. Jau vien tai, kad šis lenkų kalbos statuso pakėlimas buvo pačios Lietuvos bajorų reikalavimas, rodytų, kad čia turima reikalo ne su prievartiniu lenkų kalbos platinimu, taigi – polonizacija, o su savarankišku Lietuvos visuomenės pasirinkimu arba kalbiniu lenkėjimu. Taigi ne lenkų dvasininkai nuskriaudė Lietuvą, nemokydami rašyti lietuviškai, – pati Lietuvos visuomenė šito nereikalavo. Lietuva lenkėjo ne todėl, kad krikštijosi, o dėl to, kad per vėlai krikštijosi. Taip Lietuvoje formavosi lenkakalbis kultūros modelis, kurį skatino integraciniai procesai viešajame gyvenime.

Lenkakalbio kultūros modelio alternatyva tapo lotyniškasis modelis. Jo ištakos – romėniškoji lietuvių kilmės teorija, atsiradusi, atrodo, dar Vytauto laikais, o išpopuliarinta XVI a. viduryje Mykolo Lietuvio, siūliusio kurti Lietuvos raštiją lotynų kalba. XVII a. šios idėjos išplėtojamos, ypač pabrėžiant legendinį Palemoną. Jo ainiai, prisiminę savo kilmę iš romėnų, lotynų kalbą laikė gimtąja. Lotyniškojo kultūros modelio esmingiausiu veikalu tapo Alberto Vijūko-Kojalavičiaus „Lietuvos istorija“, išspausdinta 1650 metais. Taip lotynų kalba perteikiami legendinės ir ankstyvosios Lietuvos istorijos siužetai tapo Lietuvos bajorų tautinės savimonės pagrindu. Iki pat XVIII a. vidurio Lietuvos mokyklose buvo statomos dramos, kuriose veikė Palemonas, Algirdas ir kiti legendinės ar ankstyvosios Lietuvos istorijos herojai. Lotyniškasis modelis akivaizdžiai konkuravo su lenkiškuoju – XVII a. lotyniškų knygų išleista netgi daugiau negu lenkiškų (statistikos problema). Egzistavo ir lietuviškasis Lietuvos kultūros modelis. 1595 m. Mikalojus Daukša parengia pirmąją lietuvišką knygą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje – „Katekizmą“, o 1599 m. kito lietuviško leidinio – „Postilės“ pratarmėje (pati pratarmė parašyta lenkų kalba!) kreipiasi į Lietuvos visuomenę siūlydamas kurti raštiją lietuvių kalba. M. Daukšos veikla senojoje istoriografijoje buvo pavadinta „šauksmu tyruose“, tuo norint pabrėžti jos unikalumą. Šiandien mokslas yra išsiaiškinęs, kad lietuviškų knygų leidimas nenutrūko per visą Baroko epochą, nors aišku, kad jų būta kur kas mažiau nei lenkiškų ar lotyniškų. Matyt, ši siaura lietuviškoji programa lėmė tai, kad lietuvių tautinė savimonė pradėjo reikštis ir platesniuose visuomenės sluoksniuose. Tik taip galima paaiškinti J. K. Chodkevičiaus pergalių apdainavimą tautosakoje: „Mūsų Katkus labai drūts, tikras buvo karaliuks…“

Ir vis dėlto – nors Lietuva bandė rašyti lotyniškai ir lietuviškai, lenkėjimo procesas pamažu plačiai apima Lietuvos politinį ir kultūrinį elitą. Pamažu tapome ne tik lenkakalbiais, bet galbūt net ir integralios su lenkais savimonės žmonėmis. Tiesa, mokslas nėra išaiškinęs, kada pasirodo formulė: „gente lituanus, natione polonus“ (lietuvių kilmės ar

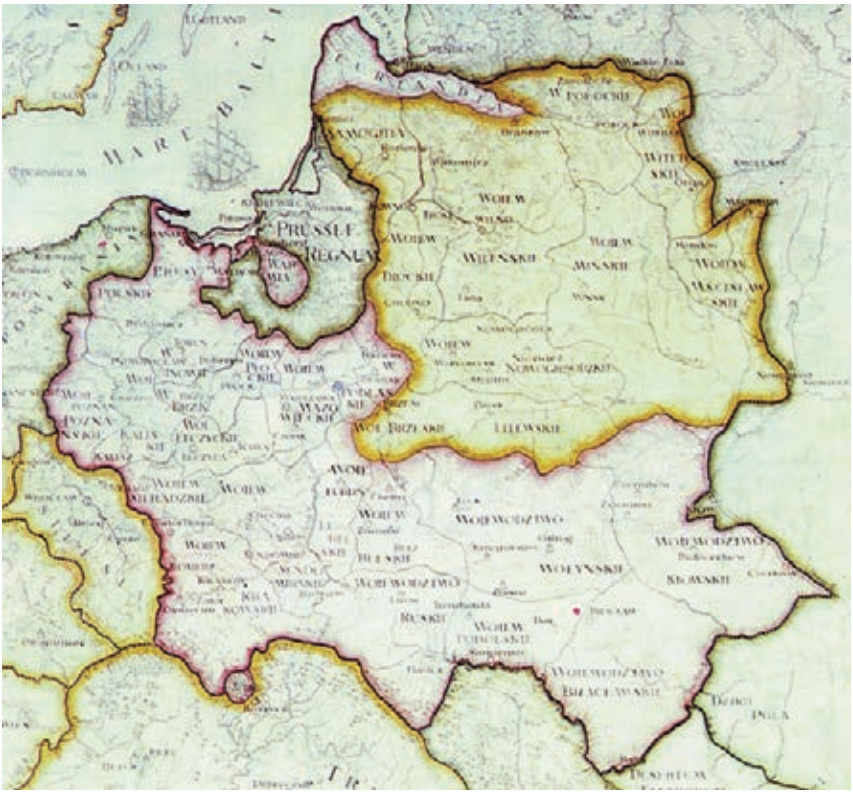

1. Abiejų Tautų Respublikos žemėlapis Varšuvos karalių pilyje, XVIII a. ketvirtasis dešimtmetis.
2–3. Zigmanto Augusto arasai su Lenkijos ir Lietuvos herbais
Krokuvos Vavelyje. Briuselis, apie 1560 m.

genties, o lenkų tautos). Atrodo, kad ji pasirodo tik XIX a. pradžioje – tada ši formulė rodo, kad Lietuva jau laikoma tik Lenkijos dalimi, kaip ir Mozūrija. O tol, kol egzistavo Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, lietuvių savimonėje Lietuva tebeturėjo būti lygi su Lenkija. Jeigu ir pasivadinama lenkais, tai aiškiai suprantant, kad esame kitokie ar net geresni lenkai negu pačioje Lenkijoje. Senoji lietuvių istoriografija juodomis spalvomis piešė Lenkijos įtaką Lietuvai, šiandien pripažįstama, kad būtent Lenkija buvo LDK mokytoja. Antra vertus, negalima nematyti LDK elito akultūracijos bei polonizacijos procesų, vykusių jau XVII–XVIII a., o tai kartais leidžia apibūdinti LDK to meto kultūrą kaip „antrąją lenkų civilizacijos laidą“ (E. Gudavičius). Tokio reiškinio analogijos būtų angliškosios kultūros laidos Airijoje (ką jau kalbėti apie JAV ir Australiją), daniškosios – Norvegijoje, prancūziškosios – Kanados Kvebeke, ispaniškosios kultūros laidos Meksikoje ar Argentinoje, portugališkosios – Brazilijoje.

Šiandien ir lenkų istoriografijoje pasigirsta balsų, kad Lenkijos sąvoka XVII–XVIII a. buvo vartota dviem prasmėmis: siaurąja – tikrajai Lenkijai, ir plačiąja – apimant visą jungtinę valstybę, ir apgailestaujama, kad nesusiformavo analogiška sąvokų distinkcija, kokia žinoma Anglijos / Britanijos atveju. Kartu apgailestaujama dėl neišnaudotos istorinės galimybės Abiejų Tautų Respublikai virsti „Trijų tautų“ Respublika – turima galvoje, kad nebuvo rasta kompromiso su kazokais, kurių „išsivaduojamasis karas“ atvedė kairiakrantę Ukrainą į Rusijos glėbį. Antra vertus, susidaro įspūdis, kad kartais perlenkiama lazda ir pradedama kalbėti apie „daugelio tautų“ Respubliką. Nemenkinant ne tik rusėnų, bet ir žydų, totorių, armėnų, karaimų istorinio vaidmens, vis dėlto reikia prisiminti, kad dar XVIII a. tebebuvo suvokiamas ne pliuralistinis, o dualistinis valstybės pobūdis, o Abiejų Tautų Respublika vadinama konfederacija – „un état confédéré“. To meto Lenkijos–Lietuvos dualizmas ir šiandien matomas XVIII a. ketvirtajame dešimtmetyje ant Varšuvos Karalių pilies sienos nutapytame žemėlapyje, kuriame siena, skirianti LDK ir Lenkiją, yra tokio pat ryškumo kaip ir išorinės valstybės sienos. Taigi LDK vaizduojama kaip savaranki̇ška ir atskira valstybė. Šis dualizmas buvo išsaugotas ir 1791 m. epochoje – Gegužės 3-iosios konstituciją papildant „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimu“ (Zaręczenie wzajemne Obojga Narodów“).

1. Lenkijos ir LDK 1772 m. padalijimo žemėlapis. Sud. Tobias Conrad Lotter. Augsburgas, 1780 m.
2. LDK plėtimasis iki Vytauto mirties

Valstybės ir jos plotų permainos

Jau pirmojoje kritinėje LDK istorijoje (1785) vokiečių istorikas Augustas Liudvikas von Schlözeris matė svarbiausius valstybės istorijos lūžius: Mindaugas, 1385 m. Krėva ir Jogailos tapsmas Lenkijos karaliumi bei 1569 m. Liublino unija, po kurios LDK istorija yra „kartu su Lenkija“. Vėlesni istorikai prie šios schemos ne ypač ką ir pridūrė. Aišku, skyrėsi šių lūžių vertinimai, LDK suartėjimas su Lenkija, o juo labiau Abiejų Tautų Respublikos susikūrimas ne vienam Rusijos istorikui buvo „rusiškosios“ LDK esmės praradimas. Todėl XVIII a. pabaiga buvo „natūralus“ teisybės atkūrimas. Lietuvos istorikams suartėjimas su Lenkija taip pat buvo praradimas, tik jau lietuviškosios LDK esmės. Lenkijos istorikai turėjo šių lūžių atžvilgiu kur kas daugiau optimizmo: Krėva ir Liublinas jiems ženklino lenkų civilizacijos misiją ir trauką. Kad ir kokių būta vertinimų, sužymėkime, kaip šios valstybės permainos reiškėsi jos plotuose. Taigi toliau pateikiami reikšmingiausi faktai, kurie gali byloti tiek apie valstybės realumą, tiek apie jos užmaršties ištakas.

LDK susikūrimas buvo pavėluotas ir tuo požiūriu, kad baltų erdvėje (į kurią dėsningai galėjo plėstis lietuvių gentis) pirmojoje XIII a. pusėje buvo atsiradusios vokiečių karinės vienuolių valstybės. Jų agresija ir pastūmėjo LDK plėstis į rytus. Ir nors Vokiečių ordino agresija XIV a. viduryje pasiekė aukščiausią kulminaciją, tuo metu Algirdas suformulavo savo imperines pretenzijas pareikšdamas, kad „savaime visa Rusia turėtų priklausyti lietuviams“. Vytautas, išplėtęs ir įtvirtinęs savo valdžią didžiulėse (įskaitant ir Ukrainos stepes – apie 1 milijoną km^2) Rytų Europos ervėse, vis dėlto neužmiršo, kad „ir Prūsai yra mano paveldėjimas“.

Vakaruose LDK atsilaikė. Krėvos sutarties nulemtas suartėjimas su Lenkija leido sutelkti išteklius, o tai ir nulėmė pergalę Žalgiryje. Po Melno taikos nubrėžta siena pergyveno net pačią LDK, kai kuriuose ruožuose Užnemunėje išlikdama iki pat šiandien. Kitaip rytuose. Nors per visą XV a. išliko Vilniaus ir Maskvos pusiausvyra, pačioje amžiaus pabaigoje Maskva, virtusi Rusija, trenkė tokį smūgį, kad pirmojoje XVI a. pusėje LDK teritorija sumažėjo perpus – liko 0,5 milijono km^2. Amžiaus viduryje Rusijos spaudimas Livonijos kare tiek sustiprėjo, kad LDK buvo priversta sudaryti Liublino uniją, gerokai glaudesniais saitais ją susaisčiusią su Lenkija. Šiandien galima sakyti, kad tai buvo kompromisas, be kurio nebūtų buvę įmanomi ir Stepono Batoro žygiai, ir sėkmingas Livonijos karo užbaigimas, kad tai buvo kompromisas, kurio gyvybingumą patvirtino du vėlesni bendros valstybės šimtmečiai. Ir vis dėlto Liublino unijos nulemti teritoriniai praradimai buvo tokie didžiuliai, kad ne vienam Lietuvos istorikui ir šiandien visa unijos su Lenkija istorija atrodo kaip nelaimė, niekaip neleidžianti pritarti dažnam Lenkijos istorikų optimizmui apie uniją kaip apie šedevrą ar Europos integracijos prototipą. Kaip ir kaip būtų, Ukrainos vaivadijų ir Palenkės perėjimas Krokuvos ir Varšuvos pavaldumui sumažino LDK erdvę iki 300 tūkstančių km^2, taigi iš esmės – iki šiandienės Lietuvos ir Baltarusijos teritorijos. Nors pirmojoje XVII a. pusėje per Rusijos suirutę Lenkijos ir Lietuvos valstybė dar buvo išpūtusi savo teritoriją, tačiau per tvaną Rusija užėmė LDK teritoriją iki Vilniaus. 1667 m. Andrusovo taika iš esmės patvirtino tą pačią erdvę, kokia LDK buvo iškart po Liublino unijos. Joje LDK ir pragyveno dar šimtmetį iki XVIII a. pabaigos padalijimų. Pirmojo padalijimo metu atplėšus Latgalą ir rytines Baltarusijos žemėse (Polocką, Vitebską, Mstislavlį), LDK erdvė sumažėjo iki 230 tūkst. km^2.

1. Melno taikos sutartis, pasirašyta tarp Lenkijos ir LDK bei Vokiečių ordino 1422 m. rugsėjo 27 d.
2. 1545 m. pasienio kolona Prostkuose (Palenkės vaiv., Lenkija), ženklinanti to meto LDK, Lenkijos ir Prūsijos sienų sankirtą. Fot. Arūnas Baltėnas.
3. Pasienio kolonos Prostkuose lenta. Fot. Arūnas Baltėnas.
4–6. Prūsijos, Maskvos, Krymo totorių herbai iš Miunchene saugomo „Didžiojo herbyno“, 1583–1700 m.

Sienos

Vienas iš svarbiausių valstybės realumo ženklų ir šiandien yra sienos. Nors įsivaizduojant ankstyvąją LDK kaip imperiją padeda „ratų su stebule, bet be ratlankių“ įvaizdis (tuo norima pasakyti, kad griežtų įtakos ir priklausomybės ribų nebūta), vis dėlto jau gana anksti sienos pradėtos delimituoti. 1358 m. sudaroma Kęstučio ir Mozūrijos kunigaikščio sutartis, pagal kurią buvo nustatomos sienos regione, ten – kur dabar Palenkė. Sienos nustatomos gamtinėmis ribomis – miškais, pelkėmis ir upėmis (Bebru, Suprasliu). Naujas tarpsnis sienų istorijoje yra Vytauto laikai. Tiek Melno taikos sutartis su Vokiečių ordinu 1422 m., tiek su Livonijos ordinu 1426 m. buvo skirtos sienų su ordinu delimitacajai, o po šių sutarčių vyko sudėtingi ženklinimo darbai – kasami kapčiai ir grioviai, ant medžių iškalami Vytauto ir kitokie ženklai. Vėliau delimitacijos su Livonija (pavyzdžiui, 1471 m.)

jau vyksta su „Vytauto sienų“ atnaujinimo idėja. Sienų atnaujinimus ir patikslinimus lemia vidinė kolonizacija ir pasienio apgyvendinimas. Ilgai sienų problemų nebūta su Mozūrija ir Lenkija – jos buvo sąjungininkės, su jomis nekariauta. Tačiau pirmojoje XVI a. pusėje Palenkėje susidūrė mozūrų, rusėnų ir lietuvių kolonizacijos srovės. Todėl apie 1546 m. vykdomas grandiozinis sienų su Lenkija projektas, labai tiksliai ženklinantis sienas. Atrodo, kad tada atsiranda pasienio stulpai. Tuo pačiu metu ši akcija pasiekia ir pačias piečiausias LDK ribas prie Juodosios jūros. Delimitacija vyksta prie Akermano (dab. Dniestro Bilhorodas) su Turkija. Nežinoma, ar reikėjo tokių akcijų su Moldova. Dar mažiau žinoma apie LDK ribas rytuose. Atrodo, ten situacija esmingai skyrėsi nuo padėties vakaruose, kur sienos „raikė“ teritorijas ir kūrė naujas ribas. Rytuose žemės ir valsčiai su savo senomis gamtinėmis ribomis tiktai pereidavo Maskvos ar Vilniaus priklausomybėn. Jei reikėtų ieškoti tikslesnių ribų ir ženklų su Rusija, tai reikėtų atsigręžti į laikotarpį po „tvano“, kuomet 1667 m. Andrusovo taika sudarytos sienos išsilaikė ištisą šimtmetį.

Kad ir kaip būtų, XIII–XVI a. Vokiečių ar Livonijos ordinai (vėliau Prūsija ir Livonija), Mozūrija (vėliau Lenkija), Krymo chanatas, Turkija, Moldova ir Vengrija, senrusių kunigaikštijos, Maskva (vėliau Rusija) negalėjo abejoti LDK egzistavimo realumu. XVII–XVIII a. LDK Abiejų Tautų Respublikoje pradeda gožti Lenkija, tačiau Maskvoje dar ilgai šalia Lenkijos prisimenama ir Lietuva. Apie tai byloja pasiuntinybės ir sutartys, taip pat pasienio ženklai.

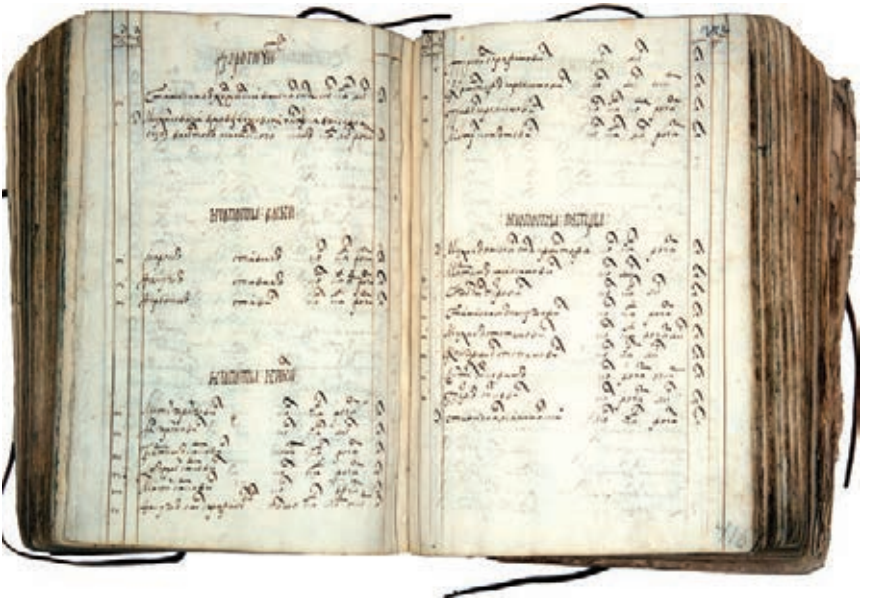

1. Lietuvių raitelis. Iš Abrahamo de Bruyno „Įvairių tautų ginkluoti raiteliai“, XVI a.
2. Rusėnų raitelis. Iš Abrahamo de Bruyno „Įvairių tautų ginkluoti raiteliai“, XVI a.
3. Lietuvos kariuomenės surašymo registras. Vilnius, 1567 m.

Gyventojų skaičiaus permainos

Lengviausiai pasakyti, kiek žmonių gyveno LDK jos gyvavimo pabaigoje – 1790 m. buvo atliktas surašymas, pagal kurį LDK aptikta apie 45 000 „dūmų“. Šiandieniais terminais, – tai namų ūkių skaičius. Kiek „dūme“ yra žmonių – atskirų tyrimų ir interpretacijos reikalas. Vis dėlto tyrėjai iš esmės sutaria, kad LDK tuo metu buvo 3,5 milijono žmonių. Žinant, kad 1772 m., pirmojo Lenkijos–Lietuvos valstybės padalijimo metu nuo LDK atplėštose žemėse gyveno, pagal Rusijos statistiką, 1,2 milijono žmonių, kartais daroma išvada, kad prieš pirmąjį padalijimą LDK turėjo gyventi beveik 5 milijonai gyventojų.

Kitas LDK demografijos atspirties taškas yra XVI a. kariuomenės surašymai, pagal kuriuos 1529 m. LDK kariuomenėje buvo beveik 20 000 raitelių, o 1568 m. – beveik 28 tūkstančiai. Kadangi raitelių išrengimas į kariuomenę buvo visuotinė prievolė, pagal kurią bajorai ir didikai turėjo išrengti 1528 m. vieną raitelį nuo aštuonių valdinių tarnybų, o 1568 m. – nuo dešimties, atsiranda galimybė skaičiuoti visus to meto LDK gyventojus. Tiesa, ir vėl viskas priklauso nuo interpretacijų, kiek tarnybose galėjo būti „dūmų“ (paprastai manoma, kad apie 2), o šiuose žmonių. Antra vertus, raiteliai buvo išrengiami ir nuo mažesnio valdinių skaičiaus – nuo 1–7 tarnybų (tada raitelis galėjo būti prasčiau ginkluotas). O svarbiausia, būta didelio skaičiaus bajorų, kurie vyko į kariuomenę „patys“. Visos šios aplinkybės nulėmė ir skirtingus skaičiavimus. Žymus lenkų istorikas Henrykas Łowmiańskis manė, kad 1528 m. LDK buvo 2,5 milijono žmonių. Naujausių tyrimų nurodomi mažesni skaičiai, tačiau 1568 m. manoma buvus jau arti 3 milijonų. Tiesa, tuojau pat įvyko Liublino unija, reikšmingai sumažinusi LDK teritoriją, tačiau ji nebuvo tokia reikšminga gyventojų skaičiaus atžvilgiu. Kadangi numanoma 1568 m. LDK Ukrainos žemėse gyvenus tik apie 250 tūkstančių žmonių, o Palenkėje – apie 150 tūkstančių, todėl manoma, kad po Liublino unijos LDK liko apie 2,5 milijono žmonių.

Taigi tokie yra šaltiniuose demografinių tyrimų atspirties taškai. Aišku, kad nuo Liublino unijos iki XVIII a. vidurio žmonių padvigubėjimo nebūta tolygaus gyventojų augimo. Vienintelis sistemingai XVII–XVIII a. LDK demografiją tyręs Jerzy Morzy XVII a. vidurio „tvaną“ laikė ir demografine katastrofa. Jo manymu, 1667 m. buvo likę tik 1,7 milijono. Tiesa, antrojoje XVII a. pusėje gyventojų skaičius vėl staigiai šoko į viršų iki 2,8 milijono, tačiau ir vėl šiam skaičiui smogė Šiaurės karas bei jo sukeltas badas ir maras – apie 1721 m., manoma, buvo likę tik 2 milijonai žmonių. Būtent demografinėmis XVII–XVIII a. pradžios katastrofomis galima paaiškinti Vilnijos slavizaciją ir žydų etnografinį sprogimą Lietuvos miesteliuose.

Dar sunkiau yra pasakyti, kiek žmonių LDK gyveno iki rimtesnių statistinių atspirties taškų. Pavyzdžiui, Vytauto laikų LDK gyventojų skaičiaus vertinimai svyruoja nuo 700 tūkstančių iki 2 milijonų. Ir vėl viskas priklauso nuo tuo, kur įžvelgiami pakilimai ir praradimai. Manant, kad po Žalgirio mūšio ir Melno taikos iki pat XV a. pabaigos LDK gyveno santykinai ramiais laikais, būtų lauktinas demografinis sprogimas, o tai savaime verstų tikėti mažesniu gyventojų skaičiumi XV a. pradžioje. Antra vertus, jei XV–XVI a. sandūros teritoriniai praradimai Maskvos naudai (beveik trečdalis valstybės teritorijos) lietė rečiau gyvenamas rytines LDK žemes, vis dėlto praradimai turėjo būti ir demografiniai. Štai kodėl tiesa apie Vytauto laikų gyventojų skaičių, regis, bus kažkur per vidurį – apie 1 milijoną žmonių. Na ir visai sunku pasakyti, kiek LDK gyveno žmonių jai kuriantis

1. Lietuvos valstiečiai. Dail. Pranciškus Smuglevičius, 1800 m.
2. Lietuvaitė su verbomis. Dail. Kanutas Ruseckas, 1847 m.
3. Lietuviai. Než. dail., XVI a. pab.
4–6. Lietuvos moterys ir vaikai. Iš Sigismundo Heldto kodekso, 1570–1580 m.

pirmojoje XIII a. pusėje. Tiesa, minėtas Henrykas Łowmiańskis manė, kad tuo metu Lietuvoje 1 km^2 turėjo gyventi trys žmonės. Jei Lietuvos su Žemaitija plotas tuo metu buvo apie 100 tūkst. km^2, tai joje turėjo gyventi apie 300 tūkstančių žmonių. Kai kartais padūsaujame – kokie maži esame ir kaip susitraukėme, demografiniai tyrimai teigia, kad jei ir susitraukėme, tai visų pirma plotais, o ne žmonėmis. Juk nuolat gyvenome demografinių pakilimų, nuosmukių ir net katastrofų ritmu – to Lietuva neišvengė ir XX a., tačiau šio amžiaus pabaigoje šalis turėjo skaitlingiausią žmonių skaičių savo istorijoje.

Tautos, raštijos ir kalbos

Lietuvių istorinėje savimonėje iki šiol įsivaizduojama, kad senoji lietuvių tauta turėjo turėti tai, ko buvo siekiama „Aušros“ laikais – turėti tai, kas privalo „atgimti“ – lietuvių kalbą ir raštiją. Vis dėlto senieji lietuviai buvo be rašto – mokslas po Edvardo Gudavičiaus

revoliucijos iliuzijų jį surasti nebeturi. Sunku pasakyti, kokia galima tautinė savimonė beraštėje visuomenėje. Didieji kunigaikščiai reikšdami teritorines pretenzijas suvokė baltų erdvės giminingumą (tik vargu, ar dėl to žygiavo į seniai suslavėjusias rytų baltų erdves), o Vytautas kalbos bendrumu grindė žemaičių priklausomybę Lietuvai. Antra vertus, kunigaikščiams visi buvo valdiniai – netgi labiau pasitikėta karaimais ir totoriais, kurie tapo artimosios sargybos tautomis. Nepasitikėta ir savųjų įgūdžiais, todėl valdovai kvietė pirklius ir amatininkus iš svetur. LDK įsikurdino vokiečiai, žydai ir armėnai. Beveik visos šios bendruomenės (išskyrus vokiečius) tapo kunigaikščių kolektyviniais vasalais su savo konfesija ir rašto tradicijomis.

Vis dėlto ne šios suminėtos tautos šalia lietuvių sudarė gausiausią būrį LDK žmonių. Ukrainos istorikams tai – ukrainiečiai, Baltarusijos – baltarusiai, o Rusijos – rusai. Vis dėlto visais atvejais neatsižvelgta į tai, kad kelių šimtų metų gyvenimas atskirai nuo Maskvos daro skirtingus, taigi jie – ne rusai. Antra vertus, galutinė ukrainiečių ir baltarusių tautų diferenciacija yra vėlesnių laikų rezultatas.

Čia dera žvilgtelėti į raštų istoriją. Mindaugo raštinėje pradėta rašyti lotynų kalba. Tai atitiktų visus viduramžių dėsningumus: išmokstama rašyti lotyniškai ir pamažu pereina-

1. Bazilijus Ciapinskis. Než. XVI a. dail. dingusio raižinio XX a. pr. perpiešimas.
2. Ciapinskio Evangelija bažnytine slavų ir rusėnų kalbomis, apie 1580 m.
3. Konstantino Sirvydo „Trijų kalbų žodyno“ antraštinis lapas. 3 leid., Vilnius, 1642 m.
4. Konstantinas Sirvydas (?). Než. dail., XVII a.

ma prie etnoso kalbos. Tačiau Vytautas šiuo keliu nenuėjo. LDK stačiatikių vienuolynuose buvo rašoma bulgarų kilmės slavų bažnytine kalba, o LDK raštinėje pradėjo formuotis rašto tradicija (ištakomis siekianti Kijevo Rusios laikų teisės dokumentus), kurią kalbininkai aiškiai skiria nuo minėtos bažnytinės kalbos. Aiškiai ją skyrė amžininkai. Baltarusių spaustuvininkas Bazilijus Ciapinskis antrojoje XVI a. pusėje netgi spausdino raštus dviem stulpeliais: viename viena kalba, kitame – kita. Ji kartais vadinama „vakarų rusų“, kartais „senąja ukrainiečių“, kartais – „senąja baltarusių“, o Lietuvoje – „LDK slavų kanceliarine“ kalba (nors ji išėjo ir už kanceliarijos ribų, ir už LDK ribų – į Lenkiją bei Vengriją, o svarbiausia skyrėsi nuo kitų LDK slavų – lenkų kalbos). Moksle taip pat seniai žinoma, kad joje iš pradžių XV a. pradžioje būta daugiau „ukrainizmų“, vėliau – „baltarusizmų“. Amžininkai Maskvos rusai ją aiškiai skyrė ir vadino „lietuvių“ kalba, nes Maskvos valstybėje ilgai būtent tik slavų bažnytinė kalba, iki pat XVII–XVIII a., ir buvo vienintelė.

LDK raštinėje susiformavusi alternatyvi raštijos tradicija apėmė ne tik kanceliarijos raštus – Lietuvos Metriką, bet ir ja rašyti Lietuvos metraščiai bei Lietuvos Statutai, taip pat net įvairių vėlesnių XVI–XVII a. bažnytinių tekstų pratarmės ir intarpai. Lietuvių kalbos terminija ilgai neleido šios kalbos atskirti nuo Maskvos rusų kalbos ir raštijos tradicijos. O lenkų kalboje seniai skiriama „ruski / rossyjski“, ukrainiečiai ir kitų slavų tautų kalbininkai pradeda skirti „rus'kij / russkij“, o lietuvių kalboje pradedama siūlyti „rusėnų / rusų“ kalbų sąvokų distinkcija.

Apibendrinant pažymėtina, kad LDK raštinėse vyravusią raštijos kalbą reikėtų vadinti rusėnų kalba, o rusėnais – LDK ir Lenkijos valstybėse gyvenusius rytų slavus. Juk pusė senosios Kijevo Rusios valstybės pateko į Lietuvos ir Lenkijos sudėtį, ir nuo XIV a. senrusių bajorijos bei kunigaikščių savimonė buvo veikiama šiose valstybėse vykstančių procesų. XVI a. rusėnai pasijuto esą visai atskira tauta, skirtinga nei Maskvos valstybės rusai. LDK rytų slavai Rusijos žmones vadino maskvėnais, o maskvėnai savo ruožtu LDK rytų slavus vadino lietuviais. Patys LDK slavai save vadino rusais. Dar nebuvo nei Baltarusijos, nei Ukrainos – LDK slavai save suvokė kaip vieną etninę grupę. Lietuvos valdovą jie laikė savu valdovu. Taigi rusėnai atsiskyrė nuo Rusijos rusų. Tik XVII a. rusėnai skilo į dvi tautas: ukrainiečius – pietuose ir baltarusius – šiaurėje. O iki tol LDK buvo iš esmės dviejų etnosų (neskaičiuojant Palenkės lenkų, žydų, totorių ir kitų mažumų) valstybe, kurioje politiškai dominuojantys lietuviai teritoriškai, demografiškai ir kultūriškai (bent jau ankstyvajame etape – XIV a.) aiškiai nusileido rusėnams. Su šiuo fenomenu, regis, nesusidūrė vėlyvaisiais viduramžiais nė viena Europos valstybė.

O kaip lietuviakalbė raštija? Visų pirma aišku, kad tai Abraomo Kulviečio ir Martyno Mažvydo kultūrinė programa, tačiau jos neprireikė LDK visuomenei ir jie kūrė emigracijoje – Prūsijoje. XVI a. pabaigoje lietuviškus raštus pačioje LDK pradeda kurti Mikalojus Daukša. „Postilės“ prakalboje jis taip išaukštino gimtąją kalbą: „Kurgi, sakau, pasaulyje yra tauta, tokia prasta ir niekinga, kad neturėtų šių trijų savų ir tarsi įgimtų dalykų: tėvų žemės, papročių ir kalbos?“ Juk „tąja kalba paprastai visi rašo įstatymus, jąja leidžia savosios ir svetimų tautų istorijas, senas ir naujas, ja aptaria visus valstybės reikalus, ją gražiai ir padoriai vartoja visokiais atvejais Bažnyčioje, tarnyboje, namie.“ Daukšai rūpi ne kasdienės lietuvių kalbos vartojimas, o būtinybė šia kalba sukurti oficialųjį kultūros modelį. Tačiau ir Daukšos idėjos buvo tik istorijos fragmentas, nes vėlesni jo darbo tęsėjai nebekėlė tokių tikslų. Iškalbingas yra Konstantino Sirvydo veikalo pavadinimas – „Trijų

1. Europos kalbų žemėlapis (Europa Polyglotta) iš Gottfriedo Henselio knygos „Synopsis universae Philologiae…“. Niurnbergas, 1741 m.
2. Ploto su lietuvių kalba fragmentas

kalbų žodynas“. Jame, skirtame studijuojančiam jaunimui, lenkų kalbos žodžiai aiškinami lotyniškai, o paskui lietuviškai. Tiek paties Sirvydo lietuviški pamokslai, tiek vėlesni giesmynai (Saliamono Slavočinskio „Giesmės“ 1646 m.) ar gramatikos (1737 m. Lietuvių kalbos gramatika) rūpinosi jau tik lietuvių kalbos funkcionavimu kasdieniu – Bažnyčios ir mokyklos – lygmeniu. Todėl Daukšos idėjas tiksliau vadinti ne lietuviakalbiu kultūros modeliu, o programa, kuri nebuvo įgyvendinta. Gyvenimas reikalavo vis daugiau lietuviškų žodžių, bet, užuot juos kūrus, pasisavinami lenkiški. Taigi lietuvių kalba, nesuspėdama kurti naujadarų pagal gyvenimo poreikius, vėlavo negailestingose istorijos lenktynėse. Ją pradžioje lenkė rusėnų kalba, o vėliau lenkų, tapusi LDK integracine kalba ir Vakarų kultūros sklaidos rusėnų žemėse instrumentu. Ją jau po krikšto skleidė kunigai ir vienuoliai, o paskui juos – ir pirkliai bei amatininkai. Tačiau ne dėl jų gausos LDK elitas perėjo prie lenkų kalbos. Per Lenkiją ėjo Vakarų įtaka, kaip norvegams iš Danijos ar airiams ir škotams iš anglų. Lenkų kalbos vaidmenį Lietuvos kultūroje apibendrino vienas iš Radvilų savo laiške, rašytame 1615 m.: „Nors lietuviu esu gimęs ir lietuviu teks man mirti, tačiau turime vartoti mūsų tėvynėje lenkų kalbą.“

Tad nors Lietuva ir toliau bandė rašyti ir lotyniškai, ir net lietuviškai, tačiau lenkėjimo procesas pamažu apėmė visą Lietuvos politinį ir kultūrinį elitą. Lenkų kalba pamažu įsigalėjo – 1697 m. Seime jai suteikiamas oficialios raštinių kalbos statusas vietoje anksčiau vartotos rusėnų raštų kalbos. Taigi lenkų kalba buvo įteisinta pačių Lietuvos bajorų reikalavimu, tai rodytų, kad lenkų kalba platinta ne prievarta – tai buvo Lietuvos visuomenės pasirinkimas arba kalbinis lenkėjimas, o ne polonizacija. Lenkų kalba įsigalėjo ne lietuvių, o rusėnų kalbos sąskaita.

XVII–XVIII a. formavosi ir bendra Abiejų Tautų Respublikos kaip Lenkijos savimonė, tačiau šioje Lenkijoje aiškiai skiriant ir „kitą Lenkiją“. Ir vis dėlto net ir šiais vėlyvais amžiais egzistavo „lietuvių nacija“, kurios egzistavimą patvirtina sudėtingos dvilypės savimonės formulės. Pavyzdžiui, „gente polonus, natione lituanus“, ir „Ліцвіны грэцкага закону людзі“ arba „Ліцвіны рус'кага рода“. Todėl šiuolaikiniai tyrėjai ir kalba apie LDK „politinę tautą“. Bendras vidaus politinis gyvenimas, bendri seimai ir seimeliai, susiformavusi LDK teisė Lietuvos Statutuose (tai trys teisynai – 1529, 1566, 1588) ugdė sampratą, kad lietuvis yra ne tas, kuris kalba lietuviškai, o tas, kuris gina laisvę ir vadovaujasi Lietuvos Statutais. Todėl ir tenka kalbėti apie LDK politinę tautą. Jos formavimosi prielaidas kūrė LDK karinės pergalės Žalgiryje, Klecke, Oršoje, Kirchholme (dab. Salaspilis), Chotine, kuriose lietuviai kovojo petys į petį su rusėnais.

Iš įtakingiausių XVI a. giminių lietuviškos kilmės yra tik Goštautai ir Radvilos, o visos kitos – Chodkevičiai, Sapiegos, Valavičiai, Tiškevičiai, Oginskiai ir kt. – rusėnai, tačiau laikantys save LDK piliečiais. Tačiau rusėnų kilmės giminės (pavyzdžiui, Chodkevičiai ar Sapiegos) net kurdavo legendas apie savo lietuvišką kilmę. Taigi politinės tautos genezės jau galima ieškoti XVI a. ar net XV a., kai Lietuvos bajorija bendrai pradėjo save kildinti iš romėnų. Lietuvos metraščiuose sukurta atvykusio iš Romos Palemono ir jo ainių legenda tapo pagrindu ne tik lietuvių, bet ir rusėnų bajorijai vesti savo kilmę Palemono tradicija arba sieti save su realia Gediminaičių dinastija. Taip įvairiakilmė ponija formavo vieningos savimonės „lietuvių nacijos“ ponų sluoksnį. Taigi tokie žmonės pagal kilmę buvo rusėnai, pagal tikėjimą graikai katalikai, pagal savimonę – lietuviai (politiniu požiūriu), o kalbėjo lenkiškai.

1. Vilniaus vaizdas. Franco Hogenbergo raižinys iš Georgo Brauno „Pasaulio miestų atlaso“. Kelnas, 1581 m.
2. Vilniaus panorama. Než. XVII a. dail. iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Paryžius, 1845–1875 m.

Sostinė

Nors kelios istorikų kartos ieško Mindaugo sostinės, ja laikydamos Vorutą, tos paieškos nedavė rezultatų. Voruta laikytas ir Vilnius, o Vilniaus katedros požemiuose aptiktos mūro liekanos laikytos Mindaugo karūnacijai pastatyta katedra. Tačiau naujausi tyrimai skeptiškai atsiliepia apie šį teiginį, laikydami, kad šie mūrai yra iš pirmosios XIV a. pusės, nes Mindaugo laikų Vilniuje temato papilio gyvenvietę, o didžiąsias medinės pilies statybas sieja su XIII a. pabaiga. Antra vertus, baltarusių istorikai pagal kai kuriuos vėlyvuosius metraščių duomenis beveik sutartinai Mindaugo sostine laiko Naugarduką, nenorėdami matyti aplinkybės, kad Naugardukas buvo Mindaugo aneksas, atiduotas valdyti sūnui Vaišelgai. Apskritai šiandien linkstama manyti, kad XIII a. viduryje sostinės vėlesnių laikų supratimu apskritai galėjo nebūti – tai, aišku, nepanaikina Mindaugo karūnacijos vietos klausimo. Kartais manoma, kad prie Traidenio antrojoje XIII a. pusėje tokia sostine galėjo tapti Kernavė, nes joje Traidenis akivaizdžiai rezidavo. Pagal Lietuvos metraščius, Gedimino sostinė iš pradžių buvo Kernavė, paskui jis ją perkėlė į Trakus, o iš jų, Šventaragio slėnyje susapnavęs garsųjį sapną apie staugiantį geležinį vilką, – į Vilnių. Vis dėlto čia metraščiai galėjo užfiksuoti tik paskutinę persikėlimo stadiją, kai Vilnius jau buvo tapęs jo tėvo, vėliau brolio Vytenio rezidencija, o Trakai tapę antrąja Gediminaičių sostine, kurioje reziduoja submonarchas. Vilniaus ir Trakų dualizmas dar ilgai reikšis LDK istorijoje.

Vis dėlto 1323 m. Gediminas savo garsiuosius laiškus rašo Vilniuje. Tai – ne tik sutartinė miesto įkūrimo data, bet ir nuolatinės LDK sostinės tapsmo data. Kaip tik pirmojoje XIV a. pusėje Vilniuje galutinai susiformuoja Aukštutinės ir Žemutinės pilių sistema, šioje erdvėje bus įkurta Vilniaus katedra, kurioje nuo Vytauto laikų vyks valdovų karūnacijos, čia jie bus laidojami ir formuosis valdovų panteonas. Pilių kaip valdovų rezidencijos vieta nepasikeis ir po XIV a. pabaigos katastrofos, kai visas senasis Gedimino ir Algirdo laikų Vilnius buvo Vokiečių ordino antpuolio sunaikintas, ir miestas kursis dabartinėje senamiesčio vietoje (kur iki to buvo tik rusėnų ir vokiečių priemiesčiai). Čia, šalia Vilniaus magistratui pavaldaus „tikrojo“ miesto, kursis sostinei būdingos jurisdikcijos – vaivados, katalikų vyskupo ir kapitulos, stačiatikių metropolito. XVI a. Vilnius kaip LDK metropolis yra įspūdingai pavaizduojamas G. Brauno atlase tarp kitų Europos miestų. Apskritai tuo metu Vilnius – viso valstybės politinio ir kultūrinio gyvenimo centras. Čia radosi reikšmingiausi kultūros reiškiniai – raštijos paminklai, knygų rengimas ir spausdinimas, katalikybės ir reformacijos sąjūdžiai, gotikos ir renesanso architektūra, tik Vilniuje, vieninteliame iš LDK miestų, mūro siena apjuosė bent iš dalies mūrinį miestą.

Nors po Liublino unijos Vilniaus kaip sostinės vaidmuo mažėjo, vis dėlto čia dar pirmojoje XVII a. pusėje rimtai rezidavo ir Zigmantas ir Vladislovas Vazos, galutinai suformavę Žemutinės pilies įvaizdį. Didžiulė cezūra Vilniaus istorijoje buvo XVII a. vidurio „tvanas“ ir XVIII a. pradžios nelaimės, po kurių Vilnius kaip miestas atsigavo tik XVIII a. viduryje, pasiekdamas grožio ir didybės apogėjų. Užtenka pasakyti, kad 1790 m. čia buvo daugiau nei pusė visų LDK mūrinių pastatų. Tiesa, po „tvano“ Lenkijos–Lietuvos valdovai nebegrįžo į Vilnių. Netgi išsiderėjus nuostatą, kad kas trečias jungtinės valstybės seimas turi vykti LDK, seimavimo vieta buvo pasirinktas Gardinas. Vis dėlto pačioje XVIII a. pabaigoje Vilnius trumpam susigrąžino realų sostinės vaidmenį. Čia buvo rengiamos Gegužės 3-iosios konstitucijos pataisos, čia buvo rengiamasi 1794 m. sukilimui ir baudžiami išdavikai.

1. Gediminaičių stulpai iš herbyno „Stemmata Polonica“, XVI a. vid.
2. LDK herbas I Lietuvos Statuto Lauryno nuoraše, 1531 m.
3. LDK herbas iš herbyno „Stemmata Polonica“, XVI a. vid.
4. Dvigubas kryžius iš herbyno „Stemmata Polonica“, XVI a. vid.
5. Gediminaičių stulpai iš Lenkijos karalystės herbyno, 1575 m.
6. Zigmanto Augusto gobeleno fragmentas su LDK herbu Krokuvos Vavelyje. Briuselis, apie 1560 m.
7. Gediminaičių stulpai Žvėryno akmenyje. Fot. Mangirdas Bumblauskas

LDK ženklai

Vytauto politika, padėjusi Lietuvos europėjimo, kartu ir perėjimo prie luominės visuomenės pagrindą, skatino valstybės kaip politinės organizacijos formavimąsi. Kitaip tariant, valstybei atstovavo jau ne tik valdovas, bet ir greta jo besikuriančios valdžios institucijos. Vykstant šiam procesui, Vytauto valdymo pabaigoje atsirado Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos sąvoka, tai reiškia, kad valdovas ir jo valdoma valstybė nebetapatinama. Savo ruožtu šalia valdovo ženklo ar herbo turėjo atsirasti ir Lietuvos valstybės ženklas bei herbas.

Vakarų Europoje formuojantis luominei valstybei (XIII–XIV a.), valstybės herbais tapo valdovų asmeniniai ženklai arba herbai (naudoti greta asmeninių ir didžiųjų – majestotinių antspaudų su valdovų portretais). Asmeniniai valdovų ženklai Vakarų Europoje jau buvo patyrę evoliuciją nuo paprastų rašmeninių ar linijinių (kurių kilmė – riterių žy-

menys ant skydų) prie bendros simbolikos – vaizdinių herbų (pavyzdžiui, žvėrių valdovas liūtas). Tokie abstraktūs herbai tapo šių valdovų valstybių herbais.

Iš pirmo žvilgsnio toks dėsningumas matomas ir Lietuvos heraldikoje – valstybės herbu tapo raitelis, pavadintas, manoma, jau XV a. Vyčiu. Tačiau raitelis XIV a. nebuvo asmeninis ženklas, juo labiau – valdovo herbas, o tik didžiojo kunigaikščio portretinis antspaudas. Tiesa, tai galėjo būti kunigaikščio asmeninis linijinis ženklas (didikai tokius ženklus jau turėjo). Tačiau valstybės herbas antrojoje XIV a. pusėje dar nebuvo susiformavęs. Taigi Jogaila, tapęs Lenkijos karaliumi, turėjo nuspręsti, kokį ženklą pasirinkti Lietuvos herbui, kad derėtų šalia Lenkijos herbo. Jogailai, matyt, pasirodė, kad prie erelio labiau tinka ne jo asmeninis ženklas, o iš Algirdaičių portretinių antspaudų perimtas raitelis. Taip suheraldinta antspaudų emblema – raitelis tapo valstybės ženklu Vyčiu. Jį perėmė ir Vytautas, naudojęs jį ir kaip valstybės herbą, ir kaip pagrindinę asmeninio antspaudo emblemą (raitelis pakeitė ankstyvųjų Vytauto antspaudų stovintį riterį, vadinamąjį Trakų pėstininką). Tik Jogailos asmeniniai antspaudai buvo su Dvigubu kryžiumi raitelio skyde, o Vytauto – su Gediminaičių stulpais, kurie virto jo asmeniniu ženklu. Gediminaičių stulpai Vytauto antspauduose žinomi nuo 1397 metų. Žalgirio mūšio metu matyti susiklosčiusi Vytauto laikų ženklų sistema: pagrindiniai lietuvių pulkai į Žalgi-

1. LDK herbai iš Lyncenich herbyno, XV a.
2–4. Vytauto herbai iš Ulricho von Richentalio „Konstanco susirinkimo kronikos“, XV a.

rio mūšį jojo su 30-čia Lietuvos herbu Vyčiu pažymėtų vėliavų, o 10 lietuvių pulkų, kurie Žalgirio mūšiui buvo rengiami Vytauto domene, į mūšį žygiavo nešini vėliavomis su asmeniniu Vytauto ženklu – Gediminaičių stulpais. Jau 1398 m. Vytautas pradėjo naudoti didįjį antspaudą, kurio herbo skydas padalytas į keturis laukus. Tuose laukuose vaizduojami svarbiausių žemių herbai: Vilniaus raitelis, Trakų pėstininkas, Voluinės kryžius ir Smolensko lokys. Nors rusėnų žemių būta daugiau, bet būtent Voluinę arba Lucko žemę Vytautas įrašė į antspaudo legendą, tuo pabrėždamas svarbą valstybei. O Smolenskas, prijungtas tik 1396 m., buvo tikra to meto aktualija, kuri ir atsispindėjo Vytauto heraldikoje. Šie ženklai įeis ir į Vytauto majestotinį antspaudą – tik raiteliui, laikomam rankoje, bus suteiktas jau ne tik Vilniaus kunigaikštijos, bet visos valstybės herbo statusas. Atrodo, kad Vytautas buvo pateikęs ir kitą ženklų sisteminimo variantą. XV a. Ulricho von Richentalio kronikoje iš atminties buvo nupiešti Lietuvos delegacijos, dalyvavusios

Konstanco bažnytiniame susirinkime, ženklai. Raitelis gana tiksliai vaizduoja Vytį, o iš tamsaus gymio pėstininko atvaizdo sunku atpažinti Trakų karį. Tačiau akivaizdu, kad tai bandymas į skydą sutalpinti dviejų pagrindinių Lietuvos kunigaikštijų – Vilniaus ir Trakų – kunigaikščių portretinių antspaudų ženklus.

Lietuvos didžiaisiais kunigaikščiais tapus Jogailaičiams, Vyčio skyde liko dvigubas Jogailos kryžius. Dvigubą kryžių savo simbolikai Jogaila pirmą kartą pritaikė tapęs Lenkijos karaliumi. Tyrėjai teigia, kad šį ženklą Jogaila veikiausiai įgijo per savo žmoną Jadvygą, Vengrijos karalaitę. Dvigubas kryžius Vengrijoje žinomas nuo XII a. ar ankstesnių laikų ir siejamas su krikštu. Be to, pradinis kryžiaus variantas buvo su ilgesne apatine kryžma – kaip patriarchalinio kryžiaus. Gali būti, kad Jogaila šį ženklą perėmė kaip Lietuvos krikštytojas. Šiandien dvigubo kryžiaus motyvas yra ne tik Lietuvos valstybės heraldikoje, bet ir Vengrijos Respublikos herbe bei Slovakijos Respublikos vėliavoje.

Gediminaičių stulpus iš Vytauto perėmė ir Jogailaičiai, tapę Lietuvos didžiaisiais kunigaikščiais. Pirmasis Jogailaitis, sėdęs į Lietuvos sostą 1440 m., buvo Kazimieras. Norėdamas pabrėžti, kad yra teisėtas Vytauto įpėdinis, savo asmeniniam (kartu ir dinastijos) herbui jis pasirinko ne tėvo Jogailos dvigubą kryžių, o Vytauto ženklą, t. y. Gediminaičių stulpus. Šitaip nuo Kazimiero laikų Gediminaičių stulpai virto Jogailaičių dinastijos herbu arba tiksliau – tų dinastijos atstovų, kurie sėdėjo Lietuvos soste, asmeniniu herbu. Net ir po paskutinio Jogailaičio – Žygimanto Augusto mirties kai kurie Lietuvos valdovai dar naudojo Gediminaičių stulpus.

1. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro taurė, apie 1500 m.
2. Lietuvos herbas vadinamajame Bergshammario kodekse, XV a. I p.

Dar visai neseniai manyta, kad LDK didieji antspaudai (kuriuos reikia skirti nuo valdovo majestotinių antspaudų) atsirado 1506 m., pradėjus valdyti Žygimantui Senajam. Tačiau Edmundas Rimša Mokslų akademijos bibliotekoje surado Aleksandro laikų antspaudą, kurio centre vaizduojamas Lietuvos herbas Vytis, virš jo dešinėje – erelis (Aleksandro tėvo Lenkijos karaliaus Kazimiero Jogailaičio herbas), o kairėje – juosta (motinos Elzbietos iš Habsburgų herbas). Aplink Vytį išdėstyti dar trys herbai: Arkangelas Mykolas – Kijevo žemės herbas, Voluinės žemės kryžius bei lokys su grandine – Smolensko žemės herbas. Šio antspaudo atsiradimas buvo susijęs su Aleksandro išrinkimu 1492 m. savarankišku Lietuvos valdovu (iki tol valdęs Kazimieras buvo kartu ir Lenkijos karalius). Įdomu, kad antspaudo ženklai tokie patys kaip ir herbe ant stiklinės taurės, saugomos Krokuvos Jogailaičių universiteto muziejuje. Istorikai iki šiol abejojo, kuriam valdovui priskirti šią taurę. Surastas Aleksandro dokumentas su antspaudu neabejotinai leidžia priskirti ją šiam valdovui.

Gausėjant herbų, Vakarų Europoje buvo pradėti sudarinėti herbynai. Lietuvos krikštas ir europinės ženklų sistemos susiformavimas nulėmė, kad pirmojoje XV a. pusėje į Europos herbynus pateko ankstyvieji Lietuvos herbai. Šiandien žinomi du tokie herbynai – Bergshammario kodeksas, saugomas Stokholme, ir Lyncenicho herbynas, saugomas Briuselyje. Abiejuose herbynuose tie patys svarbiausi Lietuvos herbai – Vytis, Gediminaičių stulpai, Dvigubas kryžius, taip pat svarbiausi LDK sričių herbai – Trakų karys, Voluinės kryžius ir Smolensko meška. XVI a. pradžioje herbynai pradėti sudarinėti ir pačioje Lietuvoje. Apie tai galima spręsti iš vadinamojo (pavadinto pagal saugojimo vietą) Paryžiaus Arsenalo kodekso. Tai herbynas, susiformavęs Vilniaus vyskupo aplinkoje, taip pat vaizduojantis svarbiausius LDK ženklus.

Taigi europinė ženklų sistema Lietuvoje susiformavo pirmojoje XV a. pusėje. Ji yra viena iš svarbiausių LDK paveldo dalių, kurias yra perėmusi XX amžiuje Lietuvos Respublika, kartais komplikuotai siejusi save su LDK, o ypač Jogailaičių, tradicija. Tačiau būtent Jogailaičių Vytis su Dvigubu kryžiumi yra tapęs Lietuvos Respublikos herbu, o Gediminaičių stulpai plačiai naudojami Lietuvos kariuomenėje.

1. Lietuviški ilgieji, XIV a.
2–10. Lietuviški pinigėliai, XIV–XV a. sandūra

Pinigai

Seniausi XIII–XIV a. LDK pinigai yra „lietuviški ilgieji“ – lazdelės iš sidabro, kurios labiau tiko urminei prekybai. Smulkesniems mokėjimams lazdelė buvo kapojama į mažesnius gabalus (iš čia kilo „kapos“ pavadinimas). Išplito Prahos grašiai – sidabrinės monetos, kurios buvo naudojamos kaip tarptautinė valiuta plačiame regione – Lenkijoje, Vengrijoje, Austrijoje. Lūžis savų pinigų kūrimo sistemoje įvyko XIV a. pabaigoje, kai atsirado pirmosios LDK monetos, vadinamieji pinigėliai ar denarai. Rašytiniuose šaltiniuose tokie pinigai pirmą kartą paminėti 1397 m., tačiau šiandien manoma, kad Jogaila pradėjo monetas kaldinti kiek anksčiau – apie 1386–1387 m. Kad ir kaip būtų datuojami pinigėliai, ant jų matome pagrindines Lietuvos valstybės emblemas – Vytį, Gediminaičių stulpus ir Dvigubą kryžių. Iš Jogailos laikų daugiausiai išliko 1388–1392 m. nukaldintų monetų su Vyčiu averse ir Dvigubu kryžiumi skyde reverse. Apie 1392 m. monetų kaldinimą perėmęs Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas savo valdymo pradžioje kaldino monetas su ietigaliu ir kryžiumi averse bei įrašu PEČAT reverse. Šiandien manoma, kad ietigalis monetose simbolizavo Trakų kunigaikštiją – Vytauto tėvoniją, kurios herbe buvo vaizduojamas pėsčias karys, vienoje rankoje laikantis ietį, o kita ranka atsirėmęs į pastatytą skydą. To laikotarpio monetose pavaizduoti visą Trakų kunigaikštijos herbą techniškai buvo sunku. Atskiras herbo elementas buvo plačiai naudojamas ir kitų to meto šalių monetose. Ietigalio simbolis paprastas, tačiau išraiškingas – tai buvo ir ginklas, ir valdžios simbolis (skeptras). Vėliau nuo XV a. pradžios kaldintose Vytauto monetose averse atsirado Vytis, o reverse – asmeninis Vytauto ženklas – Gediminaičių stulpai. Tačiau daugiausiai išliko Vytauto laikų monetų (manoma, kaldintų jau po Žalgirio mūšio) su Gedimino stulpais averse ir ietigaliu reverse. Šio tipo monetų svoris nusistovėjo – jos turėjo apie 0,3 g sidabro. Vadinasi, palyginti su Prahos grašiais (svėrusiais 3 g sidabro), tai buvo smulkios monetos. Norint įsivaizduoti, ką galima už monetą nupirkti, paminėtinas vienas tvirtesnis atspirties taškas: karvė XV a. viduryje kainavo 30 Prahos grašių arba 300 pinigėlių. Monetos su Gedimino stulpais averse ir Vyčiu reverse buvo kaldintos ir Kazimiero laikais.

Naują pakopą LDK pinigų sistema pasiekė XV–XVI a. sandūroje, kai Aleksandras 1495 m. pradėjo pinigų reformą – pagal Vakarų Europos techniką (ant iš skardos iškirptų ruošinių) kaldinti denarus ir pusgrašius. Monetose atsirado lotyniškos legendos, nurodančios valstybę ir valdovą, o kartu monetose, be averse vaizduoto Vyčio, reverse atsiranda Lenkijos Erelis. Žygimanto Senojo laikais – nuo 1508 m. – LDK monetos pradėtos tiksliai datuoti. Į „aukso amžių“ (net tiesiogine prasme) LDK pinigų sistema įžengė prie Žygimanto Augusto, kuomet išleistos stambaus nominalo auksinės monetos – dukatai ir portugalai (1 portugalas = 10 dukatų arba 400 grašių). Žygimanto Augusto kaldintos plataus nominalų spektro monetos: smulkios – obolai, denarai, dvidenariai, pusgrašiai, grašiai bei vidutinės – antrokai, trečiokai, ketvirtokai, šeštokai, taleriai arba auksinai.

Liublino unijos aktais buvo numatyta suvienodinti LDK pinigų vertę su Lenkijos, tai ir padarė Steponas Batoras 1580 m. – taip buvo įvesta bendra su Lenkija pinigų sistema. Ant LDK monetų atsirado LDK žemės iždininkų herbiniai ženklai, o savarankiškos LDK monetos, ant kurių dar atskirai galima išvysti Vytį, kaldintos Zigmanto Vazos ir Jono Kazimiero laikais. 1666 m. uždaryta Vilniaus monetų kalykla nebeatsidarė, o paskutinės LDK monetos buvo nukaltos XVIII a. pradžioje svetur – Karaliaučiuje ir Maskvoje.

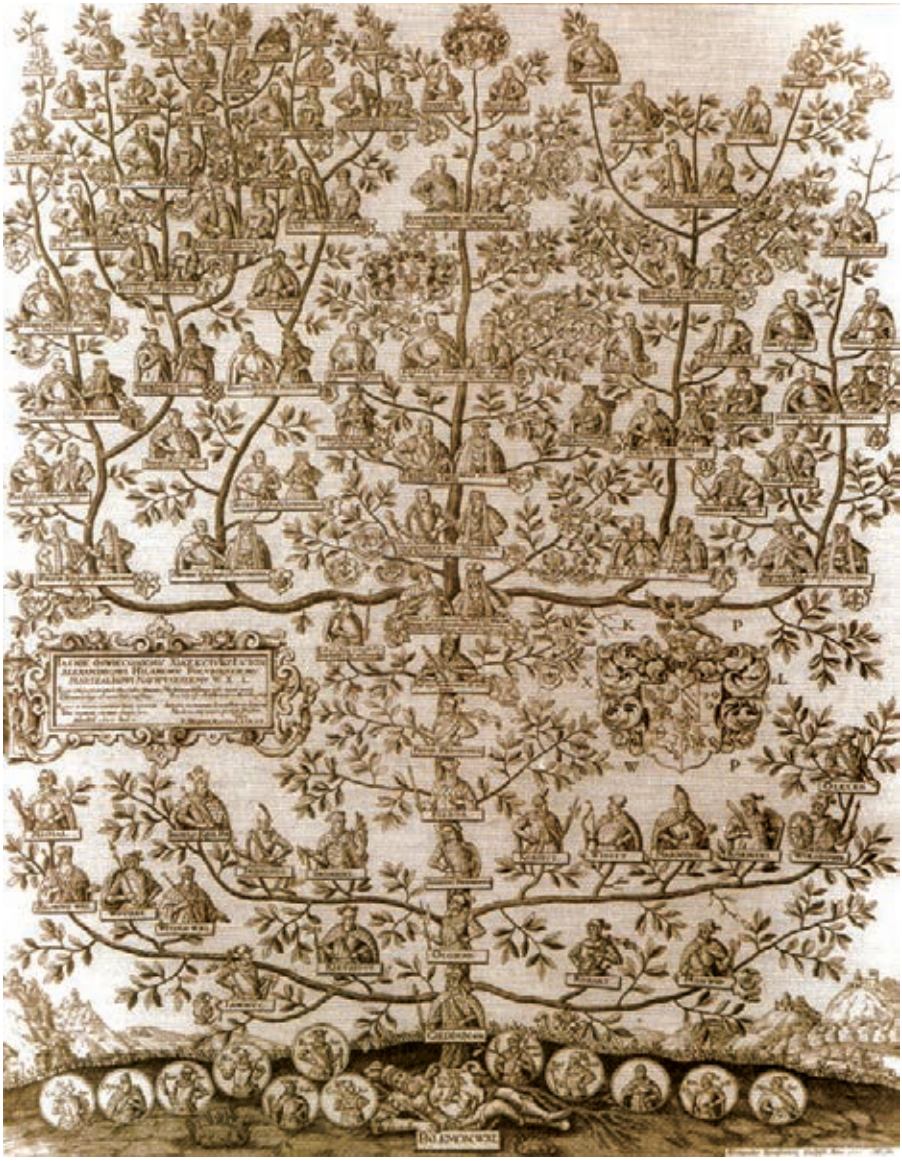

1. Palubinskių giminės genealogijos medžio fragmentas. Dail. Aleksandras Tarasevičius, 1672 m.
2. Gediminas iš Aleksandro Gvanjinio kronikos „Europos Sarmatijos aprašymas“, 1578 m.
3. Gediminas. Dail. Petro Rimšos medalio Vilniaus 600 m. įkūrimo jubiliejui aversas, 1923 m.
4. Gediminui skirtos proginės 50 Lt monetos reversas. Dail. Vytautas Kašuba, 1996 m.

Valdovai ir dinastijos

Lietuvos valstybės kūrėjas pirmasis (o kartu ir paskutinis) Lietuvos karalius Mindaugas buvo iš popiežiaus išsirūpinęs privilegiją vainikuoti soste įpėdiniu savo sūnų. Tačiau jo jaunėliai sūnūs baigė tragiškai savo dienas kartu su tėvu, o vyresnysis sūnus Vaišvilkas, net atkeršijęs tėvo žudikams, atsisakė sosto, grįžo vienuoliauti – taigi nekūrė dinastijos. Nežinoma, kas siejo Mindaugą su tuoj iškilusiu Traideniu, o pastarąjį su Gediminaičiais. Galbūt abiem atvejais jie buvo artimos giminės, tačiau apie tiesioginį sosto paveldėjimą kalbėti negalima. Tačiau XIII a. pabaigoje jau minimi šie Lietuvos didieji kunigaikščiai: Butigeidis, po jo – šio brolis Butvydas, dar vėliau – Butvydo sūnus Vytenis. Tai buvo naujas reiškinys Lietuvos istorijoje – sostą paveldi tos pačios giminės žmonės – broliai arba sūnūs. Taigi susiformavo sosto paveldėjimo principas. Taigi XIII a. pabaigoje į Lietuvos istoriją įžengė garsiausia ir – tai svarbu – lietuvių kilmės valdovų – Gediminai-

čių dinastija, valdžiusi Lietuvą iki 1572 m., t. y. iki Žygimanto Augusto mirties (po jo mirties Lietuvą valdė svetimkilmiai). Dinastijos vardą davė garsiausias jos atstovas – Vytenio brolis Gediminas (valdęs 1316–1341 m.). Jis nebuvo pirmas šios dinastijos atstovas, tačiau būtent Gediminas istoriniu vaidmeniu užgožė savo pirmtakus. Gediminaičių dinastijai priklausė žymiausi, labai svarbų istorinį vaidmenį suvaidinę Lietuvos didieji kunigaikščiai – Gedimino sūnūs Algirdas ir Kęstutis, Kęstučio sūnus Vytautas. Taigi Gediminaičių dinastijos valdymas, susijęs su ankstyvuoju LDK istorijos laikotarpiu, istorinėje lietuvių sąmonėje laikomu šlovingiausiu, o dinastijos ženklas – Gediminaičių stulpai – yra vienas iš svarbiausių lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės simbolių.

Krėvos sutartis sukūrė politinę sistemą, kurioje viršenybė priklausė Lenkijai, o šiai sistemai – Lenkijos ir Lietuvos personalinei unijai – vadovauti Jogailai tapus Lenkijos karaliumi iškelti Gediminaičiai, tapę lenkiškąja šios giminės šaka – Jogailaičiais. Ši Gediminaičių šaka vėliau (XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje) buvo pasiekusi įtakos viršūnę. Jos atstovai vienu metu sėdėjo ne tik Lietuvos ir Lenkijos, bet ir Čekijos bei Vengrijos sostuose: Jogailos anūkas Vladislovas Jogailaitis 1471 m. buvo Čekijos ir nuo 1490 m. Vengrijos karalius, o 1516 m. abiejų valstybių sostus paveldėjo pastarojo sūnus Liudvikas Jogailaitis. Tačiau labiausiai Jogailaičiai pritapo prie Lenkijos istorijos – ten jų valdymo laikai laikomi aukso amžiumi. Taigi lietuviai Jogailaičius pirmiausiai sieja su Lenkija ir priešpriešina Algirdo ir Vytauto laikų Lietuvos galybei. O kai kurie lenkų istorikai kaltino Jogailaičius, kad

Lietuvos kunigaikštis. Paryžiaus Arsenalo kodeksas, XVI a. vid.

jie labiau rūpinosi Lietuva, o ne Lenkija. Taigi Jogailaičiai lenkų istorinėje atmintyje – lietuviai, o lietuviams jie – lenkai. Kaip yra iš tiesų? Visų pirma – dvi didelės valstybės sujungė jėgas. Žalgirio pergalė pašalino joms abiem grėsusį Vokiečių ordino pavojų. 1454 m. Lenkija atgavo Pamarį ir užvaldė turtingus Pavyslio miestus. Taigi XV a. Lenkijos ir Lietuvos blokas neturėjo lygios jėgos Vidurio ir Rytų Europoje. Kai Jogailaičiams priklausė ir Čekijos bei Vengrijos sostai, jų valdos kirto Europos žemyną plačia juosta nuo Baltijos jūros iki Adrijos ir Juodosios jūros. Tad XV a. pabaigoje ir XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais Jogailaičiai buvo pasaulinės reikšmės dinastija (bandžiusi varžytis su Habsburgais, kurių valdose, kaip sakė amžininkai, niekada nenusileisdavo saulė), o Krokuva – vienas iš svarbiausių Europos politinių centrų. XVI a. Rytuose susikūrus galingai Rusijos monarchijai, padėtis kiek pasikeitė. Pietuose agresyvi Osmanų imperija ir auganti Habsburgų Austrija išdraskė Vengriją. XVI a. pabaigoje iškilo Švedijos grėsmė šiaurėje. Tačiau net tokiomis aplinkybėmis Jogailaičių bloko valstybės išliko reikšminga jėga Europos politinėje sistemoje.

Kas gi buvo Lietuva Jogailaičių politinėje sistemoje? Vienintelė valstybė, neturinti karalystės rango. Tačiau tik Lietuvoje (skirtingai nuo kitų valstybių) didžiaisiais kunigaikščiais buvo renkami valdančiosios dinastijos atstovai. Vadinasi, Lietuva turėjo ir pranašumų. Todėl Jogailaičiai, organizuodami gynybą prieš Rusiją, palaikė Lietuvos valstybingumą, nes Lietuva jiems buvo pagrindinė dinastijos atrama ir politinio svorio garantija, siekiant užvaldyti kitas karalystes. Lietuvos laimei, Jogailaičių dinastijos interesai iš esmės sutapo su Lietuvos interesais. Kad ir kaip būtų, ši dinastija per visą epochą (iki pat 1572 m.) teikė valdovus tiek Lenkijos, tiek Lietuvos sostams ir buvo pagrindinė abiejų valstybių jungtis.

Net žiūrint konkrečiai į kiekvieną Jogailaičių dinastijos Lietuvos valdovą, kartais sunku pasverti, ar visada ant jų teisingai krenta Jogailos pasmerkimo (taip būdingo lietuvių istorinei atminčiai) šešėlis. Pavyzdžiui, dar visiškai jauno Kazimiero išrinkimas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu (1440–1492) yra siejamas su LDK suvereniteto atkūrimu, karaliauti į Lenkiją Kazimieras išleistas tik 1447 m., kai savo privilegija garantavo Lietuvos žemių vientisumą ir įsipareigojo, kad žemės valdos ir valstybinės tarnybos LDK nebus suteikiamos užsieniečiams, t. y. jas galės gauti tik LDK bajorai. Lietuvoje Kazimieras lankėsi retai, tačiau dėl jo laviravimo politikos Lietuva gavo galimybę atsispirti lenkų siekiams atkurti siuzerenitetą.

Labai prieštaringai yra vertinamas Aleksandras (valdė 1492–1506) – dėl žemių praradimo rytuose, tačiau labai dažnai užmirštamos jo pastangos stiprinti valstybę. Šiuo požiūriu Žygimantas Senasis valdė (1506–1544) sėkmingiau ir atsilaikė prieš Rusiją, pasitelkė pagalbon Lenkiją, tačiau jo sūnaus Žygimanto Augusto valdymą (1544–1572) jau tikrai galima laikyti aplaidžiu – jis pirmasis iš Jogailaičių pasirinko Lenkijos pusę, o Lietuvos valstybingumu nesirūpino. Tik sudarant Liublino uniją jis pademonstravo energiją – deja, ne Lietuvos naudai. Kartografiškai žiūrint, Lietuva Lenkijos naudai prarado vos ne tiek pat kiek valdant Aleksandrui prarasta Maskvai.

Nepaisant šių karčių žodžių, vis dėlto į laikotarpį iki pat Žygimanto Augusto mirties 1572 m. Lietuvos istorinėje atmintyje dar tradiciškai žiūrima su prielankumu. Būtent lietuviška valdovų dinastijos kilmė garantuoja šį prielankumą. Mat XVII–XVIII a. Lenkijos–Lietuvos valstybės soste sėdėjo dvi svetimkilmės dinastijos – Vazos (1587–1668) ir Saksai (1697–1763). Tiesa, akivaizdu, kad Vazos nebuvo visai svetimi – Zigmanto Vazos

Vytautas Didysis. Dail. Kazimierz Krzyżanowski (pagal dail. Jan Matejko piešinį), XIX a. II p.

motina buvo Žygimanto Augusto sesuo Kotryna. Akivaizdu ir tai, kad pirmojoje XVII a. pusėje LDK darė didžiulę pažangą, o didžiosios nelaimės prasidėjo tik XVII a. viduryje su paskutiniuoju iš Vazų – Jonu Kazimieru (būtent jo inicialai ICR buvo pradėti lotyniškai transkribuoti kaip „karalystės nelaimių pradžia“). Be to, įvairiomis progomis pripažinta, kad būta ir garbingų valdovų, pavyzdžiui, Steponas Batoras, užbaigęs Livonijos karą ir įkūręs Vilniaus universitetą, ar Vienos mūšio prieš turkus laimėtojas Jonas Sobieskis. Vis dėlto valdovų svetimkilmiškumas pildė mintį apie visos epochos svetimumą Lietuvai. Pralošta, pralėbauta, sulenkėjusi epocha, kuriai kaip priešprieša piešiasi ankstyvoji Lietuvos valstybė su ankstyvaisiais Gediminaičiais – tiesioginiais šios valstybės kūrėjais.

Žymiausias LDK valdovas

Kai kas teigia, kad Didžiuoju Vytautą vadina tik lietuviai. Toks teiginys tik iš dalies tėra pagrįstas – ypač kol LDK dar netapo pasaulio istorijos dalimi. Istorikai didžiais valdovus įvertindavo pagal du kriterijus: jau amžininkai didžiuosius laiko išskirtiniais valdovais, prisideda ir išskirtinės istorijos aplinkybės, kurias šie valdovai sėkmingai įveikia, pajungę visą valstybės potencialą. Jau amžininkai tiek Lietuvoje, tiek kaimynų kraštuose Vytautą lygino su Aleksandru Makedoniečiu ir Cezariu. Po šimto metų vokiečių diplomatas Zygmundas fon Herberšteinas pavadino jį didžiausiu Lietuvos vyru. XIX a. lenkų istorikas Stanislavas Smolka jį gretino su Petru Didžiuoju. Pasaulinio masto politines ambicijas Vytauto politikoje įžvelgė net šiuolaikinio istorijos mokslo tėvas Leopoldas von Ranke. XX a. istoriografija didžiųjų vardų nebedalijo, tačiau dar prieš Antrąjį pasaulinį karą Čekijos vokiečių istorikas Jozefas Pfitzneris buvo pavadinęs Vytautą didžiu politiku, šiandien jį panašiai vadina žymūs lenkų istorikai Juliuszas Bardachas ir Henrykas Samsonowiczius.

Edvardo Gudavičiaus manymu, Vytautas nėra prastesnis lyginant su visais žinomais didžiaisiais valdovais, pavyzdžiui, antikinės Graikijos Aleksandro ar Romos Konstantino, Bizantijos Teodosijaus ar Frankų Karolio, anglų Alfredo ar vokiečių Otono, Danijos Kanuto, Lenkijos Kazimiero, Bulgarijos Simeono, Vengrijos Stepono (jam prigijo dar didingesnis Šventojo vardas), Prūsijos Frydricho, Rusijos Petro ir Jekaterinos. Maža to, aplinkybės, su kuriomis susidūrė Vytautas, buvo netgi sunkesnės už daugumos kitų didžiųjų.

Ar paliko Vytautas savo mokyklą? Prieš atsakant į šį klausimą, Edvardas Gudavičius siūlo atidžiau pažvelgti į vieną žmogų, labai susijusį su Vytautu. Tai Švitrigaila (valdęs po Vytauto, 1430–1432 m.). Labai prieštaringa ši sąsaja: visą gyvenimą Švitrigaila siekė atimti sostą iš Vytauto, o tapęs jo įpėdiniu, kartu tapo ir jo siekimų paveldėtoju bei tęsėju. Kaip žinome, jis beviltiškai viską sužlugdė. Švitrigaila – savitas Vytauto antipodas, ypač todėl, kad jis visur pralaimėjo ten, kur Vytautas laimėdavo. Mūsų istorijoje Švitrigaila populiarus dėl savo antilenkiškos pozicijos. Bet pamirštama, kad jis su savo žemėmis siekė pasiduoti Lenkijai tuomet, kai Žygimantas Kęstutaitis baigė įsigalėti visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje. Tai buvo jau ne Švitrigailos kompromisas, o visų savo principų atsisakymas ir Lietuvos interesų išdavystė. Vinguriavo ir pragmatiškas Vytautas, kartais pasukdamas visiškai priešinga kryptimi. Bet jis taip elgėsi, visuomet matydamas galutinį tikslą. Švitrigaila neskyrė tikslo nuo priemonių ir todėl ne vinguriavo, o blaškėsi. Švitrigaila – nueinančių nuo istorijos scenos dinastų atstovas. Dinastus keitė ponai. Jų,

1. Vytauto majestotinis antspaudas prie 1412 m. balandžio 15 d. Trakuose išduoto dokumento.
2. Vytauto majestotinis antspaudas. Kajetano Wincenty Kielisińskio rekonstrukcija, 1841 m.

ypač Jono Goštauto, pragmatizmas, siekiant ir Lietuvai, ir Lenkijai priimtino kompromiso (Kazimiero pakvietimas į sostą), leido Lietuvai išsikapstyti iš sunkios politinės padėties. Tai buvo Vytauto išauginti pareigūnai. Taigi Vytautas išaugino savo mokyklą. Jo politinis pragmatizmas įgijo tęstinumą. O tai buvo labai svarbu ginant Lietuvos valstybingumą.

Vytauto laikų Lietuva labiausiai priartėjo prie valstybės, kurią galėtume pavadinti imperija. Vėliau, iki pat mūsų laikų Lietuva vis silpnėjo. Todėl ištikus negandoms ir prireikus visuomenei susitelkti, Vytautas tampa mitu, teikiančiu stiprybę, žadinančiu orumą, ugdančiu patriotizmą. Vytauto kulto pradžia siekia jo laikus. Enėjas Silvijus Pikolominis „Knygoje apie vyrus, garsius savo gyvenimu" Vytautui skyrė tokius žodžius: „Koks didelis Tu ir kokia didelė Tavo tėvynė." Tačiau ypač Vytauto kultas pradėtas puoselėti XVI a., kai Lietuvos visuomenė suskato ieškoti ideologinės atspirties prieš Lenkijos (Jogailaičių) planą sukurti valstybių sąjungą, kurios hegemonė būtų Lenkija. Į Vytautą atsigręžė ir tautinio atgimimo veikėjai, ypač „aušrininkai". Jis tapo vienu iš svarbiausių Maironio lyrikos herojų. 1930 m. Lietuvoje, apsuptoje priešiškų valstybių, konfliktuojančioje su Lenkija, plačiai minėtos Vytauto mirties 500-osios metinės, jam statyti paminklai, pagarba Vytautui atsispindėjo ir kiekvieno lietuvio buityje (dažnuose namuose kabojo portretai, buvo gaminami įvairūs reikmenys su Vytauto atvaizdu). Sovietmečiu Vytautas buvo „pogrindinės" ideologijos herojus. Nesenais sociologinių tyrimų duomenimis, jis ir šiandien yra svarbiausia mūsų istorijos figūra.

Lietuvos istorinėje atmintyje Vytauto asmenybė ypač kontrastu gretinama su Jogaila, kurio atstūmimas simbolizuoja Lietuvos siekį išsivaduoti iš lenkų kultūrinės dominacijos. Vis dėlto realiai vertinant istorinę situaciją gali pasirodyti, jog Vytautui teko būti Jogailos šešėlyje. Į tą šešėlį Vytautą pastūmėjo istorija, bet kaip asmenybė Vytautas buvo nepalyginamai stipresnis už Jogailą. Pradėjęs nuo nulio – bėglys iš kalėjimo, – sugebėjo išsikovoti vietą greta Jogailos, laimės kūdikio, turėjusio du sostus. Balio Sruogos drama „Milžino paunksmė" vaizduoja šiuodu vyrus, stovėjusius vienas greta kito. Vytautas, formaliai būdamas Jogailos šešėlyje, savo šešėliu beveik uždengė Jogailą. Taigi Vytautas buvo daug gabesnis, tačiau stokojo Jogailos bruožo – pusiausvyros, gebėjimo siekti kompromiso.

Jogaila labai daug pasidarbavo, kad Lenkija stotų Lietuvos pusėje kare prieš Vokiečių ordiną. Tačiau išaušus lemtingos dienos rytui, jis delsė pradėti mūšį. Daug kas tai aiškina karine gudrybe, bet Vytautas dėl šios gudrybės labai jaudinosi ir stengėsi mūšį išprovokuoti. Jogaila labai nusivylė, kai pasirodę kryžiuočių heroldai atnešė du kalavijus – iššūkį mūšiui, o ne deryboms. Vadinasi, Jogaila nebuvo linkęs beatodairiškai rizikuoti ir Žalgirio kampaniją laikė grėsminga jėgos demonstracija, priversiančia priešą padaryti nuolaidų. Žalgirio pergalė parodė, kiek Vytautas buvo įžvalgesnis už Jogailą, suvokęs galbūt vienintelę istorijos teikiamą galimybę. Tačiau Jogaila niekada nepadarė tokio neapgalvoto žingsnio kaip Vytautas prie Vorsklos. Jis dažnai delsdavo, bet darė tai sąmoningai, o ne iš nežinojimo. Net Palangą su Birutės kalnu Vytautas vienu metu buvo linkęs atiduoti Vokiečių ordinui, ir jį nuo tokio žingsnio sustabdė Jogaila. Taigi Vytautas buvo azartiškas žaidėjas, neriantis į sudėtingą situaciją, pasiektas tikslas jam – priemonė naujam tikslui. Jogaila tokiose situacijose sugebėdavo likti nuošalyje (su Kęstučiu susidorojo ne pats, o pavedė tai broliui Skirgailai). Vytautas – savitas avantiūristas, bet toks avantiūristas Lietuvai buvo reikalingas. Todėl Vytautas vadinamas genialiu, o Jogaila – tik geru politiku.

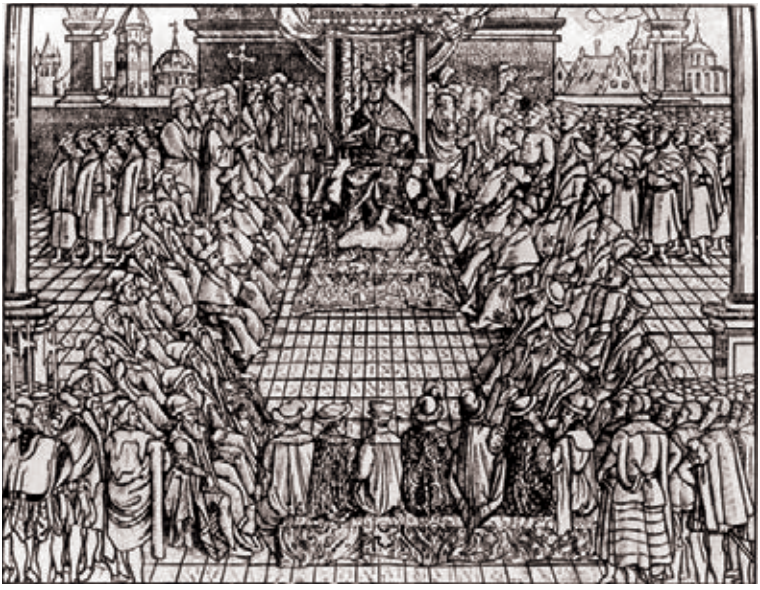

1. 1505 m. Lenkijos Radomo Seimas. Iš Jono Laskio Statuto, 1506 m.
2. Žygimanto Augusto laikų Lenkijos–Lietuvos seimas. Iš Aleksandro Gvanjinio kronikos, 1578 m.

Santvarkos

Įprasta Europos santvarkų raida yra tokia: nuo luominių monarchijų per absoliutizmus prie konstitucinių monarchijų ir respublikų. Aiškiausia LDK santvarka yra pabaigoje – kūrėme konstitucinę monarchiją. 1791 m. gegužės 3 d. Lenkijos ir Lietuvos konstitucija skelbia, kad „visa žmonių visuomenės valdžia kyla iš tautos valios“, taigi paveldimas monarchas tėra tautos valios reiškėjas. Ši idėja skelbiama penktame konstitucijos artikule „Valdymas arba viešųjų valdžių paskirtis“, tiesiogiai kalbančiame apie „tris valdžias“ arba valdžios padalijimo principą: „įstatymų leidžiamoji valdžia seime, aukščiausioji vykdomoji valdžia karaliuje ir sargyboje, bei teisminė valdžia šiam tikslui įkurtose arba įkursimose jurisdikcijose.“ Taigi kuriama ne absoliutinė, o konstitucinė monarchija. Tačiau Lenkijos ir Lietuvos reformatoriai tiesiogiai rėmėsi revoliucine Prancūzijos mintimi: pirmieji konstitucijos apmatai parašyti pagal 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją. Ir nors Gegužės 3-iosios konstitucija buvo priimta vėliau nei 1787 m. JAV konstitucija, ji vis dėlto keliais mėnesiais aplenkė Prancūzijos konstituciją ir tapo pirmąja Europoje rašytine konstitucija. Be abejo, Lenkijos ir Lietuvos konstitucija radikalumu toli gražu neprilygo Prancūzijos revoliucijos dokumentams, tačiau buvo tikra sala autokratijų apsuptyje, idėjiniais ryšiais susijusi su konstitucionalizmo „kontinentu“ Vakaruose – Anglija, JAV, Prancūzija. Siekis stiprinti valstybę ir „jakobinizmo dvasia“, kaip išsireiškė Rusijos imperatorė Jekaterina, buvo pagrindiniai motyvai, dėl ko Rusija tiesiogiai įsikišo į valstybės reikalus, įvykdė antrąjį ir trečiąjį padalijimus. Ilgai istorikai kartojo užmiršdami Gegužės 3-iosios konstitucijos pastangas keisti santvarką, kad Rusijos santvarka buvo pažangesnė – absoliutizmas, kuris bet kuriuo atveju yra geriau nei bajoriškoji anarchija. Bet juk ir Gegužės 3-iosios konstitucijoje, kuri atšaukė valdovų renkamumo principą ir naikino *liberum veto* – bajorų teisę protestuoti prieš seimo nutarimus ir žlugdyti jų darbą, taigi, tiesą sakant, naikino anarchijos liūną. Iki tol buvusios santvarkos niekinimas tapo Rusijos ir net Lenkijos bei Lietuvos istorinės minties tendencija. Taigi čia iškyla svarbus klausimas – ar bajoriškoji respublika nėra ta pati LDK pasididžiavimo – Lietuvos Statutų – kurta santvarka?

Šiandien istorikai neabejoja, kad LDK iš pradžių atkartojo tą patį kelią – nuo ankstyvosios monarchijos judėjo prie luominės monarchijos. Bene daugiausia aiškumo čia įnešė Edvardo Gudavičiaus darbai, apibrėžę ankstyvąją monarchiją kaip kunigaikščių dinastijos dominuojamą valstybę, kurioje visa likusi visuomenė yra valdiniai. Tai, kad nebuvo luominių institucijų, nulėmė valstybingumo dramas, susijusias su Krėvos sutartimi ir Jogailos tapimu Lenkijos karaliumi. Antra vertus, pasak Edvardo Gudavičiaus, kaip tik tuo metu ir iškyla bajorijos elitas, pareiškęs, kad valstybė – ne tik kunigaikščiai, ir šitaip tapęs Vytauto politiniu tramplinu. Vytauto epocha buvo įvardyta kaip ankstyvosios monarchijos pabaiga ir perėjimo prie luominės monarchijos pradžia. Šio pereinamojo laikotarpio santvarką Edvardas Gudavičius apibūdina pareigybinės oligarchijos sąvoka ir tipologiškai kunigaikščių sluoksnio degradaciją gretina su pareigybinėmis oligarchijomis IX–XI a. Vakarų Europoje bei XIII–XIV a. Vidurio Europoje, čia jau turinčiomis luominės monarchijos požymių. Šio perėjimo pabaiga sietina su XVI a. vidurio teisinėmis reformomis, užtikrinusiomis nuoseklų bajorų luomo atstovavimą, tai buvo įtvirtinta Antrajame Lietuvos Statute. Kyla klausimas – koks tokios santvarkos likimas? Koks yra jos ir visuotinai pripažįstamo „bajoriškojo parlamentarizmo“ bei „bajorų respubli-

1. Lietuvos didžiosios kunigaikštijos žemėlapis. Sud. Jonas Niepreckis. Niurnbergas, 1749 m.
2. LLV bajorai pavietų seimelių pasiuntiniai Seime. Než. dail., XVIII a. pab.

kos“ santykis po 1569 m.? Minėtos XVI a. LDK reformos orientuotos į Lenkijos politinę santvarką ir politinę sistemą. Tik LDK šios reformos įformino ir neribotą bajorų žemėvaldą, t. y. nuosekliai pasiekė feodalinę decentralizaciją kaip dėsningo feodalinės visuomenės fomavimosi tarpsnį. Šis visuomenės raidos etapas Vakarų Europoje buvo prieš luominės monarchijos epochą ir tiesiogiai susijęs su feodo susiformavimu VIII–IX amžiuje. Antra vertus, ši šalikelė buvo visos Vidurio Europos likimas. Vakarai ir Vidurio Vakarai judėjo prie absoliutizmo, naikinančio luominį atstovavimą, o Vidurio Rytų Europa ir tegalėjo pasiekti „dvaro absoliutizmo“ pakopą. Tiesa, šis Vidurio Europos modelis buvo veikiamas Vakarų, kurie įtvirtino jo, kaip agrarinio „hinterlando“, pobūdį. Ekonominiai ryšiai nebeleido feodalinei decentralizacijai peraugti į valstybės susiskaldymą, tačiau magnatai akivaizdžiai dominavo „bajorų respublikoje“. Taigi mūsų bajorų respublika – vienaluomė luominė monarchija ant feodalinės decentralizacijos pamatų. Tiesa, čia viską tarsi gadina Rusijos istorijoje atrandamas absoliutizmas. Iš kur jis ten? Absoliutizmas kartais vadinamas „despotizmu“; klasikinis jo pavyzdys – XVII–XVIII a. Prancūzija. Austrijos ir Prūsijos santvarkos vadinamos „apšviestuoju despotizmu“, o Rusijos – „nelabai apšviestu despotizmu“. Ši iš pažiūros taikli gradacija šiek tiek netiksli. Despotizmo sąvoka paprastai taikoma rytietiškoms santvarkoms, kurių istorijoje nėra luominio atstovavimo ir, kaip sakė Georgas Hegelis, „laisvas yra tik despotas“. Iš esmės tai buvo būdinga Rusijai, neturėjusiai luominės monarchijos tarpsnio. Todėl būtent jos XVIII a. santvarką geriau tiktų vadinti „apšviestuoju despotizmu“ ar „despotine monarchija“, o absoliutizmo sąvoką taikyti tik Vakarų Europos šalims ir vadinti jas „apšviestaisiais absoliutizmais“. Šitokia teorinė konstrukcija leistų pažvelgti į Lenkijos ir Lietuvos santvarką ne kaip į „salą“ absoliutizmų „jūroje“, o kaip į dėsningą, pavėlavusią luominės monarchijos atmainą. XVIII a. pabaigoje ši santvarka buvo pasenusi, o to dažnai nemato LDK teisės „patriotai“. Tiesa, kaip amžininkai teigė, tokia santvarka buvo rojus bajorams, o pragaras valstiečiams, tačiau tų bajorų buvo daugiau nei XIX a. Anglijoje piliečių. Tai ir verčia dėmesingai žiūrėti į šią keistą, o iš tikrųjų dėsningą santvarką.

Administracinė struktūra

Iš pagoniškosios epochos ateina Vilniaus ir Trakų dualizmas. Kai kas tai laiko diarchine LDK struktūra – Trakuose visada sėdi submonarchas, kuris, mirus įtakingiausiam žmogui – didžiajam kunigaikščiui, pereina valdyti į Vilnių. Šis administracinis dualizmas atsikartojo 1413 m., kai pagal Lenkijos modelį buvo suformuotos dvi pirmosios vaivadijos – Vilniaus ir Trakų. Jų vaivados ir kaštelionai – šie keturi pareigūnai, Vilniaus vyskupas ir Žemaičių seniūnas ir sudarė slaptąją tarybą, kuri ilgai buvo aukščiausia neformali valstybės institucija šalia valdovo. Valstybės pirminę dualistinę struktūrą patvirtina ir Žemaičių seniūnijos ribų dirbtinumas, jį buvus jau seniai pažymėjo lenkų istorikas Oskaras Haleckis. Ji dėl specifinių politinių aplinkybių, nulemtų Žemaitijos užrašymų Vokiečių ordinui, buvo išskirta iš Trakų vaivadijos. Dualistinę valstybės struktūrą patvirtina ir tai, kad XV a. iš Trakų buvo valdoma ir dalis Vilniaus vaivadijai priklausančių žemių – dalis Padnieprės valsčių buvo valdomi iš Vilniaus, dalis – iš Trakų. Vis dėlto esminis valstybės sandas buvo Rusia (jau Gediminas titulavosi lietuvių ir rusų kunigaikščiu). Tačiau ji nieka-

1. Vilniaus žemės herbas herbyne „Stemmata Polonica“, XVI a. vid.
2. Trakų žemės herbas herbyne „Stemmata Polonica“, XVI a. vid.
3. Voluinės herbas iš Miunchene saugomo „Didžiojo herbyno“, 1583–1700 m.
4. Polocko herbas iš Miunchene saugomo „Didžiojo herbyno“, 1583–1700 m.
5. Palenkės herbas iš Miunchene saugomo „Didžiojo herbyno“, 1583–1700 m.
6. Smolensko žemės herbas herbyne „Stemmata Polonica“, XVI a. vid.

da netapo vieningu administraciniu vienetu. Atvirkščiai – visos aneksuotos rusėnų žemės turėjo sritines privilegijas ir buvo pavaldžios tiesiai Vilniui. Vis dėlto jų svoris lėmė, kad pamažu 1475 m. atsirado Kijevo vaivadija, XVI a. pradžioje – dar ir Polocko bei Vitebsko, taip pat Palenkės. 1564–1566 m. reformų metu įkurtos dar keturios vaivadijos – Voluinės, Braclavo, Brastos ir Minsko. Šios reformos apėmė visą valstybės valdymo sritį, jas užfiksavo Antrasis Lietuvos Statutas. Bajorai gavo visą teisių sistemą, tokią pat kaip Lenkijoje. Reforma sukūrė pavietų struktūrą su seimeliais ir renkamais teismais, suformavo nuoseklią bajorijos atstovavimo seimuose sistemą – iš kiekvieno pavieto buvo renkami po du bajorų atstovai į seimą. Antrasis Lietuvos Statutas įtvirtino nuostatą, kad visus valstybės reikalus sprendžia ponų ir bajorų atstovai seime. Tokia valstybės adminstracinė struktūra išliko iki pat XVIII a. pabaigos.

LDK regionai

Nekyla problemų dėl Vilniaus ir Trakų. Šių kunigaikštysčių, vėliau vaivadijų ženklai susiformavo iš jas valdžiusių kunigaikščių ženklų: Algirdaičių Vytis pateko į Vilniaus vaivadijos, o Kęstučio Pėstininkas – į Trakų vaivadijos herbą. Nekelia problemų ir sritinės rusų žemės, kurios turėjo privilegijas, ir bent jau Voluinės Kryžius ir Smolensko Meška yra jau Vytauto majestotiniame antspaude. Smolenskas – tai žemė, tik Vytauto prijungta prie LDK, vėliau net kelis šimtus metų ėjusi iš rankų į rankas, todėl suprantamas Vytauto siekis šitaip demonstruoti Smolensko priklausomybę. Voluinė su Lucku – viena iš svarbiausių Vytauto atramų, LDK aruodas, prie kurio šliejosi ir įsitvirtino į sostą nepatekusios Gediminaičių šakos ir kiti LDK didikai, tokie kaip antai Radvilos ar Chodkevičiai. Aleksandro Jogailaičio majestotiniame antspaude ir herbe jau matomas ir Kijevo Angelas. Taip į LDK heraldiką sugrįžo rusėnų simbolinis centras, juo labiau kad 1475 m. buvo sukurta Kijevo vaivadija.

Specifinę vietą LDK istorijoje užėmė Palenkė. Tai regionas (nuo 1520 m. – atskira vaivadija), susiformavęs ties lenkų mozūrų, senrusių ar rusėnų bei jotvingių ar lietuvių žemių paribiu, ištuštėjusiu (bent jau šiaurinė, jotvingių gyventa dalis) po Vokiečių ordino agresijos. Gedimino (galutinai – Vytauto) laikais Palenkė buvo prijungta prie Lietuvos. Čia naujas valdas ir rezidencijas steigė LDK didikai: Goštautai, Kiškos, Radvilos, Chodkevičiai, Sapiegos. Į čia kėlėsi smulkieji bajorai ir valstiečiai ne tik iš etninės Lietuvos ir rusėnų žemių, bet ir iš LDK nepriklausiusios Mozūrijos (iki 1526 m. – vasalinė Lenkijos kunigaikštija). Ši aplinkybė paaiškina glaudžius regiono ryšius su Lenkija: jau nuo XVI a. pradžios čia veikė „lenkų teisė“ (visur kitur LDK – nuo 1566 m.). Palenkė, kurios teritorija driekiasi prie vieno iš svarbiausių Vyslos intakų – Bugo, išsiskyrė ir ūkiniu aktyvumu, prekybiniais ryšiais su Gdansku, savavaldžių miestų tinklo tankumu. Iš Palenkės buvo gerokai daugiau studentų Krokuvos universitete nei iš kitų LDK regionų. Iš čia kilo nemažai LDK katalikiškosios dvasininkijos ir net vyskupų, Palenkėje susikūrė reikšmingi reformacijos centrai. Pagaliau šalia Palenkės, Supraslyje, buvo vienas iš svarbiausių LDK stačiatikių, vėliau – graikų katalikų centrų. Palenkės vaidmuo ypač išaugo, kai karalienė Bona šiose žemėse pradėjo valakų reformą. Tiek šis ūkio veiksnys, tiek poreikis valdovams reziduoti ties Lenkijos ir Lietuvos riba (be to, atokiau nuo sostinių Krokuvoje ir Vilniuje, siekiant būti mažiau priklausomiems nuo tenykščio politinio elito), o dar ir čionykščiai medžioklės plotai nulėmė, kad Žygiman-

1. Lenkijos karalystės žemėlapis. Sud. Tobias Mayer. Niurnbergas, 1757 m.
2. Fragmentas su „Tikrąja Lietuva“ („*Lituania propria*“)

tas Augustas vis dažniau rezidavo Palenkės Knišine, kuris pamažu virto jo „Versaliu“. Šalia Knišino, Tykocine, ant Narevo kranto, Žygimantas Augustas sukūrė vieną iš stipriausių pilių tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje. 1564 m. jis įsteigė monetų kalyklą Tykocine – joje buvo kaldinami pinigai visai Lietuvai ir Lenkijai. Knišine Žygimantas Augustas ir mirė. Taigi Palenkė yra labai reikšminga LDK istorijai: tai ir visos LDK „vitrina“ ir kūrybinė laboratorija, antra vertus – tai įtakos iš Vakarų ar Lenkijos šliuzas. Turint galvoje, kad LDK istorijos sintezėse iki šiol Palenkei nebuvo randama deramos vietos, būtina pabrėžti: XV–XVI a. LDK istorija be Palenkės įvykių būtų skurdesnė ir kur kas sunkiau suprantama.

Didžiausia LDK regionų suvokimo problema yra – kur būta „tikrosios Lietuvos“ ir kas yra „lietuviška Rusia“. Žymus lenkų istorikas Oskaras Haleckis dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą, turėdamas galvoje minėtoje valdovų titulatūroje minimas Lietuvą, Rusią ir Žemaitiją, grindė mintį, kad tai specifinio teisinio statuso LDK regionai, o Rusia – tai sritines autonomijas turinčios žemės – Polockas, Vitebskas, Smolenskas, Kijevas, Černigovas, Podolė ir Voluinė. Šioms sritims, taip pat Žemaitijai nepriskirtinas regionas ir yra „tikroji Lietuva“ (lot. „*Lituania propria*“). Taip buvo apibrėžtas LDK branduolys, apimantis regioną už Nemuno su Gardinu, Valkavisku ir Slanimu (vadinamoji „Juodoji Rusia“) ir nusitęsiantis iki Dnepro vidurupio, apimant Mogiliavą ar net Mstislavlį už Dnepro. Iš tikrųjų tai buvo regionas, anksčiausiai tapęs LDK valdovų aneksais, ilgai tiesiogiai valdomas iš Trakų ir Vilniaus, todėl tiesiogiai lydimas lietuvių bajoriškosios ir valstietiškosios kolonizacijos. Dar XVI a. lietuviai katalikai bajorai sudarė reikšmingą Valkavisko ar Naugarduko pavietų bajorijos dalį, o lietuvių kalbinės salos į pietus nuo Nemuno kai kur išliko net iki XX a. Lietuviškas Obolčių valsčius prie Dniepro, kuriame jau Lietuvos krikšto metu buvo kuriama viena iš pirmųjų parapijų, rodo, kaip toli galėjo siekti lietuvių valstiečių kolonizacija, susijusi lietuvių valdovų Algirdo ir Vytauto politika, kuriant administracinę ir gynybinę sistemą toli rytuose. Vis dėlto tai negali paneigti fakto, kad „tikrojoje Lietuvoje“ būta rusiškosios dalies, kad jos padėtis buvo aiškiai suvokiama kažkur tuojau pat į rytus nuo Minsko. Antra vertus, kaip parodė Jerzy Ochmańskio tyrimai, ryškių ribų „tikrojoje Lietuvoje“ negalėjo būti jau vien dėl to, kad vyko atvirkštinis procesas – rusėnų kurdinimasis toli vakaruose XVI a. siekiant jau Alšėnus. Vis dėlto XVI a. viduryje, nuo Vilniaus ir Trakų vaivadijų atskyrus Mstislavlio, Minsko, Naugarduko ir Brastos vaivadijas, būtent Vilniaus ir Trakų vaivadijos pamažu ir tapo apibrėžiamos kaip „tikroji Lietuva“, tai aiškiai matoma XVIII a. žemėlapiuose. Antra vertus, būtent šį regioną labiausiai paveikė lenkakalbės kultūros sklaida. Ilgainiui, ypač pirmojoje XX a. pusėje Vilniui ir vakarų Baltarusijai atitekus Lenkijai ir jos endekinei administracijai kuriant jos lenkišką tapatybę, šalia lietuviško ir baltarusiško, žydiško, totoriško ir karaimiško sandų, šio regiono kultūroje pradėjo dominuoti lenkiškas. Visi šie veiksniai lemia, kad LDK paveldo „dalybos“ tiesmukiškiausiai veikia būtent šį regioną. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos užmarštis ir politikų bandymai suraikyti šį regioną pagal etnografinius, o dažniausiai tik pagal kalbinius kriterijus nulėmė, kad viena iš ilgiausių Europos Sąjungos išorinių sienų eina per šio regiono – senosios „Lituania propria“ vidurį. Galima sakyti, kad Vilnius, kaip ir Viena, dūsta praradę ne tik savo imperijas, bet ir regionus. Nuo šito negelbės tiek Lietuvoje tebegyvos svajonės apie 1920 m. sutarties tarp Lietuvos ir Sovietų Rusijos sienas (kurias „kilniaširdiškai“ brėžė bolševikai tuojau pat mąstydami apie pasaulinę revoliuciją tiek Berlyne, tiek Lietuvoje). Negelbės ir Baltarusijoje pasigirstantys balsai apie žemaičių okupuotą Vilnių (nors čia gimsta ir visiškai paprasta ir

1. Lenkijos karalystės žemėlapio fragmentas. Sud. Tobias Mayer. Niurnbergas, 1750 m.
2. Tomo Makovskio LDK žemėlapio perleidimas viename iš William'o Blaeu atlasų, XVII a. I p.
3. Lietuvos žemėlapio fragmentas. Sud. Vincenzo Maria Coronelli, Venecija, XVII a. pab.
4. Žemaitijos herbas iš „Lenkijos karalystės" herbyno, 1575 m.
5. Žemaitijos herbas iš Miunchene saugomo „Didžiojo herbyno", 1583–1700 m.
6. Žemaitijos herbas iš XVIII a. herbyno

teisinga formulė, kaip Aleksandro Belyj: „ta Lietuva, kuri pas mus“). Nuo to gali gelbėti tik idėja apie Europą be sienų, kuri yra čia aktuali kaip niekur kitur.

Nuo kitų lietuvių žemaičiai smarkiai skiriasi ir kalba, ir savimone. Žemaitijos istorija taip pat buvo kitoniška. Jau Mindaugas karūną gavo mainais už žemaičius. Mainams Žemaitiją naudojo ir Jogaila (1382), ir Vytautas (1384, 1398). Istorinės raidos savarankiškumas ir specifika lėmė, kad Žemaitija, net integruota į Lietuvos sudėtį, išlaikė autonomiją. Lietuvos valdovai savo titule atskirai minėjo Žemaitiją. Antai Žygimantas Kęstutaitis titulavosi taip: Lietuvos didysis kunigaikštis, Rusų ir Žemaičių kunigaikštis. 1441 m. privilegija įteisino Žemaitijos autonomiją – seniūnas galėjo būti skiriamas tik su bajorų sutikimu ir iš vietos žmonių (1495 m. Aleksandro privilegijoje suteikta teisė patiems žemaičiams rinkti seniūną, didysis kunigaikštis jį tik tvirtino), leista turėti savo teismą, be to, didysis kunigaikštis neturėjo teisės steigti valstybinių dvarų. Net 1566 m. teisinės ir administracinės reformos metu, kai visos LDK kunigaikštijos buvo panaikintos ir įsteigtos vaivadijos, vienintelė Žemaitija išsaugojo seniūnijos vardą ir turėtą autonomiją. Maža to – tuo metu (1575 m.) Žemaitija pradėta vadinti kunigaikštija. Antra vertus, Žemaitijos istorija yra labai svarbi XX a. LDK paveldo „dalybų“ kontekste – kuriose tiek daug spekuliacijų žemaičių vardu, kad Vilnius net pavadinamas „žemaičių okupuotu“ miestu. Šioje vietoje būtina atkreipti dėmesį į kartografinę klaidą, kurios ištakos yra 1613 m. T. Makovskio arba Radvilų žemėlapio vėlesniuose perleidimuose. T. Makovskio žemėlapyje administracinės ribos, einančios upėmis, buvo nežymimos, todėl Žemaičių kunigaikštijos rytinė riba buvo paženklinta tik trumpu fragmentu šiaurinėje dalyje. Šis fragmentas vėliau buvo „pražiopsotas“, todėl Žemaičių kunigaikštijos rytinė riba pradėta tapatinti su Trakų vaivadijos Upytės pavieto rytine riba ir buvo brėžiama Aukštaitijoje palei Dusetas ir Salaką.

Taip išplėsta Žemaitija labai išplito XVII–XVIII a. kartografijoje. Jeigu įsivaizduosime, kad Lietuvos valstybė XX a. atsikūrė (ar susikūrė – turint galvoje prieštaringą santykį su LDK tradicija) neypatingai platesnėje erdvėje nei ši klaidinga ar XIX a. dar labiau carinės Rusijos administracijos išplėstoje (įkūrus Kauno guberniją, Žemaičių vyskupą perkėlus į Kauną ir vyskupiją sutapatinus su Kauno gubernijos ribomis) Žemaitijos erdvėje, pamatysime, kad Žemaitijos / Lietuvos distinkcija galima manipuliuoti labai įvairiai. Ypač kai į šias manipuliacijas įtraukiama etnolingvistines permainas (polonizacijos, baltarusizacijos procesai Vilniaus regione) fiksuojanti kartografija.

1. Karaimų kenesa Trakuose, XVIII a. Fot. Arūnas Baltėnas.
2. Bychavo sinagoga, XVII a. pr. Fot. Dalia Vitkauskaitė
3. Smurgainių evangelikų reformatų bažnyčia, XVI a. vid. – XVII a. pr. Fot. Arūnas Baltėnas.
4. Kėdainių evangelikų liuteronų bažnyčia, XVII a. II p. – XVIII a. pr. Fot. Mangirdas Bumblauskas.
5. Žirovičių graikų katalikų vienuolyno cerkvė, XVII a.
6. Bialos arijonų bažnyčia, XVI a. II p. – XVIII a. pr. (1596 m. perimta katalikų).
7. Vilniaus katalikų katedra, XVIII a. pab. Fot. Arūnas Baltėnas

Valstybinė religija ar dešimt konfesijų?

Tiek šiuolaikiniai lenkų, tiek net Vakarų (pavyzdžiui, N. Davis) istorikai XVI–XVII a. Lenkijos religinę toleranciją yra apibūdinę kaip neturinčią analogo Europoje, o Lenkiją kaip didžiausią Europoje tolerancijos uostą. Daugiakultūriškumas ir daugiakonfesiškumas kartais laikomi didžiausiu Lenkijos įnašu į Europos kultūrą. O dabar realiai reikėtų sugretinti daugiakonfesiškumą LDK su Lenkija bei Transilvanija. Nuo 1387 m. LDK yra katalikiška, kaip ir Lenkija. Prijungtoje prie LDK rusiškoje erdvėje ir nuo XIV a. net sostinėje Vilniuje reiškiasi stačiatikybė. Tiesa, stačiatikybė nuo XIV a. egzistuoja ir Lenkijoje. Jos pietryčių regionas Raudonoji Rusia yra stačiatikiškas. Tačiau Lenkijoje apie 1500 m. buvo tik trys stačiatikių vyskupijos, o LDK – šešios, ir tiek Lenkijos, tiek LDK vyskupijos buvo pavaldžios tai pačiai metropolijai Kijeve, o metropolitas reziduodavo ne tik Kijeve, bet ir Naugarduke bei Vilniuje. Taigi Lenkijos stačiatikiai buvo valdomi iš LDK. LDK stačiatikių svo-

ris nulėmė, kad bent jau bažnytinės unijos įgyvendinimo klausimu LDK, o ne Lenkija buvo aktualiausia erdvė. Štai, kodėl XV–XVI a. būtent LDK koncentravosi skaitlingi bažnytinės unijos bandymai, galutinai nulėmę Brastos bažnytinę uniją 1596 m. Nuo Brastos bažnytinės unijos graikais katalikais tapo dauguma Lenkijos ir Lietuvos valstybės stačiatikių. Tačiau Graikų katalikų bažnyčios metropolitais vėlgi buvo Kijevo metropolitai, tik jau nuolat reziduojantys Vilniuje. Taigi tiek stačiatikiai, tiek graikai katalikai LDK vaidino didesnį vaidmenį nei Lenkijoje. Į tokį vaidmenį negalėjo pretenduoti stačiatikiai Transilvanijoje, kur ši konfesija daugiausiai liko tik rumunų valstiečių konfesija, kuri nesukūrė savo savarankiškų bažnytinių centrų ir jų vyskupijos liko pavaldžios kaimyninių kraštų Stačiatikių bažnyčios organizacijai, t. y. Valakijos ir Moldovos, o bažnytinė unija buvo įgyvendinta tiktai antrojoje XVII a. pusėje. XVI a. viduryje tiek LDK, tiek Lenkijoje, tiek Transilvanijoje atsiranda įvairios skaitlingos reformacijos kryptys. Liuteronybė buvo ankstyviausia reformacijos kryptis Lietuvoje – prasidėjo 1539 m. Vėliau ši kryptis vis labiau sutapo su vokiečiais, todėl jų bendruomenės buvo pradėtos vadinti „vokiečių bendruomenėmis“. Tiesa, ši kryptis Lietuvoje buvo silpnesnė nei Lenkijoje ar Transilvanijoje todėl, kad ten buvo kur kas daugiau vokiečių kolonistų. Tačiau Lietuvoje formavosi labai skaitlinga Evangelikų reformatų bažnyčia, ir, atrodo, kad ji buvo gerokai stipresnė nei Lenkijoje. Tai nulėmė, kad LDK didikai (aukščiausias visuomenės sluoksnis) parėmė

1. Aušros vartų koplyčia, XVIII–XIX a. Fot. Arūnas Baltėnas.
2. Evangelikų reformatų bažnyčia Vilniuje, XIX a. Fot. Arūnas Baltėnas.
3. Vilniaus Didžioji sinagoga, XVI–XVII a. sandūra. Fot. Jan Bułhak, XX a. antrasis dešimtmetis.
4. Vilniaus evangelikų liuteronų bažnyčia, XVI–XVII a. Fot. Arūnas Baltėnas

būtent evangelikų reformatų tikėjimą. Beveik visi didikai katalikai, taip pat dalis ortodoksų perėjo į kalvinistų tikėjimą ir sekuliarizavo beveik 50 proc. katalikų bažnyčių. Tiesa, kalvinizmas pamažu ėjo į nuolydį, tačiau bent jau XVIII a. jų bendruomenių LDK dar buvo išlikę daugiau nei Lenkijoje.

XVI a. viduryje Lietuvoje atsirado ir radikaliosios reformacijos kryptys, būtent antitrinitarizmas, arba arionizmas. Socialiai radikalaus antitrinitarizmo LDK veikėjo Petro Gonezijaus veikla chronologiškai netgi lenkė analogiškus reiškinius Lenkijoje. Antitrinitoriai, remiami kai kurių didikų, visų pirma Kiškų vis dėlto neprilygo svoriu Lenkijos antitrinitoriams, tačiau pasižymėjo tokiu pačiu idėjinių ieškojimų intensyvumu – užtenka paminėti Simono Budno asmenybę. LDK, kaip ir Lenkijoje, antitrinitoriai gyvavo iki pat XVII a. vidurio, kai jie buvo išvaryti tiek iš Lenkijos, tiek iš LDK. Tada antitrinitarizmo svorio požiūriu ypač svarbus tapo Transilvanijos vaidmuo, į kurią XVII a. viduryje kėlėsi išvarytieji Lenkijos ir Lietuvos antitrinitoriai.

LDK išsiskyrė taip pat kitomis krikščioniškomis ir nekrikščioniškomis konfesijomis, kurios čia matomos jau nuo XIV a. Visų pirma – tai „tarpininkaujančios mažumos“ – katalikai armėnai ir judėjai žydai. Aišku, šios mažumos į LDK persikėlė iš Lenkijos ir galbūt iš Vengrijos, todėl natūralu, kad čia jų būta mažiau. Tačiau XVII–XVIII a. bent jau Vilnius prilygo, o gal net pradėjo lenkti (Vilniaus kaip „Lietuvos Jeruzalės“ idėja) tokius žydų kultūros centrus, kaip antai Krokuva, Liublinas ar Lvovas. Taigi net jei žydų, o ypač armėnų (Slucko ir Vilniaus armėnų bendruomenės tebėra menkai pažįstamos), vaidmuo LDK buvo menkesnis nei Lenkijoje, tačiau nei Lenkijoje, nei Transilvanijoje nebuvo tokių ryškių musulmonų totorių ir karaimų bendruomenių, kurias didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas apgyvendino LDK. Būtent iš LDK karaimų bendruomenės iškilo žymiausias, tolerancijos tyrėjų dažnai minimas Isaakas ben Abrahamas iš Trakų (1525–1586). Lenkijoje nebuvo ir sentikių, atsiskyrusių nuo stačiatikių dėl liturgijos ir persekiojamų Rusijoje – antrojoje XVII a. pusėje jie kėlėsi į LDK. LDK kultūrinę įvairovę didino etninis aspektas: nors kai kurios konfesinės ir etninės ribos sutapo (žydų, totorių, karaimų, iš dalies ir sentikių), dažnai konfesijos apėmė įvairias etninės kilmės bendruomenes (pavyzdžiui, evangelikų reformatų – jais buvo tiek lietuviai, tiek lenkai, tiek rusėnai, tiek škotai), tačiau įnešdavo kartais dar didesnius etnokultūrinius skirtumus ir diferencijavo tautines bendruomenes – pavyzdžiui, tarp rusėnų buvo ir stačiatikių, ir katalikų, ir graikų katalikų, ir evangelikų reformatų, ir antitrinitorių.

Apibendrinant pažymėtina, kad LDK iki unijos su Lenkija savo kultūrine ir konfesine įvairove lenkė Lenkiją ir jungtinėje valstybėje šią įvairovę ne sumažino, o kaip tik padidino (pavyzdžiui, turėdama totorių musulmonų, kurių iki tol Lenkijoje nebuvo). LDK ir jos dešimt skirtingų konfesijų XVI a. šiuo požiūriu yra lyderė, palyginti su margiausiomis Europos šalimis – Lenkija ir Transilvanija. LDK išsiskiria iš Vidurio Rytų Europos regiono daugiakonfesiškumo legitimavimo ar juridinio įforminimo sparta. Lenkijoje tai įvyko tik po Liublino unijos – būtent 1573 m. vadinamojoje Varšuvos konfederacijoje. Transilvanijoje tai įvyko 1569 m. Lietuvoje tai padarė 1563 m. Žygimanto Augusto privilegija, sulyginusi visų krikščioniškų konfesijų teises, o tai savo ruožtu tapo ir Antrojo bei Trečiojo Lietuvos Statutų teisine norma. Tačiau, kita vertus, reikia pažymėti, kad jau Pirmasis Lietuvos Statutas (1529), taigi dar nežinant reformacijos, buvo skiriamas ne tiktai katalikų, bet ir ortodoksų bajorijai. Nors šis įstatymiškai garantuotas lygiateisiškumas tiesiogiai nelietė ne-

1. Stačiatikių Šv. Dvasios cerkvė Vilniuje, XVII a. Fot. Mangirdas Bumblauskas.
2. Šv. Teresės bažnyčia, XVII a. I p. Fot. Arūnas Baltėnas.
3. Graikų katalikų Švč. Trejybės bažnyčia, XVI a. pr. Fot. Arūnas Baltėnas.
4. Vilniaus senamiestis: šventovės šalia Aušros vartų. Fot. Klaudijus Driskius

krikščioniškų konfesijų (judėjų, karaimų ir musulmonų totorių), jų etninės bendruomenės su savo religija buvo toleruojamos nuo XIV a. pabaigos. Taip pat pripažįstama, kad vėliau tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje tolerancijos ribos vis siaurėjo, bet pokyčiai vyko lėtai ir be prievartos, o daugiakonfesiškumas išsilaikė iki pat XX amžiaus. Kad ir kaip būtų, Vakarų Europos situaciją XVI a. apibūdina Baltramiejaus naktis Paryžiuje (1572), tapusi religinio nepakantumo simboliu Europos istorijoje. Taigi ar viso to, kas pasakyta, nepakanka pagrįsti teiginiui, kad Vilnius ir Lietuva XVI a. viduryje buvo Europos tolerancijos lopšys?

LDK ant Vakarų ir Rytų ribos

Vėlyvas Lietuvos krikštas – o iki to nepriklausymas nei lotyniškajam nei bizantiškajam Europos arealui – kartais teikia pagrindą ieškoti tolerancijos ištakų Lietuvoje ir šį fenomeną aiškinti ta aplinkybe, kad šalis, greičiausiai perėmusi Europos civilizacines vertybes, nesuspėjo sustabarėti. Per šimtą – šimtą penkiasdešimt metų LDK, bent jau jos iš pagonybės į katalikybę perėjęs branduolys, išgyveno tokį šuolį, kokio nepatyrė nė viena kita Europos valstybė. Ar buvo Europoje tauta ar valstybė, kuri šį procesą būtų įveikusi greičiau? Jeigu Europoje nė viena šalis ar tauta neeuropeizavosi greičiau, galbūt tolerancijos glūdi nesustabarėjusioje, nesubiurokratėjusioje ir „jaunatviška“ išlikusioje Lietuvos visuomenėje? Šį procesą pradėjo Vytautas XIV–XV a. sandūroje. Greitos modernizacijos aplinkybė iš dalies paaiškina lenkų ir vokiečių miestiečių bendruomenių atsiradimą, toleranciją stačiatikių bendruomenei ir net totorių, karaimų, armėnų ir žydų bendruomenių kaip kolektyvinių vasalų susiformavimą, o tai ir sietina su Vytauto politika. Modernizacijos politikos požiūriu Lietuva kartais gretinama su Transilvanija ir Lenkija. Tačiau šis gretinimas, regis, iki galo nepaaiškina Lietuvos daugiakonfesiškumo kiekybės ir kokybės. Juk, pavyzdžiui, Lenkijoje stačiatikiai pateko į elitą tik pereidami į katalikybę, o Transilvanijoje stačiatikybė liko tik valstiečių religija. Štai kodėl LDK daugiakonfesiškumą kartais siekiama aiškinti dar ankstesnėmis – XIV a. realijomis ir iš pagonybės ateinančiomis tradicijomis. Iš tiesų jau pirmu žvilgsniu LDK skiriasi nuo kitų Vidurio Europos kraštų dėl vėlesnio susiformavimo ir labai pavėlavusio krikšto – Vengrija, Čekija, Lenkija apsikrikštijo jau X a., o Lietuva tik XIV a. pabaigoje. Tačiau pagonybė didelių kultūrinių vertybių pasiūlyti negalėjo, todėl nebuvo nė vieno pagoniško valdovo, kuris nebūtų siekęs christianizuoti šalį viena ar kita forma. Kai kurie valdovai (pavyzdžiui, Gediminas) pirmojoje XIV a. pusėje kvietė prekybininkus ir amatininkus iš Vakarų Europos, siekdami kultūros ir ūkio mainų su Vakarų šalių civilizaciniu potencialu. Tuo pagrindu nuo šio laikotarpio LDK egzistavo keletas misijinių katalikų bažnyčių, skirtų visų pirma pirkliams iš Vakarų, taip pat besiformuojančioms vokiečių bendruomenėms. Vadinasi, ir XIV a. reiškinius galima paaiškinti tomis pačiomis aplinkybėmis, kurios skatino būti atvirus ir vėlesnius, jau krikštą priėmusius LDK valdovus – siekiu modernizuoti šalį.

Eikime dar giliau – į XIII a. realijas. Juk tada stačiatikybė gyvavo šalia pagonybės ir Mindaugo katalikybės, o Mindaugo sūnus Vaišvilkas krikštijosi stačiatikiškai ir įkūrė etninės Lietuvos paribyje prie Nemuno Laurušavo vienuolyną. Vadinasi, ne tik pagonybė, bet ir stačiatikybės svoris buvo tie veiksniai, kurie ryškiai skyrė LDK nuo kitų viduramžių Europos valstybių. Iš Kijevo Rusios laikų krikščioniškas tradicijas atsinešusi stačiatikiška

1. Kijevo Šv. Sofijos soboras, XI–XVIII a. Fot. Alexandr Ivanov.
2. Vilniaus Skaisčiausios Dievo motinos cerkvė, XV–XIX a. Fot. Arūnas Baltėnas.
3. Naugarduko Šv. Boriso ir Glebo cerkvė, XVI–XIX a. Fot. Arūnas Baltėnas

LDK gyventojų dalis – nepaisant lietuvių pagonių, vėliau lietuvių katalikų politinio dominavimo – tiek teritoriškai, tiek demografiškai buvo gerokai skaitlingesnė nei lietuviškoji LDK visuomenės dalis. Tai ir leidžia kalbėti apie dar vieną LDK specifiškumą – tai šalis ant dviejų – lotyniškosios ir bizantiškosios – civilizacijų ribos. Šio civilizacinio sąlyčio pasekmė buvo ta, kad lietuvių dinastijos atstovai jau XIII–XIV a. perimdavo stačiatikių tikėjimą. Taigi aneksuotų regionų kultūra ankstyvojoje LDK istorijoje vaidino ypatingą vaidmenį. Simboliška, kad Jogaila, išvykdamas karaliauti į Lenkiją, su savimi pasiėmė bizantiškajai tradicijai priklausančius tapytojus. Tiek pagoniškoji, tiek katalikiškoji Lietuva bene vienintelė šalis Europoje tokiu mastu susidūrė su valstybės ir visuomenės vidiniu dualizmu, kurį lėmė didžiulis stačiatikių rusėnų visuomenės vaidmuo.

Lietuvos valdovai jau nuo XIV a. siekė sukurti atskirą, nuo Maskvos nepriklausomą stačiatikių metropoliją. 1415 m. Vytautui tai pavyko, o stačiatikių metropolito jurisdikcijai atiteko ištisa Vilniaus dalis. LDK valdovas Vytautas net kėlė visuotinės bažnytinės unijos klausimą, o jo pasiųstas LDK stačiatikių metropolitas Grigalius Camblakas 1417 m. Konstanco bažnytiniame susirinkime laikė ekumenines mišias. Stačiatikių metropolija galutinai susiformavo XV a. viduryje ir pamažu tapo realiai autokefaline, tiesiogiai priklausoma nuo valdovo kataliko. Stačiatikių lyginamoji dalis Lietuvoje nulėmė, kad būtent čia buvo labiausiai aktuali bažnytinė unija. Nors iki šiol laikoma, kad tokia unija Lenkijos–Lietuvos valstybėje įvyko ir Graikų apeigų katalikų bažnyčia susiformavo tik 1596 m., tačiau, kaip parodė žymus lenkų istorikas Oskaras Haleckis, 1439 m. Florencijos bažnytinės unijos įgyvendinimas LDK prasideda jau 1458 metais. Taigi proceso įvairumu, idėjų ir programų skaitlingumu LDK buvo bažnytinės unijos proceso lyderė, palyginti net su Lenkija – būtent LDK subrendo abiejų apeigų (lotynų ir graikų) bendrų maldos namų programa. Visa tai leido tiek su bažnytine unija susijusiems stačiatikių kilmės didikams, ir netgi išimties tvarka stačiatikiams didikams, patekti į poltinį LDK elitą jau XV a. – pirmojoje XVI a. pusėje. Visa tai lėmė, kad istoriografijoje LDK dažnai pavadinama „lietuvių–rusėnų“ valstybe, o tokių apibūdinimų Lenkijos valstybė niekada nėra sulaukusi. Visa tai verčia atkreipti dėmesį į prancūzų istoriko Jeano Béringerio tezę apie sugyvenimo su stačiatikiais Vidurio Rytų Europoje tradiciją kaip apie palengvinimo perimti reformaciją sąlygą. LDK istorijos fenomenai ne tik patvirtina tokios tezės teisingumą, bet ir leidžia kalbėti, kad sugyvenimo su stačiatikiais požiūriu LDK buvo išskirtinė šalis. Taigi LDK daugiakonfesiškumo XV–XVI a. svarbiausiu veiksniu reikėtų laikyti ne tiek „pagoniškąją toleranciją“, o gilią sugyvenimo su stačiatikiais tradiciją. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo valstybė, kuri pabandė ieškoti kompromiso tarp šių dviejų tradicijų, formuodama ne tik bažnytinę, bet ir civilizacinę uniją – graikiškąją katalikybę bei bizantiškąją gotiką ir net siūlydama bendrų abiems liturgijoms maldos namų idėją (įgyvendintą, regis, XVI a. tik Venecijos valdomoje Kretoje). Vilnius apskritai tapo vienintele Europos XV–XVI a. sostine, kur riba tarp graikiškojo „civitas ruthenica“ (su metropolito jurisdikcija) ir lotyniškojo miesto (su katalikų vyskupo ir kitomis katalikiškomis jurisdikcijomis) ėjo tiesiai per jos ašį – svarbiausiomis gatvėmis ir per Rotušės aikštę. Net miestietiškajame mieste susiformavo tradicija, kad pusę miesto tarėjų sudarė katalikai, o kitą pusę – stačiatikiai, vėliau graikai katalikai. Abiejose miesto dalyse net šventyklos buvo kuriamos su tų pačių šventųjų titulais. Taigi Vilnius su savo gotikinėmis ir barokinėmis bažnyčiomis bei cerkvėmis – dviejų Europos civilizacinių tradicijų sandūros ir sąveikos simbolis.

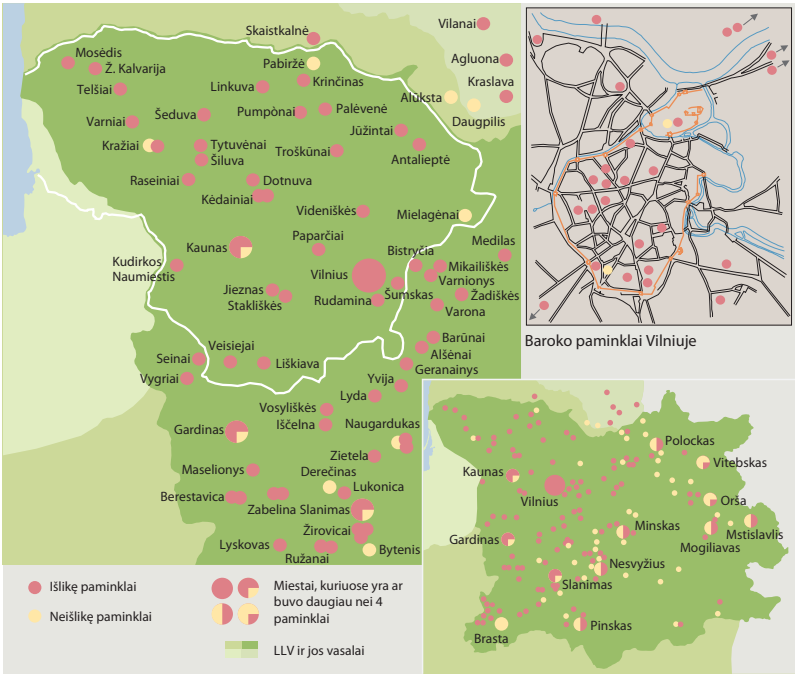

1. Mstislavlio Švč. Mergelės Marijos karmelitų bažnyčia, XVII a. I p. – XVIII a. vid.
2. Smalėnų Švč. Mergelės Marijos bažnyčia, XVII a. II p. Fot. Klaudijus Driskius.
3. Barokinė sakralinė LDK mūro architektūra

Ryčiausias Vakarų kultūros kraštas

Ir vis dėlto oficialus dominuojantis katalikybės statusas lėmė, kad pamažu visa Lietuvos Didžioji Kunigaikštija iki pat Dniepro tapo Vakarų kultūros kraštu. Tam padėjo keletas aplinkybių: Konstantinopolio ir visos Bizantijos žlugimas 1453 m. ir tuoj pat LDK atsinaujinęs bažnytinės unijos procesas, atvedęs prie graikiškosios katalikybės susiformavimo. Taip ne tik tradicinis katalikiškasis regionas, bet ir platūs LDK rytų krikščionybės regionai pateko į tą pačią kultūrinę erdvę. Taigi kol XVIII a. pradžioje Petras I neiškirto Rusijai lango į Vakarus, tol LDK buvo ryčiausia sistemiška (o ne tik kultūrinių įtakų fragmentais pasižyminti) Vakarų kultūros šalis.

Šis procesas prasidėjo būtent 1387 m., kai Lietuva apsikrikštijo. XV a. freska Strasbūro Šv. Petro naujojoje protestantų bažnyčioje tapo ir Lietuvos įsiliejimo į krikščioniškąją civilizaciją simboliu – joje tautų žygio prie kryžiaus eiseną užbaigia Lietuva. Paskutinė priėmusi krikštą, per šimtmetį ji atliko unikalų kultūros šuolį, kokio nereikėjo atlikti nė vienai Europos šaliai perimant Vakarų krikščioniškosios kultūros vertybes. Labiausiai matomą, o kartu bene esmingiausių šio kultūrinio šuolio dalį sudarė raštijos perėmimas. Jau XVI a. pradžioje pradėtos rašyti (Martyno „Agenda“, išspausdinta 1499 m. Gdanske) ir spausdinti (1522 m. Vilniuje išspausdinta Pranciškaus Skorinos „Mažoji kelionių knygelė“) knygos, perimtos Renesanso ir Reformacijos idėjos, sukūrusios sąlygas ir pirmai lietuviškai knygai (1547 m. Martyno Mažvydo „Katekizmas“). 1569 m. į Lietuvą atvykę jėzuitai įjungė kraštą į katalikiškos Reformos regioną, o 1579 m. įkuriamas Vilniaus universitetas. XVII a. Lietuva ne tik mokėsi iš Europos knygų, bet ir pradėjo duoti savas knygas Europai: užtenka paminėti popiežiaus karališkuoju poeto vainiku vainikuoto Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus poeziją bei daugybę leidimų ir vertimų Vakaruose sulaukusį Kazimiero Semenavičiaus „Didįjį artilerijos meną“ (pirmas leidimas „Magna ars artileriae“ 1650 m. Amsterdame).

Europėjimas reiškėsi ir tuo, kad Lietuva mokėsi kurti gotikos ir renesanso architektūrą. Jau XVI a. pradžioje sukuriamas tikras gotikinės architektūros šedevras – Šv. Onos bažnyčia Vilniuje. Vakarietiška architektūra labiausiai suklestėjo baroko laikais, kai Lietuvoje susiformavo originali ir savarankiška Vilniaus baroko mokykla, savo poveikio erdve nuo Žemaitijos iki Dniepro Baltarusijoje neturinti analogų Europoje. Prie to visų pirma prisidėjo architektas Jonas Kristupas Glaubicas, kūręs XVIII a. antrame trečdalyje ir palikęs ištisą plejadą barokinės architektūros šedevrų, o tai leistų jį priskirti prie žymiausių to meto Europos architektų.

O gal svarbiausias Vakarų kultūros požymis buvo Lietuvos teisinė mintis, kurioje akivaizdus romėniškosios teisės poveikis. Jau XVI a. įvykdoma teisės kodifikacija (1529 m., 1566 m. ir 1588 m. Lietuvos Statutai), sistemingumo lygiu pralenkusi Vidurio Europos šalių teisines sistemas. Dar aukščiau teisinė mintis pakilo XVIII a. pabaigoje su 1791 m. Gegužės 3-iosios konstitucija. Ji tapo antrąja rašytine konstitucija pasaulyje ir ankstyviausia Europoje, keliais mėnesiais aplenkusi Prancūzijos konstituciją ir parašyta pagal Prancūzijos revoliucijos metu priimtą 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją. Taigi Lenkijos ir Lietuvos reformatoriai akivaizdžiai orientavosi į Didžiąją Prancūzijos revoliuciją. Ne veltui 1791 m. Lenkijos ir Lietuvos valdovas Stanislovas Augustas Poniatovskis rašė Prancūzijos steigiamajam susirinkimui, kad be Prancūzijos „… yra dar viena tauta Europoje“.

II

Pagonių ir stačiatikių imperija

Kernavės piliakalniai. Tolumoje – Aukuro piliakalnis ir Pajautos slėnis. Fot. Arūnas Baltėnas

Pagoniškosios Atlantidos epocha?

Lietuvos patriarchų Simono Daukanto ir Jono Basanavičiaus lietuviai buvo išmokyti atmintimi atsigręžti į LDK laikus, tačiau ne į bet kokius, o tik į ikikrikščioniškus, pagoniškus. Krikščionybė asocijavosi su stačiatikiškos ir lenkiškos kultūros dominavimu. Taip buvo sukurtas vaizdinys, kad Lietuva iki krikšto buvo sukūrusi galingą pagonišką civilizaciją, tačiau svetimieji ją sunaikinę. Apie jos dvasinius turtus galime spręsti iš tautosakos, kurioje slypi ir religijos, ir Dievo, ir Gėrio, ir Grožio sampratos. Lietuvių ir ne tik mokslininkų esanti pareiga surasti šią pagonišką Atlantidą ir iš jos pasisemti idėjų ir dvasinės paspirties tautiniam atgimimui. Jau geras šimtmetis lietuvių tyrėjai dirba pagal šį kodą, tačiau galingos civilizacijos taip ir nesurado. Tiesa, jau senokai surado valstybę Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją, kuri kaip meteoras iškilo, nušviesdama plačias rytų Europos erdves. Šios valstybės mastas ir specifinis pobūdis neliko nepastebėtas žymiojo XX a. istoriko ir istoriosofo Arnoldo Josepho Toynbee'io, nepriskyrusio Lietuvos nei Vakarų, nei mongolų erdvei. Juk ypatingų civilizacinių turtų – mūrų, rašto, epo, institucinės religijos – mokslininkai iki šiol taip ir nesurado, atvirkščiai, net pagonybės simbolyje Kernavėje surado senovės lietuvius pasipuošusius bizantiškais papuošalais iš senosios Rusios. Tiesa, surado sistemą lietuvių mitologijoje, o Gintaras Beresnevičius net pagonybės institucionalizacijos stoką ar spragas pavertęs privalumu – lietuvių religija esanti „pirminis grynuolis", dar neperėjęs prie degradacijos stadijos. Tai tarsi iš naujo paaiškina mūsų susižavėjimą savo archajiniu kultūros klodu – sutartinėmis, pasakomis ir sakmėmis.

Dar Zenonas Ivinskis buvo pareiškęs, kad Lietuva dėl savo geopolitinės padėties tegalėjo atsidėti militarinei kūrybai. Ir vis dėlto turėjome sulaukti Edvardo Gudavičiaus koncepcijų, kurios radikaliai keitė klausimą – neieškokime pagoniškosios Atlantidos, nes jos nebuvo, o ieškokime realios LDK istorijos. Lietuva buvo toli nuo civilizacinių židinių, todėl į civilizacijos stadiją įžengė dar vėliau negu Vidurio Europa – būdama paskutinio – trečiojo – Europos šalių ešelono vieninteliu nariu. 1009-ųjų Lietuva rodė, kad būta šanso sinchroniškai judėti su Vidurio Europa, tačiau procesas buvo užgniaužtas. XIII a. Lietuva, kurdama valstybę, jau susidūrė su Vakarų Europa, kuri nepripažino pagonims teisės laisvai krikštytis. Todėl Lietuvos vėlyvą krikštą nulėmė ne barbariškas Lietuvos visuomenės pobūdis, ne prisirišimas prie pagonybės, o tai, kad krikštas galėjo būti priimamas valstybinės egzistencijos sąskaita. Pagoniškosios epochos civilizacijos lygis nulėmė, kad LDK kultūrai turėjo stiprią įtaką rusėniškųjų aneksų kultūros ir rašto sistema. Lietuviai priminė ankstyvųjų viduramžių frankus Galijoje. Tačiau kalbėti apie rusiškąjį LDK civilizacijos pobūdį netenka – LDK perskyrė senųjų rusų pasaulį į Maskvos ir Kijevo ir perėmė pastarojo tradicijas, suformuodama naują rusėnų pasaulį. Viskas ankstyvoje monarchijoje buvo užsakoma valdovų dinastijos, viskas karinėje monarchijoje, taip pat ir dvasinė kultūra, buvo pajungta politikai. Šiandien Zenonas Norkus formuoja idėją, kad LDK bent jau XIV–XV a. buvo tipiška britaniško modelio imperija, nes rėmėsi netiesioginiu valdymu (netipiška buvo būtent Rusijos imperija). Pagoniškasis Lietuvos valstybės branduolys nebuvo vien rusų civilizacijos perėmėjas. Lietuva jau XIII–XIV a. turi vieną iš pagrindinių europinės visuomenės struktūrinių elementų – individualų valstiečių ūkį – alodą. Vakarinių slaviškųjų LDK dalių alodizacija (susijusi ir su bajoriškąja lietuvių kolonizacija) buvo „primityvios" lietuviškosios civilizacijos poveikis.

1. Mindaugo 1255 m. Sėlių žemės dovanojimo Livonijos ordinui aktas.
2. Mindaugo vainikavimo medalio aversas. Dail. Petras Repšys, 1997 m.
3. Mindaugo karūnavimo 750-ųjų metinių monetos aversas. Dail. Petras Repšys, 2003 m.

Mindaugas sukuria Lietuvos valstybę

1219 m. Lietuvoje vyriausiojo kunigaikščio dar nėra, bet 1245–1246 m. vokiečių kronikininkas Mindaugą pavadina „aukščiausiuoju karaliumi“. Vadinasi, Lietuva jau suvienyta. Kada tai įvyko? Iki šiol buvo manoma, kad lemtingame Saulės mūšyje 1236 m. Livonijos ordiną turėjo nugalėti suvienytos Lietuvos valstybės kariuomenė. Dabar aišku, kad Saulės mūšyje dalyvavo tik žemaičiai. Tiesa, 1235 m. rusų metraščiai mini „Mindaugo Lietuvą“. Gal tai rodytų, kad Mindaugas jau yra pajungęs savo valdžiai kitus kunigaikščius? Tačiau gali būti ir visiškai priešinga interpretacija: jei yra Mindaugo Lietuva, tai gal būta ir, tarkim, „Živinbudo“ ar „Dausprungo“ Lietuva. Todėl dabar linkstama prie apytikrės datos – Lietuvos valstybė susikūrė apie 1240 metus.

Vienydamas Lietuvą, Mindaugas negalėjo nekreipti dėmesio į tokią faktų grandinę: 1202 m. Dauguvos žiotyse susikūręs Kalavijuočių ordinas pamažu pradeda jungti lyvius, latvius, estus, kuršius; 1230 m. prie Vyslos įsikūrė Kryžiuočių ordinas, pajungęs prūsus; 1236 m. popiežius jau skelbia kryžiaus žygį prieš lietuvius. Nors žemaičiai Saulės mūšyje šį žygį atlaikė, tačiau replės Lietuvą jau spaudė – 1237 m. Kalavijuočių ordinas tapo Kryžiuočių ordino vasalu.

Lietuvos valstybės atsiradimą jei ir nenulėmė, tai bent pagreitino vokiečių riterių agresija ir jų kolonijinių valstybių kūrimasis prie Baltijos. Lietuvos valstybė atsirado pirmiausia kaip apsigynimo priemonė, tačiau ji turėjo remtis kokiu nors visuomenės sluoksniu – tas sluoksnis buvo Mindaugo kariauna. Kai kariaunai atėjus gentainis nori ar nenori turi kariauninkus „vaišinti“, t. y. atsiranda prievolės, galima teigti, kad atsiranda valstybė ir jos jėgos mechanizmas. Taigi valstybė yra valdovų ir jų kariauninkų prievarta (ilgainiui virtusi duokle) savo gentainių atžvilgiu, leidžianti valdovui įtvirtinti valdžią ir jos paveldimumą. Administracinė ir karinė valstybės struktūra peraugo iš ikivalstybinės, o vieno valdovo įsitvirtinimas yra ryškiausias išorinis valstybės atsiradimo požymis. Iš šių dienų perspektyvos galima sakyti – tauta galėjo apsisaugoti tik sukūrusi valstybę.

Tačiau Mindaugui dar reikėjo įtvirtinti valdžią. 1248 m. padėtis jam tapo labai grėsminga. Opoziciją pirmiausiai sudarė brolvaikiai – Tautvilas ir Gedvydas, pagalbon pasitelkę ne tik žemaičių kunigaikštį Vykintą bei sąjungoje su šiuo buvusį Šiaulių kunigaikštį Vismantą, bet ir svetimuosius – Livonijos ordiną ir Voluinę (jos kunigaikščio Danieliaus žmona buvo Tautvilo ir Gedvydo sesuo). Mindaugas įveikė šią problemą ne tik karo žygiais (1251 m. Vorutos gynyba ir Tverų apgultis, 1252 m. kelių Danieliaus žygių atlaikymas), bet ir diplomatija – pasinaudojęs Livonijos vidaus prieštaravimais, patraukė į savo pusę ordino magistrą Andrių Štirlandą. Per jį 1251 m. pavasarį (ar vasaros pradžioje) Mindaugas išsirūpino sau ir žmonai Mortai krikštą, o 1253 m. liepos 6 d. – karaliaus karūną.

1251 m. Mindaugas krikštijosi, mainais perleidęs didelę dalį Žemaitijos Livonijos ordinui. Svarbiausias tikslas, kurio buvo siekiama krikštijantis, – karūna. Tikslas buvo pasiektas 1253 m. liepos 6-ąją. Dar visai neseniai šios datos Lietuvos istorijoje nebuvo. Tiesa, buvo žinoma, kad Mindaugas vainikuotas 1253 m. liepos mėnesį. Edvardas Gudavičius 1988 m. pabandė patikslinti datą. Karaliai Viduramžiais būdavo vainikuojami sekmadieniais. 1253 m. liepos mėn. sekmadieniai buvo 6, 13, 20, 27 d. Mindaugo donaciją (Žemaičių žemes) Livonijos ordinui, kuri buvo suteikta per vainikavimo iškilmes, popiežius patvirtino 1253 m. rugpjūčio 21 d. Laiškai iš Pabaltijo į Italiją keliaudavo apie penkias

Kulmo vyskupo Heidenreicho antkapinė plokštė Kulmo Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčioje, XIV a. pr. Fot. Romanas Raulynaitis

savaites. Ordino žmonės prieš tai dar turėjo sugaišti kokią savaitę vainikavimo iškilmėse bei kelionėje į Rygą. Taigi donacijos (kartu ir Mindaugo vainikavimo) ir patvirtinimo dienas turėjo skirti mažiausiai pusantro mėnesio. Vadinasi, 1253 m. liepos 6-oji (mažesnė tikimybė – liepos 13-oji) ir yra Mindaugo vainikavimo diena.

Žinome, kad Mindaugą vainikavo Kulmo vyskupas Heidenreichas. Nėra žinių, kas buvo kiti du vyskupai, kurie turėjo būti – vainikuotą karalių jie paima už rankų ir nuveda į sostą. Šiais laikais laikoma, kad tradiciškai Mindaugo krikštytoju laikytas lenkų dominikonų vienuolis Vitas 1253 m. dar negalėjo būti Lietuvoje.

Mindaugo vainikavimo dienai priklauso garbinga vieta mūsų kalendoriuje: juk Mindaugas buvo pirmas ir paskutinis Lietuvos karalius (Vytautui 1430 m. vainikuotis sutrukdė mirtis; vėliau, Lietuvos valdovams tapus Lenkijos karaliais, vainikavimo klausimas beveik nebuvo keliamas, nebuvo įvykdytas projektas ir 1918 m. – Viurtembergo grafą Wilhelmą von Urachą paskelbti Mindaugu II). Tačiau Mindaugo vainikavimas dar svarbesnis kitu požiūriu – jis tarsi užbaigia valstybės susikūrimą, nes Lietuvą pripažino to meto pasaulis. Todėl šiandien ši data yra tokia pat valstybės šventė kaip Vasario 16-oji ir Kovo 11-oji.

Mindaugas sukūrė Lietuvos valstybę. Atrodo, vien to pakaktų Mindaugą laikyti viena iš svarbiausių ir Lietuvai daugiausia nusipelniusių asmenybių. Tačiau Mindaugo vaidmeniu istorijoje ne kartą suabejota, pirmiausia todėl, kad šaltiniai ne kartą mini Mindaugą žudžius savo aplinkos žmones – „brolius ir brolėnus“. Laikomasi nuomonės, kad tikslai negali pateisinti priemonių. Tiesa, kartais abejojama ir šaltinių informacija – mat juos rašė Mindaugo priešų stovyklos raštininkai. Šiandien negalima tiksliai pasakyti, ką nužudė Mindaugas, o ką – tik nustūmė nuo valdžios (antai vienas iš lemtingiausių Mindaugo gyvenimo faktų buvo brolvaikių Tautvilo ir Gedvydo išvijimas iš Lietuvos). Gali būti, kad Mindaugas ir žudė: taip elgėsi visų besikuriančių valstybių valdovai. Iki Mindaugo laikų karo žygių tikslas buvo plėšti, o Mindaugas pradėjo tokiu būdu jungti žemes – tai jau galima laikyti valstybinės politikos pradžia. Anksčiau Lietuvoje buvo vadovaujamasi asmenine nauda ar savisauga, o ne valstybiniais interesais. Mindaugas yra kūrėjas – jis sukūrė didžiausią ankstyvosios Lietuvos istorijos kūrinį – valstybę, suteikusią galimybę išlikti lietuvių tautai ir vėliau perimti Vakarų civilizaciją.

Lietuva įžengė į istorijos areną tada, kai Europa jau buvo pergyvenusi kryžiaus karų epochą (septintasis kryžiaus žygis vyko valdant Mindaugui, o paskutinis – aštuntasis neilgai trukus po jo mirties). Tačiau Mindaugas turėjo nuveikti daugiau negu kitų Vidurio Europos šalių valdovai prieš keletą amžių. Čekija karalyste tapo XII a., o savarankiška arkivyskupija įsteigta tik XIV a., Lenkija karalyste tapo ir įsteigė savarankišką arkivyskupiją X–XI a. sandūroje, tačiau (kaip ir Čekija) tapo ne popiežiaus, o Šv. Romos imperatoriaus vasale. O Mindaugas, tapęs karaliumi per Vokietijos vasalą – Livonijos ordiną, tapo ne imperatoriaus, o popiežiaus vasalu ir iš karto gavo teisę į savarankišką, tiesiai popiežiui pavaldžią vyskupiją. Maža to, po keleto metų Mindaugas gavo karaliaus vainiką visai dinastijai – popiežius leido vainikuotis ir sūnui. Visa tai – Mindaugo politikos rezultatas. Mindaugas įžvalgiai pasirinko pagalbininką – Livonijos ordino brolį kunigą Kristijoną, iš kurio išgavo informaciją apie Katalikų bažnyčios organizaciją ir popiežiaus santykius su Europos valdovais, ypač imperatoriumi. Pasinaudojęs ordino politikos prieštaravimais ir papirkęs magistrą Andrių Štirlandą, per savo pasiuntinį Parbų popiežiui išdėstė sąlygas,

1. Agluonos bažnyčia, XVIII a. II p.
2. Lietuvos karaliaus Mindaugo vainikavimas 1253 m. Dail. Adomas Varnas, 1953 m.

kurios buvo naudingesnės Lietuvai, o ne Livonijai. Livonijos delegatų nuostabai, popiežius patenkino Parbaus, taigi ir Mindaugo prašymą. Mindaugas pasiekė pirmą tarptautinę Lietuvos diplomatijos pergalę – apsisaugojo nuo politinių saitų su Šv. Romos imperija. Šie svarūs diplomatiniai laimėjimai rodo, jog Mindaugas buvo talentinga ir kūrybinga asmenybė, sugebėjusi pakreipti įvykius sau naudinga linkme. Net savo priešų Mindaugas buvo vadinamas išmintinguoju.

Galbūt kai kas abejoja dėl Mindaugo vaidmens Lietuvos istorijoje, bet neturėtų kelti abejonių kitkas: Mindaugas įėjo į Europos istoriją. Nors tokia figūra Europos istorikams mažai žinoma, tačiau jo vaidmuo unikalus lyginant su tuo istoriniu kontekstu, kuriame jis veikė. Paprastai Viduramžių Europa tapatinama su Vakarų Europa. Tai nėra visai teisinga. Vakarų Europa – tai tik Viduramžių Europos dalis, šiandien kartais pavadinama „senąja“ Viduramžių Europa (V–IX a.). Turima galvoje Karolio Didžiojo imperija, arba ant Romos imperijos griuvėsių sukurta Europa, siekusi Elbę. Kartais išskiriama ir „naujoji“ Viduramžių Europa – Čekija, Vengrija, Kroatija ir Skandinavija, – susiformavusi X–XII a. Logiška būtų pratęsti šią grandinę ir XIII–XIV a. Viduramžių Europą su suomiais, estais, latviais, prūsais ir lietuviais laikyti „naujausiąja“ Viduramžių Europa. Tada galėsime palyginti ir konstatuoti, jog senojoje Viduramžių Europoje, arba ankstyvaisiais Viduramžiais, popiežiai maloningai priimdavo valstybių krikštus, ir šios tapdavo popiežiaus ar imperatoriaus vasalėmis. Naujosios Europos tautoms buvo leidžiama krikštytis ir tapti imperatoriaus vasalėmis. O naujausiajai Viduramžių Europai, taip pat ir Lietuvai, teisė savarankiškai krikštytis nebuvo pripažįstama: Europoje jau vyko kryžiaus karai. Todėl suomiai, estai ir latviai buvo nukariauti, prūsai – išnaikinti, o Mindaugas ne tik sugebėjo sukurti valstybę, bet ir įeiti, nors laikinai, į Europos šalių sistemą. Jis buvo vienintelis naujausiosios Viduramžių Europos valdovas, sugebėjęs paversti savo tautą ir valstybę istoriniu subjektu. Vėlesnėje Lietuvos istorijoje į panašų europinį vaidmenį gali pretenduoti nebent Vytautas, Žalgirio mūšyje sustabdęs vokiečių agresiją ir priartinęs valstybę prie to, ką šiandien lyginamoji istorinė sociologija vadina pirmine imperija, ir 1990 m. Lietuvos nepriklausomybės kūrėjai, pradėdami „suverenitetų paradą“ ir tuo prisidėdami prie sovietų imperijos griūties.

Nalšios kunigaikštis Daumantas (iš kurio Mindaugas paveržė žmoną), veikęs išvien su stipriausiu Mindaugo varžovu Treniota, 1263 m. nužudė Mindaugą (nežinoma kur, tačiau atkreiptinas dėmesys, kad Latvijos katalikiškoje dalyje, Agluonoje iki šiol tradiciškai manoma, kad Mindaugas buvo nužudytas būtent čia). Paprastai istorikai tai laiko pagonių reakcija prieš krikščionį valdovą. Žemaičiai, sutriuškinę jungtinę Vokiečių ir Livonijos ordinų kariuomenę prie Durbės 1260 m. liepos 13 d., tarpininkaujant Treniotai, iš tikrųjų siūlė Mindaugui atsimesti nuo krikščionybės ir pradėti karą su Livonija. Mindaugas ryžosi kariauti su Vokiečių ordinu. Kartais teigiama, kad Mindaugas atsimetė ir nuo krikščionybės. Tiek rusų, tiek Livonijos šaltiniai tvirtina, kad Mindaugo krikštas buvęs tariamas, kad jis slapta aukojęs pagonių dievams. Tačiau praėjus keletui metų po Mindaugo mirties, 1268-aisiais, popiežius Klemensas IV bulėje Mindaugą vadina „šviesios atminties valdovu“. Šiandien klausimas – atsimetė Mindaugas nuo krikščionybės ar ne – sprendžiamas taip: aišku, kad Mindaugo krikštas nepašalino ordinų pavojaus, be to, buvo prarasta etninės Lietuvos dalis – Žemaitija. Vadinasi, Mindaugui reikėjo kovoti dėl pagoniškos Žemaitijos su krikščioniška Livonija, o kartu Vakarų jėgų ir popiežiaus akyse išlaikyti krikščio-

Pskovo ikona, vad. Mirožos Oranta, vaizduojanti Daumantą (kairėje), XVI a.

nio valdovo statusą. Gal jis tikrai tarnavo dviem dievams? Šiaip ar taip, sutikęs kariauti su Livonija, jis negalėjo būti apkaltintas tarnavimu svetimiems. Taigi atrodytų, kad pagrindinis Mindaugo nužudymo motyvas buvo tiesiog kova dėl valdžios – Treniota pasinaudojo Daumanto įtūžiu dėl žmonos suviliojimo.

Po Mindaugo nužudymo būta didžiulės sumaišties: per kelerius metus Lietuvoje nužudyti dar trys dėl valdžios kovoję kunigaikščiai ir vienas išvytas. Pavardinkime šiuos faktus: 1263 m. ruduo – Daumantui nužudžius Mindaugą ir du jo sūnus, Lietuvos sostą užėmė Treniota, 1263 m. pabaiga – varžybos dėl valdžios tarp artimiausių Mindaugo giminaičių Tautvilo ir Treniotos baigėsi pirmojo nužudymu, 1264 m. vidurys – Mindaugo šalininkams nužudžius Treniotą, Lietuvos valdovu tapo Mindaugo sūnus Vaišelga. Mindaugo sūnus Vaišelga, nuvertęs nuo Lietuvos sosto sąmokslo prieš tėvą organizatorių Treniotą, keliais požiūriais išsiskiria iš Lietuvos valdovų ir kitų XIII a. istorinių asmenybių. Visų pirma, jis yra pirmas žinomas Lietuvos istorijoje stačiatikybę priėmęs kunigaikštis. Taip buvo pradėtas lietuvių kunigaikščių kūrimasis Rusios žemėse: lietuvių kunigaikštis priima stačiatikių tikėjimą, o žemės (šiuo atveju Naugardukas, kuriame Vaišelgą įkurdino tėvas) jungiamos prie Lietuvos valstybės. Antra vertus, Vaišelga ne tik pirmas, bet ir vienintelis kunigaikštis, atsisakęs kunigaikštijos ir tapęs vienuoliu. Trejus metus gyveno vienuolyne kažkur Haliče prie Karpatų ir net ketino keliauti į stačiatikių centrą Atosą Graikijoje. Grįžęs įkūrė Laurušavo vienuolyną prie Nemuno. 1264 m. grįžo į politinį gyvenimą ir, susidorojęs su Mindaugo priešais, sėdo į Lietuvos sostą. Kadangi buvo davęs žodį soste būti tik trejus metus, 1267 m. užleido jį svetimšaliui – savo svainiui Haličo kunigaikščiui Švarnui (taip pirmą ir vienintelį kartą senojoje Lietuvos istorijoje paversdamas valstybę protektoratu). Politiniu požiūriu Lietuvai tai buvo labai nenaudingas žingsnis. Tačiau Vaišelga minėtinas ir kaip pirmas žmogus Lietuvoje, kuris, kaip teigė amžininkai, iš žiauraus pagonio virto karštai tikinčiu krikščionimi. 1267 m. – Vaišelga Lietuvos sostą perleido savo svainiui Haličo kunigaikščiui Švarnui, Haličo kunigaikštis Leonas (Švarno brolis), negavęs Lietuvos sosto iš Vaišelgos, pasikvietė jį į svečius ir nužudė.

Kernavė ankstyvojoje Lietuvos istorijoje

Tik 1269 m. išvijęs Švarną soste įsitvirtino kunigaikštis Traidenis, valdęs iš Kernavės, buvo atkurtas Mindaugo laikų valstybės stabilumas. Beje, rašto šaltinių teigiama, jog Traidenis keršijęs už Mindaugo sūnaus Vaišelgos nužudymą – tai liudija buvus kažkokį Traidenio ir Mindaugo giminystės ryšį.

Traideniui buvo lemta suvaidinti labai svarbų vaidmenį – jis iš esmės atkūrė Mindaugo valstybę ir padėjo tvirtus jos pamatus vėlesniems valdovams. Po Traidenio (paskutinį kartą minimas 1281 m.) Lietuvoje tokių politinių suiručių nebebūta. Tai liudija pačios Kernavės nenutrūkstamas gyvenimas dar šimtą metų (jei neminėsime Vokiečių ordino niokojimų; didžiausias – 1365 m.). Traidenis daugiausia dėmesio skyrė Rytams: tvirtai prijungta Juodoji Rusia (su Naugarduku, Slanimu, Valkavisku), intensyviai kovota su Haliču ir Voluine (šiose kovose krito Traidenio broliai Bardys, Liesis ir Svalkenis), akivaizdūs prekybiniai ryšiai su rusų žemėmis, iš ten importuojamos prekės, maža to – keturi Traidenio broliai priėmė stačiatikybę (pats Traidenis liko nesikrikštijęs). Tačiau Traideniui

1. Diademos plokštelės iš Kernavės kapinyno, XIII–XIV a.
2. Vėrinys iš Kernavės kapinyno, XIII a.
3. Auskarai iš Kernavės kapinyno, XIII–XIV a.
4. Kernavės piliakalniai. Fot. Romas Jarockis

rūpėjo ir Vakarai: sudarė paliaubas su Livonijos ordinu, o 1279 m. ištekino dukrą Gaudemundą į Mozūriją. Tai pirmoji Lietuvos moteris, susiejusi savo gyvenimą su Vakarais. Taigi Traidenį galėtume pavadinti subalansuotos politikos šalininku, nors izoliacija nuo Vakarų lėmė stiprią Rytų Europos įtaką.

Šiandien tvirtai manoma, kad Mindaugas tikrai rezidavo Kernavėje. XIX a. pradžioje praeities garbintojai su Kernave siejo viltis rasti didingos Lietuvos praeities paliudijimų, nes Kernavės piliakalnių kompleksas yra unikalus Lietuvoje. Gamta suteikė puikią galimybę kunigaikščiui įsikurti labai saugioje vietoje: iš vienos pusės Kernavę saugo Neris ir pelkėtas slėnis, o nuo priešui patogaus priėjimo per aukštumą – trys gynybiniai piliakalniai, tarp kurių yra ketvirtasis – Aukuro kalnas. Piliakalnio pavadinimas sako, kad romantikai su juo siejo didžiausias viltis rasti pagonių šventyklą. XIX a. sugalvoti ir kiti romantiški piliakalnių pavadinimai – Aukuro kalnas, Mindaugo sostas, paskutinio Lietuvos žynio Lizdeikos kalnas, Pajautos (spėjamos Lizdeikos dukters) slėnis. Visa tai buvo nuojauta, o ne tyrimais paremti dalykai.

Per pastarąjį ketvirtį amžiaus tyrėjai daug ką surado. Tiesa, nerado to, ko tikėjosi XIX a. romantikai. Tačiau surado pirmą aiškią Lietuvos valdovo rezidencija su galinga gynybinių įtvirtinimų sistema ir didele tiems laikams prabanga. Pagrindinė kunigaikščio rezidencija buvo Aukuro kalno piliakalnyje. Kad tai ne šventykla, o gynybinis piliakalnis rodo strėlių antgaliai ir buitinės šiukšlės. Tačiau tarp šių šiukšlių rasta unikalių dalykų – Lietuvoje negamintos ir niekur kitur nerastos glazūruotos keramikos, o dar svarbiau – stiklo taurių, pagamintų Aleksandrijoje ir kituose labai tolimuose miestuose, šukių. Kas kitas, jei ne to meto valdovas, galėjo būti susijęs su tokia prabanga? Įsivaizduokime Traidenį geriantį iš šių taurių ir su dukra Gaudemunda mėtantį žaidimų kauliuką. Kunigaikščio pilį gynė įtvirtinti priešpiliai – Mindaugo sosto ir Lizdeikos piliakalniai, o iš šiaurės ir vakarų – Pilies kalno piliakalnis bei gynybinio griovio ir pylimo saugomas amatininkų kvartalas. Tai buvo tarsi „aukštutinis“ miestas, o „žemutinis“ miestas driekėsi Pajautos slėnyje.

Kernavės piliakalniai tarsi patys byloja apie praeitį, o slėnį „prakalbinti“ turėjo archeologai. Čia buvo surastas unikalus užsikonservavęs miestas. Mat, skirtingai negu Vilniuje ar Trakuose, čia po 1390 m. kovų su Vokiečių ordinu, kai miestas buvo paverstas degėsiais, o visi gyventojai iššudyti, nebebuvo statoma, todėl žemėje išliko gausybė epochos paliudijimų (paradoksas: prie Kernavės sunaikinimo prisidėjo kitas Lietuvos istorijos simbolis – Vytautas, tuo metu ordinui padedant kovojęs dėl valdžios). Todėl Kernavė teikia unikalių galimybių archeologijos duomenis susieti su istorijos įvykiais ir asmenybėmis, taip pat pažvelgti į eilinio žmogaus veiklą ir gyvenimo būdą. Kol nieko konkretaus nežinoma apie Mindaugo laikų Vilnių, galima spėti – ar tik nebus Kernavė pirmasis Lietuvos miestas su pirmais, rašytinių šaltinių paliudytais Lietuvos pirkliais, su specializuotais amatais, su kapinėmis, kurių įkapės itin turtingos. Taigi per pastarąjį ketvirtį amžiaus čia buvo atkastas miestas su gatvėmis, medinių pastatų liekanomis. Tiesa, gyvenviečių, kur žmonės vertėsi amatais, žinota ir anksčiau. Tačiau tik Kernavėje būta tikros amatų specializacijos: kiekvienos sodybos šeimininkas su šeimyna turėjo labai konkretų užsiėmimą. Vienoje gatvės pusėje gyveno juvelyrai, kitoje – kauladirbis, toliau – kalvis ir puodžius. Skirtingai nei ankstesnio laikotarpio gyvenvietėse, kur amatininkai dirbo pagal užsakymą ir įvairesnius gaminius, Kernavėje masiškai gaminami vienos rūšies dirbiniai. Aišku, kad jie gaminami turgui. O tai Viduramžių miesto požymis.

1. Vilniaus bonifratrų Šv. Kryžiaus bažnyčia, kurios vietoje, pagal legendą, 1332 m. palaidoti pranciškonų kankiniai. Fot. Arūnas Baltėnas.
2. Vilniaus pranciškonų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia. Fot. Arūnas Baltėnas.
3. Trys kryžiai. Archit. Antanas Vivulskis, 1916 m. Fot. Romanas Raulynaitis.
4. Septyni pranciškonai kankiniai. Než. dail., XVII a.

Kažkur šitame mieste gyveno ir pirmieji Lietuvos pirkliai – Remeisis ir Studila. Tokius vardus 1296 m. ir 1305 m. mini Rygos skolų knyga. Šie kernaviškiai buvo vieninteliai šaltinyje paminėti pirkliai iš Lietuvos, nurodant konkrečią vietovę, iš kur jie atvyksta. Pirkliai su savo prekėmis pasiekdavo ir Rusiją, iš kurios ar per kurią į Kernavę atkeliaudavo valdovui skirta glazūruota keramika, rytietiškas stiklas, prabangūs moterų papuošalai, auksu siuvinėtas šilkas. Kai kurie radiniai, pavyzdžiui, prekės plomba su Venecijos herbu, rodo, kad būta ryšių ir su Vakarais. Kernavėje pradėjo formuotis Lietuvos pirklių sluoksnis.

Taigi Kernavė – Lietuvos Troja, ankstyvojo valstybinio laikotarpio pradžia ir simbolis, jos vaidmuo Lietuvos istorijoje įvairiu požiūriu yra unikalus.

Gediminaičių dinastijos iškilimas

Po Traidenio į Lietuvos sostą atėjo kitos, veikiausiai artimos giminės žmonės. XIII a. pabaigoje minimi šie Lietuvos didieji kunigaikščiai: Butigeidis, po jo – šio brolis Butvydas, dar vėliau – Butvydo sūnus Vytenis. Tai buvo naujas reiškinys Lietuvos istorijoje – sostą paveldi tos pačios giminės žmonės – broliai arba sūnūs. Taigi susiformavo sosto paveldėjimo principas, o Viduramžiais tai buvo vienas iš svarbiausių valstybės stabilumo požymių. Tiesa, Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, dar bus perversmų. Tačiau besigviešiantys sosto jau turės pagrįsti savo teises, giminystę arba priklausomybę valdovų dinastijai. Taigi XIII a. pabaigoje į Lietuvos istoriją įžengė garsiausia lietuvių kilmės valdovų – Gediminaičių dinastija. Dinastijos vardą davė garsiausias jos atstovas – Vytenio brolis Gediminas (valdęs 1316–1341 m.). Jis buvo ne pirmas šios dinastijos atstovas, tačiau būtent Gediminas istoriniu vaidmeniu užgožė savo pirmtakus. Valdant Gediminui, ankstyvojoje Lietuvos istorijoje įvyko akivaizdus posūkis – susiformavo ankstyvoji, arba karinė, monarchija su visais jai būdingais požymiais: diarchija, ankstyvuoju feodalizmu su ankstyvaisiais dvarais, Lietuvoje vadintais „kiemais“. Lietuva tuo metu jau turėjo sostinę, nuo Gedimino prasidėjo sosto paveldėjimo tradicija, su Gediminu siejama Gediminaičių dinastija. Mūsų mūro civilizacijos ištakos – atrodo, taip pat Gedimino laikai. Valdant Gediminui ar jo sūnui Algirdui, buvo sukurta visa mūro pilių sistema aplink valstybės branduolį – sostinę: Medininkai, Krėva, Lyda, Trakai, atokiau esančios Gardino ir Kauno pilys. Lietuva Gedimino laikais tapo politinės sistemos centru, apie kurį telkėsi ne tik Mindaugo laikais prijungtos Juodosios Rusios ir Polocko žemės, bet ir Lietuvos politinėje įtakoje buvę Voluinė ir Haličas, Kijevas, Pskovas. Tai leido Lietuvai tapti didelių politinių kombinacijų dalyve ir vyraujančia regiono jėga – didvalstybe. Vadinasi, palyginti lokali jos politika tampa plataus regiono ar net Europos masto politika – tai pripažįsta ir nelietuviai istorikai.

Gedimino politikos reikšmingiausiu atspindžiu yra laikomi Gedimino laiškai. Nors jie dažniausiai siejami tik su pirmu Vilniaus paminėjimu rašto šaltiniuose, tačiau dar svarbesni dėl kitos priežasties: laiškai rodo, jog Gediminas kūrė nuoseklią Lietuvos europėjimo programą. Iš jų matyti labai platus (turint galvoje tarptautinę Lietuvos izoliaciją) Gedimino politinis akiratis. Gediminas kūrė stačiatikių metropoliją, ryžosi krikštytis pats ir įkurti katalikų arkivyskupiją. Šia bažnytine politika jis sugebėjo sudominti popiežių Joną XXII, kuris jau tais laikais kėlė bažnytinės unijos idėją. Jam ir buvo nusiųsti laiškai, kuriuose Gediminas pareiškė pageidavimą krikštytis: Lietuvos valdovai norį priimti ka-

Gediminas stato Vilniaus pilį. Dail. Mykolas Elviras Andriolis, 1882 m.

talikų tikėjimą, bet priversti gintis nuo kryžiuočių, kuriems rūpįs ne krikštas, o valstybės užkariavimas. Gediminas taip pat išsiuntė laiškus Vokietijos miestams bei vienuolijoms, pranešdamas, kad laukia popiežiaus pasiuntinių tartis dėl krikšto. Jis kvietė į Lietuvą atvykti ir čia įsikurti vokiečių riterius, pirklius, amatininkus, valstiečius, žadėjo jiems tokias pačias veiklos sąlygas kaip Europoje. Tačiau 1323–1324 m. Gedimino krikšto akcija nepavyko. Matyt, išaiškėjus, kad popiežius ir krikšto klausimu tarpininkavęs Rygos arkivyskupas dėl politinio silpnumo nepadės apsisaugoti nuo Vokiečių ordino, o labiausiai – dėl žemaičių ir stačiatikių dvariškių pasipriešinimo Gediminas krikštytis atsisakė. Krikšto atsisakymas veikiausiai nereiškė, kad Gediminas atsisakė ir kito tikslo, išdėstyto laiškuose, – priartinti prie Vakarų Europos Lietuvą, kviečiant atvykti vokiečių kolonistus. Tiesa, vokiečių priemiesčio Vilniuje pradžia šiandien datuojama antrąja XIV a. puse. Tačiau apie atvykėlius vienuolius jau Gedimino laikais byloja mįslingoji pranciškonų kankinių istorija, davusi pradžią vienai ilgaamžiškiausių Vilniaus legendų. Nuo XIV a. žinoma istorija apie dviejų pranciškonų nužudymą Vilniuje Gedimino valdymo pabaigoje, o XVI a. pradžioje jų palaidojimo vietoje statoma koplyčia (prie kurios vėliau įsikurs Bonifratrų vienuolynas). Vėliau kankinių skaičius legendoje išaugo iki septynių ar net keturiolikos (o žudiku laikomas Algirdas), trys jų buvę nukryžiuoti ant kalno prie Vilnios, ten, kur šiandien lokalizuojamas to meto Aukštutinis miestas. Pranciškonų misijos vieta Gedimino laikais, manoma, buvusi ten, kur dabar Katedra, o po pogromo, pranciškonus iškėlus ten, kur įsikurs vokiečių priemiestis ir kur per ilgus amžius bus įsikūrę pranciškonai.

Apibendrinant galima sakyti, kad tai, ką vadiname pagoniškąja Lietuvos visuomene su jos ūkine, socialine, politine ir dvasine struktūra, susiformavo arba tiksliau – įgijo brandžiausią pavidalą valdant Gediminui.

Vilniaus įkūrimas

Vilniaus įkūrimo data laikomi 1323 m., kai Vilnius pirmą kartą paminėtas iš čia siųstuose Gedimino laiškuose. Kartu dažnai priduriama, kad Vilniuje gyventa daug anksčiau – tai įrodą ir archeologų kasinėjimai. Iš tikro papilio gyvenvietės būta jau IX–X a., tačiau tik tokio pobūdžio gyvenvietės tebūta ir XIII amžiuje. Tyrėjai nurodo du pagrindinius papilio gyvenvietės ir miesto skirtumus: tai urbanistinė struktūra ir amatų specializacijos kiekybinis išplitimas (kai išsikristalizuoja net paprasčiausių amatų – audimo ir puodininkystės – specializacijos). Miesto atsiradimą Vilniuje šiandieniai tyrėjai datuoja pirmąja XIV a. puse ir priskiria Gediminui.

Tačiau dar svarbiau yra Vilniaus tapsmas sostine. Šiuo požiūriu lūžis yra susijęs taip pat su pirmaisiais Gediminaičiais. Būtent XIII a. pačioje pabaigoje ant Gedimino kalno pastatoma didžiulė pilis, kurią archeologai kartais pavadina „Pukuvero pilimi“, o juk Pukuveras arba Butvydas – Gedimino tėvas. Taigi, kad ir kokiu kampu būtų žiūrima, Vilnių reikia vis tiek sieti su Gediminu ar su šiek tiek ankstesniais Gediminaičiais. Tokiu atveju 1323 m. data įgyja istorinį kontekstą, o kartu kontekstą įgyja garsioji Gedimino sapno legenda. Lietuvos metraščiuose užrašyta legenda pasakoja, jog, pailsęs nuo įtemptos medžioklės, kurios metu jis nukovė taurą, Gediminas apsistojo nakvynei Šventaragio slėnyje, t. y. toje vietoje, kur nuo legendinio Šventaragio buvo deginami mirę didieji Lietuvos kuni-

1. Stalo kalnas Vilniuje. Fot. Romanas Raulynaitis.
2. Vilniaus pilių teritorija. Fot. Romanas Raulynaitis

gaikščiai ir žymesnieji bajorai. Joje Gediminas ir susapnuoja garsųjį sapną – ant Kreivojo kalno staugiantį geležinį vilką, lyg staugtų šimtas vilkų. Atsibudęs jis išsyk pasikviečia vyriausiąjį žynį – Lizdeiką – ir liepia jam išaiškinti mįslingąjį sapno regėjimą. Žynys tarė, jog Gedimino sapno vilkas reiškia, kad čia turės būti sostinė, o jo staugsmas – šios sostinės šlovę visam pasauliui. Gediminas tai išklausęs liepė įkurti vieną miestą Šventaragio slėnyje, o kitą ant Kreivojo kalno. Pastatęs šiuos miestus, perkėlė savo sostinę iš Trakų į Vilnių.

Religijotyrininkai įžvelgia daug religinių ir mitologinių šios legendos elementų (tiek sapno vietos, tiek sapnuojamo geležinio vilko figūros, tiek žynio Lizdeikos varde bei biografijoje – kaip kūdikėlis, surastas erelio lizde) prasmių. Pavyzdžiui, Vilniaus įkūrimas legendoje pateikiamas kaip pasaulietinio ir sakralinio valdovų bendradarbiavimo pasekmė: abu valdovai, vyriausias žynys ir didysis kunigaikštis, Vilniui nusipelno vienodai. Gedimino sapnas pats savaime būtų dar nieko nereiškęs, jei nebūtų gavęs lemtingosios Lizdeikos sankcijos. Vien dėl to galima tarti, kad Vilniaus įkūrimo legenda yra visų pirma religinė legenda. Svarbu, kad šioje legendoje matomas Vilniaus kaip sostinės įkūrimo mitas, ir ne tiek svarbu, kiek detaliai jis atitinka istorinę tikrovę.

Tiesa, pradžioje miestas tebebuvo labai kuklus ir visai ne toje vietoje, kur šiandien matome senamiestį – čia būta tik rusėnų priemiesčio. Miestas užėmė dalį būsimos Žemutinės pilies teritorijos, driekėsi siauru ruožu palei Nerį (ten, kur dabar Vilnelės žiotys ir šiek tiek Neries pakrante aukštyn), taip pat kilo į kalvas, kur susiformavo vadinamoji Kreivoji pilis. Pagrindinis Vilniaus urbanistinis akcentas Gedimino laikais tebeturėjo būti Aukštutinės ir Žemutinės pilių sistema (nors pastaroji pilis apėmė visą Šventaragio slėnį, atrodo, tik Algirdo laikais), kur būta didžiojo kunigaikščio rezidencijos. Čia gyveno monarchas su savo dvaru, čia buvo priimami užsienio pasiuntiniai, čia įsikūrė ir didžiojo kunigaikščio kanceliarija. Taigi Gediminas ne tik įkūrė miestą, bet ir pavertė Vilnių nuolatine rezidencija, kartu valstybės sostine.

Lietuvos karyba

Lietuva sukūrė valstybę nepasikrikštijusi. Dėl to kilo kolizija su Vakarais. Lietuva siekė krikštytis ir tapti Vakarų pasaulio dalimi, tačiau – paradoksalu – Vakarų pasaulis Lietuvai paliko tik barjero, stabdžiusio Vakarų civilizacijos plėtrą, vaidmenį. Vokiečių ordinų primestas karas vertė pagoniškąją Lietuvą visą energiją skirti karybai ir plėtotis karinės monarchijos linkme. Pradėta militarizuoti ūkį ir administraciją: visos jėgos, visi ištekliai buvo skirti vienam tikslui – gynybai. XIII a. pabaigoje valstybė surinko daugelio sričių darbo jėgą ir sutelkė kariuomenę strateginiams punktams įrengti. Pastačius vieną pilį, statoma kita, kad pridengtų ar sutvirtintų gretimą. Taip atsirado ištisos pilių sistemos. XIV a. pastatytos ir pirmosios mūro pilys. Tai buvo ne tik gynybos, bet ir administravimo centrai. Pilių seniūnai tapo didžiojo kunigaikščio vietininkais ir teisėjais. Jie buvo atsakingi ir už gynybos organizavimą bei kitas karines priemones, formavosi karo tarnybininkų sluoksnis, šaltiniuose vadinamas pilėnais, raiteliais, geraisiais žmonėmis. Kariauninkas XIII a. gyveno prie vado arba kunigaikščio ir buvo išlaikomas iš grobio ir savų žmonių kieminėjimo (viešėjimo pavaldžiose valstiečių bendruomenėse), o plėtojantis feodalizacijai kariauninkas tapo žemvaldžiu, t. y. gavo iš valdovo žemės, kad galėtų

1. Marienverderio pilis, XIV a. I p.
2–3. Marienverderio pilies kolonos kapitelio rekonstrukcijos išklotinė ir fragmentas

deramai pasirengti karui. Palyginti su XIII a. kariauninkais, pilėnai – geriau materialiai aprūpinti žmonės, galintys stoti tarnybon bet kuriuo metu. Jiems XIV a. teko grumtis su gerai ginkluotais vokiečių riteriais. Viduramžių Europos riteris – tai feodalas, įgijęs reikiamą pasirengimą ir gavęs riterio šventinimus. Riteriui buvo būtina turėti kovos žirgą, aprangą ir ginkluotę. XIV a. vokiečių riteris buvo ginkluotas kalaviju, skydu ir ilga ietimi (skirta priešininkui išversti iš balno), dėvėjo metalinį šalmą bei geležies šarvus. Iš archeologinių duomenų daroma išvada, kad pagrindinis lietuvių ginklas XIII a. buvo lengva ietis ir skydas. Šiuo požiūriu yra unikali mūšio scena, pavaizduota Vokiečių ordino pilies Marienverderio (šiandien – tai Lenkijos miestas Kvidzinas prie Vyslos atšakos Nogato) kolonos kapitelio reljefe iš pirmosios XIV a. pusės, kurio rekonstrukcija-išklotinė atlikta XIX a. Anksčiau buvo manoma, kad šis reljefas vaizduoja kryžiuočių kovą su prūsais, tačiau labiau tikėtina, kad tai kova su lietuviais. Šio kūrinio autorius reljefe pavaizdavo kryžiuočius ir lietuvius su skirtingais jiems būdingais ginklais. Vokiečius nesunku atpažinti iš apvalių šalmų, šarvų su tunikomis, o jų skydai plokšti, su kryžiumi, visi kariai ginkluoti kalavijais. Tiesa, negalima pasakyti, kokie šarvai slypi po tunikomis, tačiau žinoma, kad pirmojoje XIV a. pusėje vokiečių riteriai jau dėvėjo lakštinius šarvus. O lietuvių ginkluotė įvairesnė: dauguma reljefe vaizduojami su kūginiais šalmais (toks šalmas archeologų rastas Pakalniškiuose, Šakių raj., jis pagamintas vietos meistrų pagal rusišką pavyzdį), taip pat juostiniais (arba plokšteliniais, kokie matomi Kęstučio antspaude) šarvais ir specifinės formos skydais. Dauguma lietuvių ginkluoti ietimis, kai kurie turi net po dvi. Kovos epicentre vaizduojamas kritęs lietuvis, atrodo, vienintelis ginkluotas dviašmeniu kalaviju, šalia jo – kitas, ginkluotas ietimi su vėliavėle. Šis ikonografinis šaltinis patvirtina to meto rašytinių šaltinių duomenis apie lietuvių vėliavos turėjimą, o tai rodo kariuomenės skirstymą į atskirus karinius dalinius. Lietuvių pusėje išsiskiria lankininkas, vaizduojamas be šalmo ir šarvų, tačiau turintis refleksinį lanką, lankstesnį už paprastą ir dėl to galingesnį. Tiesa, šaltiniai, pasakodami apie Lietuvos kariuomenės lankininkus, kartais priduria, kad jie – „rusai“, matyt, šiandien sakytume LDK rusėnai, taigi tuo metu jau buvo išryškėjusi specializacija. Kryžiuočių reljefe yra mažuma: keturiese jie kovoja prieš aštuonis lietuvius ir laimi (du priešai nukauti). Nors reljefas vaizduoja lietuvius ne ką prasčiau apsiginklavusius, tačiau pralaimėjusius – kryžiuočiai nugali gausesnius priešus šaunumu.

Ir vis dėlto reikia atkreipti dėmesį į visų lietuvių, išskyrus lankininką, turimą ypatingą skydą. Lietuviai neįstengė prilygti vokiečių riterių rikiuotei, todėl ypatingą dėmesį skyrė apsauginėms priemonėms. Labiausiai Europoje išgarsėjo vadinamieji lietuviškieji, arba prūsiškieji, skydai. Jie buvo keturkampiai, išilgai per vidurį išgaubti, laužyta jų plokštuma susilpnina priešo smūgį. Matyt, viena iš pirmųjų lietuvių rikiuočių buvo tokių skydų „tvirtovė“. Skydais prisidengę kariai laukdavo priešo puolimo ir jį atmušę siekdavo suardyti priešo gretą. Svarbu, kad šis skydas buvo pirmasis Lietuvos civilizacijos poveikis Europai. Iš lietuvių ir prūsų jau XIII a. šį skydą perėmė Mozūrija ir Vokiečių ordinas, XIV a. viduryje – Didysis Naugardas, XV a. pradžioje – kitos Lenkijos žemės ir Čekija. Formuojantis lietuvių kavalerijai, lietuviškasis skydas, pėsčiojo kario ginkluotės elementas, tapo ir raitelio skydu. Vėliau Vakarų Europa jį pritaikė būtent pėstininko ginkluotei.

Mūšis Marienverderio reljefe vaizduoja pėsčių karių kovą – o tai reiškia, kad neparodo esminio XIV a. mūšį nulemiančio elemento – sunkiosios raitijos, ginkluotos lanca (ilgąja ietimi), pleišto atakos. XIII a. lietuviai dar nemokėjo kautis ant žirgų (turėdavo nulipti),

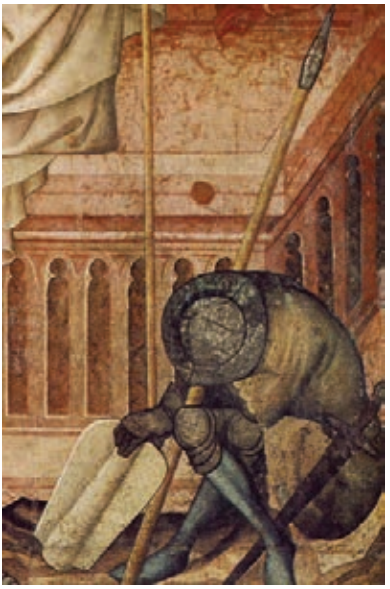

1. Lietuviškasis skydas Kęstučio antspaude prie 1379 m. rugsėjo 29 d. Trakų sutarties.
2. Tomo iš Kološvaro paveikslo „Prisikėlimas“ fragmentas, XV a. I ketv.
3. Kryžiuočių skydas, XV a.
4. Krokuvoje rasta šachmatų figūrėlė, XII–XIII a.

o XIV a. jau pramoko. Tačiau lietuvių kavalerija tebebuvo sudaryta iš lengvųjų raitelių. Dar ir XIV a. pabaigoje lietuvių kunigaikščiai (geriausiai ginkluotas sluoksnis) svaidė lengvą ietį ir nenaudojo lancos. Net Žalgirio mūšyje dauguma lietuvių tebebuvo lengvai ginkluota kavalerija, kuri manevringumu buvo pranašesnė už priešo sunkiuosius riterius. Lietuvių šauktinių kariuomenė labiausiai riteriška tapo tik XVI a., kai mūšio baigtį nulemdavo riterių ataka (1514 m. Oršos, 1564 m. Ulos mūšiai).

Ir vis dėlto per antrąją XIV a. pusę lietuvių karyba toliau darė pažangą. 1382 m. lietuvių kariuomenė jau naudojo artileriją – bombardas. Tai įvyko tik 20 metų vėliau, kai tokį ginklą pirmą kartą Baltijos regione panaudojo Vokiečių ordinas. Pirmojoje XIV a. pusėje lietuvių apsiginklavimas aiškiai skiriamas, o XV a. pradžioje nebeatskiriamas. Žalgirio mūšio išvakarėse didįjį ordino magistrą nemaloniai nustebino gera lietuvių ginkluotė, o lenkų kariai mūšio įkarštyje kai kuriuos kryžiuočius palaikė lietuviais – tokia panaši buvo jų ginkluotė. Tad lietuvių karinis elitas įsigydamas sunkiuosius lakštinius šarvus beveik nesiskyrė nuo vakarietiškojo. Tačiau taip ginkluoti buvo tik geriausi lietuvių kariai, lietuviai vis dar neįstengė pasiekti reikiamos kiekybės.

Taigi išvada tokia – klydo ir tie, kurie lietuvius XIV a. manė buvus visiškus barbarus, einančius į mūšį apsivilkus lokenomis (tokį stereotipą romane „Kryžiuočiai“ išplatino Henrykas Sienkiewiczius ir 1960 m. pagal romaną Aleksandro Fordo sukurtas filmas), klydo ir tie, kurių manymu, lietuvių kariai buvo tokie patys kaip ir Vokiečių ordino riteriai. Lietuvių karybos pažanga, pasiekta per XIV amžių, buvo didelė, tačiau atotrūkis liko – vokiečių riteriams galėjo prilygti tik lietuvių kunigaikščių elitas. Taigi per pusantro šimto metų, kurdama sistemą, kuri atlaikytų Vakarų agresiją, Lietuva pasiekė didelių laimėjimų karyboje, karo technikoje ir organizacijoje ir suformavo vieną iš ryškiausių karinių monarchijų Europoje. Tačiau dėl pernelyg didelio ūkio militarizavimo ir dešimtmečius trukusio karo nesusiformavo stipresni miestai ir amatai, nebuvo pereita prie trilaukės sistemos žemės ūkyje, didžiulių spragų liko kultūroje.

Pagonybė – institucinė religija?

Jokia kita Lietuvos istorijos tema nėra pasakyta tiek daug prieštaringų teiginių ir vertinimų. Priežastis – prieštara tarp pirmojoje XIX a. pusėje sukurto pagoniškos epochos kaip lietuvių aukso amžiaus mito ir šaltinių teikiamos informacijos skurdumo. Romantikai ieškojo antropomorfinių dievų įvaizdžių, stabų, rašto, žynių, šventyklų, taigi siekė rasti tai, kas būdinga ikikrikščioniškai Romai ar graikų-romėnų religinėms sistemoms. Juos kritikuojantieji buvo tos nuomonės, kad lietuviai religinės sistemos neturėjo, o tik sudievindavo gamtą. Senieji lietuviai supančiame pasaulyje – dangaus skliaute su saule, mėnuliu ir žvaigždėmis, žemėje, ugnyje ir vandenyje – matę šventybės raišką. Toks gamtos reiškinių, o ypač žemės sudievinimas trukdė plėstis žemės dirbimui, todėl šventumas pamažu koncentravosi šventvietėse. Tai galėjo būti konkretus medis ar akmuo, tačiau, regis, ypatingomis laikytos ąžuolų giraitės su žalčiais bei alkakalniai.

Atsikirsdami romantikai pasitelkdavo XVI–XVII a. Prūsijos šaltinius, kuriuose kronikininkai tiesiai kalbėjo apie prūsų dievus. Plačiausiai apie prūsų dievų panteoną papasakota Simono Grunau kronikoje. Pasak jo, prūsų dievų kulto centras – Rikojoto vietovė,

1. Vėrinys su žvėries dantimis iš Narkūnų kapo, XIV a. pab. – XV a.
2. Prūsų Romuva ir dievų trejybė. Iš Kristofo Hartknocho veikalo „Senoji ir naujoji Prūsija“, 1684 m.
3. Vaidevučio vėliava pagal 1552 m. Prūsijos kronikos rankraščio faksimilę.
Iš J. K. Vilčinskio albumo „Vilniaus archeologijos muziejus“, 1858 m.

kur auga žiemą vasarą žaliuojantis ąžuolas, o po juo įsikūrusi prūsų dievų šventykla su trimis stabais, vaizduojančiais tris prūsų dievus. Svarbiausias iš jų Patulas – požemio dievas, antrasis – Perkūnas – žaibų ir griausmų dievas, o trečiasis – javų dievas Patrimpas. Aprašomas jų kultas ir kulto tarnų hierarchija. Grunau pirmasis pavartojo krivių krivaičio terminą. Be jo, Rikojote buvo daug „vaidelotų“, kurie užsiėmė šventosios ugnies priežiūra ir kitais religiniais dalykais. Ilgainiui pasakojimas apie prūsų dievų trejybę papildytas naujomis smulkmenomis ar intarpais, iliustruotas piešiniais. Tačiau neaišku, ar Prūsijos praeities garbintojai nebandė „pagražinti“ prūsų mitologijos, pagal Renesanso epochoje išgarsėjusių germanų ar ypač romėnų mitologijos pavyzdžius, „sustiprinti“ prūsų panteoną ar net jį sukurti. Tokiai pozicijai buvo atsikertama, kad šie įvaizdžiai turėjo remtis tradicija, kuri yra užfiksuota autentiškuose vieno laiko šaltiniuose. Iš tikrųjų Voluinės Hipatijaus metraštyje prie 1252 m. teigiama: „Jo [Mindaugo] krikštas buvo apgaulingas: savo dievams slapta aukojo, visų pirma Nunadieviui ir Teliaveliui ir Diviriksui, Zuikių Dievui ir Medeinai“; o

prie 1258 m.: „[...] lietuviai, nieko nežinodami, puolė miestą, lyg alkani šunes bėgo pylimu, reiškė nepasitenkinimą ir spjaudė, saviškai tardami „janda“, šaukėsi savo dievų Andajo ir Divirikso ir minėjo visus savo dievus, kipšais vadinamus.“ Šiuos šaltinius papildo intarpas Jono Malalos kronikoje prie 1261 m., kuriame sakoma, kad lietuviai aukoja: „[...] nelabiems dievams Andajui ir Perkūnui, kitaip tariant, griaustiniui, ir Žvorūnai, kitaip tariant, kalei, ir kalviui Televeliui, nukalusiam jiems saulę, kuri šviečia žemėje, ir įmetusiam saulę į dangų.“ Šiandien mokslininkai vieningai sutaria, kad Diviriksas – tai Dievų rikis (tvarkytojas ar net valdovas), arba dar kitaip – Perkūnas. Sunkiau nustatyti pirmiausia dievų sekoje paminėto Andajo, arba Nunadievio, tapatybę. Nunadievio vardas galėtų reikšti paprastą funkciją – tai namų dievas, tačiau tokia funkcija prieštarautų jo garbingai vietai. Antra vertus, Andajas kartais laikomas vyriausiuoju dievu (Antdieviu?), kurio valią vykdo Perkūnas. Panteono schemoje – tai Dievas. Sunkiau interpretuojamas Teliavelis (Kalevelis – Kalvis). Remiantis folkloru, kuriame didžiulį vaidmenį vaidina požemio ir mirties globėjas Velinas, arba Velnias, kai kurie mokslininkai juo vadina Teliavelį. Atrodo, kad paskiausiai minimos moteriškos dievybės Žvorūna ir Medeina, taip pat susijusios su žeme, tačiau turinčios konkrečias ūkines funkcijas – žemės, miškų ir gyvulių globėjos. Gintaras Beresnevičius

1. Kęstutis. Dail A. Penkovskis, 1838 m.
2. Birutė. Dail. A. Penkovskis, 1838 m.
3. Iš kur lietuviai grįžta? Dail. Mykolo Elviro Andriolio iliustracija Adomo Mickevičiaus poemai „Konradas Valenrodas“, apie 1879 m.

pagrindė mintį, jog lietuvių panteone būta ketvirtosios – moteriškos dievybės Laumės, arba Laimos. Tokiu atveju minėtos Žvorūna ir Medeina būtų deivės Laumės valdinės arba jos pačios apsireiškimo formos – teofanijos. Laumės globojamoje sferoje ir veikusios iš pasakų mums žinomos raganos. Dar svarbiau, kad šis religijotyrininkas pagaliau atsisakė nuo romantizmo laikų einančio siekio prilyginti lietuvių religiją institucinėms senovės religijoms, kurias, pagal šiuolaikinės religijotyros dvasią, manė buvus pirminės religijos degradacijos formomis, o jas vėliau keitė „išganymo religijos" (Maxo Weberio sąvoka), tokios kaip antai judaizmas, krikščionybė ir budizmas. Dar institucinių religijų neperėjusios ar „nedegradavusios" lietuvių religijos samprata buvo atsakas į hiperkritinį antiromantišką požiūrį, tačiau dar aiškiau leido suprasti, kokią koliziją ši religija turėjo patirti susidūrusi su antrą tūkstantmetį skaičiuojančia išganymo religija – krikščionybe.

Šią lietuvių pagonybės, kaip „pirminio grynuolio", idėją bei aukštąjį panteoną su keturiais dievais (ir tik su keturiais!) patvirtina lietuvių mitologinė geografija. Antai Lietuvoje daug objektų: vietovių, kalnų, miškų, medžių, akmenų, kurie turi Perkūno vardą, daug Velniakalnių ir Kipškalnių, Velnio, Bieso ir Kipšo daubų bei pelkių, Piktežerių, Velnežerių ir Velnio upelių. Pasitaiko objektų su Dievo vardu, pavyzdžiui, Dievo stalo akmuo ar Dievo Krėslo kalnas. Ir pilna Laumės ar Laimės vardų, ypač jei turėsime galvoje, kad jie gali apimti geografinius-mitologinius objektus su Panų, Mergų, Bobų ir Raganų vardais. Šias „pirmines" šventvietes turėjo sergėti žyniai (manoma, pavadinimas kilęs nuo žodžio žinoti), vaidilos ar raganos (regėti).

Vis dėlto kartais manoma, kad Lietuvoje pagonybė nesuspėjo suformuoti tikėjimo reikalams skirtų centrų – kitų visuomenės sluoksnių išlaikomų šventyklų su rašto ir švietimo institucijomis bei dvasininkų socialinio sluoksnio. Tačiau neatsižvelgiama į vieną aplinkybę – lietuviai XIII a. viduryje pagaliau sukūrė valstybę. O valstybėje dėsningai atsiranda sąlygos formuotis dvasininkų sluoksniui ir kulto reikalus tvarkančiai institucijai, nes veikia mechanizmas, leidžiantis visa tai išlaikyti. Antra vertus, pačiai valstybei reikėjo visuomenę vienijančios ideologijos. Kitų valstybių valdovai šiam reikalui pasitelkė krikščionybę. Iš mūsų pagonių valdovų laikysenos galima suprasti, kad pagonybė jiems buvo lygiavertė krikščionybei. Taigi valstybė iš viršaus lyg ir turėjo bandyti paspartinti pagonybės virtimo institucine religija procesą. Šio proceso ankstyvąja apraiška veikiausiai reikėtų laikyti šaltiniuose minimą šventyklą – Nadruvoje esančią Romuvą ir jos krivį. Tai jau turėtų būti savarankiška institucija, matyt, išlaikoma iš dovanų. Todėl, kad būtų išlaikyta politinė pusiausvyra, žynys įsikūrė silpniausios genties (Nadruvos) teritorijoje; tai primena senovės graikų amfiktioniją – polių sąjungą, sudarytą tarpgentinėje teritorijoje esančios šventovės gynybai. Romuvoje pagrindinis kulto objektas buvo ugnis, kurios garbinimas susijęs su Lietuvoje išplitusiais Aukuro kalnais ir akmenimis.

Šalia pagoniškosios religijos interpretacinės įvairovės vienas dalykas beveik nekelia abejonių – tai senovės lietuvių samprata apie kelią į pomirtinį pasaulį. Lietuvos metraščių legendinėje dalyje (datuojamoje XVI a. pradžia) užrašytas vadinamasis Šventaragio testamentas. Aišku, kad Šventaragis buvo ne istorinis, o mitinis veikėjas, religijotyrinkų laikomas svarbiausio tikėjimo elemento – pomirtinių pagonių apeigų ir mirusiųjų deginimo tradicijos kūrėju. Žino panašų veikėją ir autentiški, pagonybės laikų šaltiniai. Kažkuriame LDK stačiatikių vienuolyne XIII a. buvo užrašytas pasakojimas, kuriame sumanymas deginti kūnus priskiriamas Sovijui. Teigiama, jog šio papročio laikosi „visa Sovija" – šalis,

1. Algirdas atsitraukia nuo Maskvos 1370 m. Miniatiūra iš Iliustruoto rusų metraščio (Licevoj letpopisnyj svod), XVI a.
2. 1372 m. paliaubų sutartis tarp Algirdo ir Demetrijaus Doniečio.
3–4. Mūšio prie Mėlynųjų Vandenų medalis. Dail. Petras Repšys, 1989 m.

neapimta krikščionybės. Taigi XIII a. tikrai buvo susiformavusi mirusiųjų kūnų deginimo mitologija. Tai patvirtintų ir Šventaragio mito autentiškumą. O juk Šventaragis dar pasakoja, kad žmonės po mirties turį kopti į stiklo kalną. Tokį įvaizdį patvirtina tautosaka (pagarbos nagams motyvas) bei archeologija: rasta kaustytų lūšių ir lokių nagų iš XIV–XV a. nekrikščioniškų senkapių (iki to mirusieji su įkapėmis deginti). Taigi to meto lietuviams stiklo kalnas turėjo būti svarbiausiu pomirtinio gyvenimo vaizdiniu. Lyg ir pirštųsi mintis šį pomirtinį kalną susieti su pilkapiais, kurie dar XII a. būdavo labai aukšti – tikri kalnai. Deja, XIII a. pradžioje didieji pilkapiai išnyko, todėl tiesiogiai juos sieti su pomirtinio kalno įvaizdžiu negalima. Apskritai atrodo, kad XII–XIII a. sandūroje įvyko kažkokia permaina pagonybėje. Tai liudytų ne tik pilkapių išnykimas, bet ir tai, kad pamažu nustota deginti kūnus. Vargu ar visa tai paaiškintina krikščionybės poveikiu. Vis dėlto valdovai buvo deginami iki pat krikšto: šaltiniuose išliko Algirdo ir Kęstučio palaikų deginimo aprašymai.

Ankstyvuoju istorijos tarpsniu daugelis tautų sukūrė epą, t. y. pasakojimus apie dievus, pusdievius ir didvyrius. Pasakojimai užrašyti vėliau, atsiradus raštui. Galėtume manyti, kad ir lietuvių epas buvo pradėjęs formuotis. Visų pirma atsirado herojinės dainos, bet jų žinoma labai nedaug. Ryškiausias pavyzdys – dainos apie Sudaitį. Šiandien pripažįstama, kad epinius pasakojimus atitinka keletas siužetų, užrašytų Lietuvos metraščiuose: Gedimino sapnas apie Vilniaus įkūrimą, Algirdo žygiai į Maskvą bei Birutės ir Kęstučio meilės istorija (Birutės istorija įdomi dar ir kitkuo – taip ir neįgijusi krikščioniško vardo, palaidota kaip pagonė, jos legenda nenutrūko ir įsigalint krikščionybei, o XVI a. Motiejaus Strijkovskio liudijimu, Birutės kalnas Palangoje buvo gerbiamas kaip šventosios). Visi minėti pasakojimai užrašyti XV–XVI a., tačiau dabar aišku, kad jie turėjo istorinį pagrindą – tai patvirtina vienalaikiai rašytiniai šaltiniai. Besiformuojančio lietuvių epo dalimi reikėtų laikyti ir Šventaragio legendą. Tik šią istoriją reikėtų atskirti nuo legendų, sugalvotų XV–XVI a., apie romėnišką lietuvių kilmę, apie Palemoną bei jo sūnus Kuną, Sperą ir Barką.

Algirdo didvalstybė

Mongolų imperija XIII a. sudaužė Kijevo Rusią, o Lietuva pasinaudojo pergale ir pajungė dalį rusų žemių. Mindaugo laikais prie Lietuvos buvo prijungta Juodoji Rusia. Vytenio ir Gedimino laikais prie Lietuvos prijungta Baltoji Rusia (Polockas – 1307 m., Vitebskas – 1320 m.) ir Voluinė (1340 m.) – taigi visa dabartinė Baltarusija ir dalis Vakarų Ukrainos. Neaišku, kada prijungta Kijevo žemė. Įprasta teigti, kad Kijevą prijungė Algirdas po mūšio prie Mėlynųjų Vandenų 1362 m. ar 1363 m. Tačiau pastaruoju metu istorikai linkę manyti, kad Kijevas galėjo būti prijungtas dar 1322 m., valdant Gediminui. Kad ir kaip būtų, Gedimino ir Algirdo valdymo metu išsiplėtė ne tik valstybės teritorija – Lietuva pasidarė reikšminga Vidurio ir Rytų Europos jėga. Akivaizdu, kad LDK niekada nebūtų galėjusi užvaldyti Kijevo Rusios erdvių, jei ne mongolų invazija – LDK XIV a. tai „šakalas, einantis paskui mongolų tigrą“ (E. Gudavičius). Todėl pagal šiuolaikinės lyginamosios sociologijos teorijas XIV a. Gedimino ir Algirdo LDK labiausiai primintų šešėlinių imperijų tipą – maitvanagines imperijas (*vulture empires*). Tokios imperijos susikuria žlungančių imperijų pasienyje arba periferijoje, kai žlugusios imperijos pavaldiniai, klientai arba sąjungininkai palydovai pajungia sau dalį jos teritorijos (kartu ir buvusią metropolinę sritį).

1. Koložos (prie Gardino) Šv. Boriso ir Glebo cerkvė, XII a. II p. Fot. Alfredas Bumblauskas.
2. Koložos cerkvės mūro fragmentas

Paprastai perimama ir žlugusios imperijos administracinė struktūra bei kultūrinis paveldas. Rusų kunigaikštijos buvo patekusios Aukso ordos (suskilusios Mongolų imperijos dalies) valdžion ir turėjo jai nuolat mokėti duoklę. Nors Lietuva prisijungė nemažą dalį rusų žemių, bet ir Gediminas, ir Algirdas už teisę jas valdyti turėjo nuolat mokėti duoklę Aukso ordai. Galėtume sakyti, kad iki Vytauto (būtent Vytautas pradėjo nebemokėti mongolams duoklės) LDK rusiškosios žemės buvo Lietuvos ir Aukso ordos kondominiumas – bendra valda. Vis dėlto į mongolų nuteriotą erdvę pretendavo ir neprijungtos prie LDK senųjų rusų žemės. Iš jų viena stipriausių buvo Vladimiro-Suzdalės žemė, kuri pretendavo ir į Kijevo Rusios bažnytinį palikimą, siekdama, kad jos teritorijoje reziduotų Stačiatikių bažnyčios galva – Kijevo ir visos Rusios metropolitas. Būtent Vladimiro didžiajam kunigaikščiui priklausė jarlykas – chanų duodama privilegija rinkti duoklę Aukso ordai iš kitų rusų kunigaikščių. XIV a. pradžioje pagrindinėmis varžovėmis dėl jarlyko tapo Tverė ir Maskva, kurią laimėjo Maskva, įsitvirtinusi ir Vladimire. Remdamas paskutinį Tverės bandymą atsiimti iš Maskvos prarastą pirmenybę, Algirdas net triskart – 1368, 1370 ir 1372 m. – surengė žygį į Maskvą, tačiau Kremliaus užimti nepajėgė. Taip liko neįgyvendintos jau anksčiau Algirdo išsakytos pretenzijos, kad „savaime visa Rusia turi priklausyti lietuviams“, ir Vilnius nevirto „antruoju Kijevu“. Tačiau neatsitiktinai būtent šių žygių į Maskvą metu 1371 m. laiške Konstantinopolio patriarchui Algirdas pasivadina „lietuvių imperatoriumi“ („vasilea Letvon“), taip iškeldamas save virš Maskvos, Tverės bei kitų kunigaikščių ir prisilygindamas Bizantijos imperatoriui. Tai rodo, kad Lietuvos valdovai puikiai orientavosi ne tik Vakarų, bet ir Rytų Europos politinėje sistemoje.

Dažnai pabrėžiama apie natūralų senosios Rusios žemių linkimą prie LDK kaip švelnesnio okupanto ar net taikų pajungimo pobūdį. Vis dėlto naujausi „imperiologiniai“ tyrimai nerodo lietuvių ekspansijos kitoniškumo – būta visko: ir tiesioginio nukariavimo, ir įtakos skleidimo kitais būdais. Šiuolaikinėje istoriografijoje pažymimas vienas dalykas – ji nežino „savanoriškų“ (nebent prisimintume sovietų režisuotą 1940 m. Baltijos valstybių prisijungimo „spektaklį“) pasijungimų didvalstybėms – nebent tokiais spektakliais laikyti vedybų sąjungas. Tačiau jau viduramžiais buvo aišku, kaip rašo Beowulfo sagos autorius: „nuotaka gali trumpam atnešti taiką, gali priversti trumpam nuleisti ietis, bet šitai tęsiasi neilgai.“ Vieno laiko Bizantijos šaltiniai apie jokį lietuvių taikumą neužsimena – atvirkščiai, kalba apie „narsią ir karingą tautą“. Todėl kartais istorikai mano, kad net dinastinės vedybos vykdavo tiesioginiu kariniu spaudimu – kaip antai Algirdo paveldėjimo teisės į Vitebską, o Liubarto – į Voluinės Vladimirą buvo įgytos karu. Kai kurių istorikų manymu, galima kalbėti ir apie 1322–1323 m. Gedimino karinę operaciją prieš Kijevą su Ovručo apgultimi ir Irpenės mūšiu – tada Gedimino brolis, apsikrikštijęs stačiatikiu ir gavęs Teodoro vardą, tapo Kijevo kunigaikščiu, o Kijevo kunigaikštija pateko į LDK politinės įtakos sritį. Todėl ir Ukrainos, kaip ir kitų senosios Rusios žemių, taikaus pasijungimo idėja yra šiandien laikoma XIX a. Rusijos istoriografijos suformuotu mitu.

Žodžiu, lietuviai veikiausiai buvo tokie pat grobikai kaip ir kiti, tik užgrobę svetimą kraštą „nespausdavo“, t. y. iš pradžių nekeisdavo susiklosčiusios tvarkos. Tiksliausiai taktiką apibūdina lietuvių kunigaikščių posakis: „senovės negriauname, naujovių neįvedame“ – jie palikdavo senąsias kunigaikštijų struktūras (tai vėliau išvirs į Voluinės, Polocko, Vitebsko, Kijevo sritines privilegijas, šiuolaikiniais terminais – autonomijas). Ukrainiečiai juokauja, kad lietuviai buvo geriausi grobikai jų istorijoje. Vargu ar tokių santykių priežastis galėjo

1. Spėjamas Vaišelgos atvaizdas ant Laurušavo evangelijos viršelio, XIV a. pr.
2. Vaišelga iš Aleksandro Gvanjinio kronikos „Europos Sarmatijos aprašymas“, 1578 m.
3. Leščos (dab. Pinsko priemiestis) stačiatikių vienuolynas, kuriame, tradiciškai manoma, Vaišelga slėpėsi nuo Mindaugo žudiko Treniotos. Dail. Napoleonas Orda, 1868 m.

būti lietuvių geraširdiškumas ir taikingas charakteris. Lietuva negalėjo primesti kitiems nei kalbos, nei kultūros, nei religijos dėl to, kad pagonybė neįstengė konkuruoti su institucijas ir raštą turinčia stačiatikybe. Todėl kartais Lietuvos didvalstybė vadinama „aksomine imperija“, nes paprastai imperijomis laikome valstybes su labai koncentruota monarcho arba kitokia centrine valdžia, kuri sugeba primesti pavaldiems kraštams kalbą, religiją ar net gyvenimo būdą. Tačiau šiandienė imperiologija kaip tik, atvirkščiai, Rusijos imperiją teigia buvus netipiška imperija, ėjusia prie unitarinio valdymo, o imperijų būdingiausiu bruožu laiko netiesioginį arba „britiškąjį“ valdymą. Imperija primena ratą, iš kurio stebulės (imperinio branduolio) išeina stipinai (pavaldžių žemių priklausomybės ryšys), bet ratas neturi ratlankio, t. y. pakraščių priklausomybė svyruoja tarp įvairaus laipsnio siuzereniteto ir hegemonijos. Taip buvo ir LDK. Kuo toliau nuo centro – Vilniaus, tuo ten (o į šią kategoriją ir patenka visa Ukraina) valdę Gediminaičiai mažiau klausė Vilniaus brolių, pusbrolių ar dėdžių – didžiųjų kunigaikščių, todėl reikėtų kalbėti apie įvairias priklausomybės formas.

Stačiatikiškoji LDK visuomenė

Lietuvos valstybei užėmus senrusių žemes, tų žemių vietininkais tapę lietuvių kunigaikščiai neretai priimdavo stačiatikybę. Pradžią šiam procesui davė Mindaugo sūnus Vaišelga, kuris ne tik apsikrikštijo, bet ir tapo stačiatikių vienuoliu. Vėliau stačiatikiais tapo dar ne vienas Gediminaičių dinastijos atstovas, tapę periferinių sritinių žemių kunigaikščiais. Iš šių kunigaikščių kilo garsios vėlesnių laikų LDK giminės – Sanguškos, Čartoriskiai, Vyšnioveckiai, Sluckiai. Be to, stačiatikybę priėmė net ir valstybės branduolyje tėvonijas turintys kunigaikščiai, kilę ne iš valdančiosios Gediminaičių dinastijos, pavyzdžiui, Alšėnų kunigaikščiai. Antra vertus, Lietuvai užėmus Rusios žemes, ne visi senrusių Riurikaičių dinastijos kunigaikščiai buvo išstumti iš politinio gyvenimo. Vėlesniais amžiais LDK gyvenime rasis iš tokių kunigaikščių kilusių veiklių Lietuvos giminių, pavyzdžiui, Ostrogiškiai ar Četvertinskiai (nors ukrainiečių istorikės Natalijos Jakovenko naujausių tyrimų duomenimis, net Ostrogiškiai yra kilę iš Gediminaičių). Lietuviai Rusioje aptiko mūrines cerkves ir vienuolynus, juose – tapybą, bažnytinės dailės ir rašto rinkinius, o svarbiausia – rašyti mokančius vienuolius. Savaip rašyti Lietuva nebuvo išmokusi, lotyniškas raštas pasiekė vėliau ir buvo daug brangesnis, o valdiniai turėjo jau XI a. surašytas Ostromiro ir Turovo evangelijas. Todėl darosi suprantama, kodėl su krikščionybe susijusios sąvokos, tokios kaip antai „kreščenije“ (krikštas) ar „božnica“ (bažnyčia), atėjo į lietuvių kalbą ne iš Vakarų, o iš Rusios. Tai rodo, kad Lietuvos pagoniškoji kultūra negalėjo primesti kitiems nei kalbos, nei kultūros, nei religijos, nes pagonybė neįstengė konkuruoti su institucijas ir raštą turinčia stačiatikybe.

Stačiatikiškos kultūros vaidmuo valstybės branduoliui prasidėjo jau nuo Mindaugo laikų. Mindaugo karūnacijos liudytojas teigia, kad lietuviai nuo kūdikystės pažįsta krikščionybę, nes juos auklėja auklės krikščionės. Mindaugo sūnus Vaišelga, kaip minėta, tapo karštai įtikėjusiu stačiatikių vienuoliu. Iš jo ant Nemuno kranto įkurto Laurušavo vienuolyno visoje stačiatikių erdvėje išplito jo hagiografinė biografija. Šiame vienuolyne jau XIV a. pradžioje stačiatikiškoji Lietuvos visuomenė pateikė įspūdingą kultūros paminklą – Laurušavo evangeliją. Tai ankstyviausia žinoma LDK rankraštinė knyga.

Šv. Jonas evangelistas. Laurušavo evangelijos miniatiūra, XIV a. pr.

Vis dėlto ryškiausiai dviejų visuomenių – pagoniškos ir stačiatikiškos – suartėjimas turėjo matytis valstybės sostinėje Vilniuje. Tai atsispindi senojo Vilniaus istorijoje. Jame XIV a. turėjo būti susiformavusi „rusėnų pusė“, t. y. stačiatikių gyvenama miesto dalis. Sunku pasakyti, kokiu mastu šie žmonės buvo integravęsi į XIII–XIV a. Lietuvos visuomenę, tačiau aišku, kad gyvendami Lietuvos valstybėje iš senrusių jie pradėjo virsti nauja tauta – rusėnais, gerokai besiskiriančiais nuo Maskvos valstybės rusų. Vilniaus „rusėnų pusėje“ jau Gedimino laikais stovėjo cerkvės: stačiatikės visų pirma buvo kai kurios didžiųjų Lietuvos kunigaikščių žmonos, tačiau stačiatikių būta ir valdovo dvare. Tiesa, jų padėtis anaiptol nepriminė idilės: 1347 m. didžiojo Lietuvos kunigaikščio Algirdo įsakymu buvo nužudyti trys dvariškiai stačiatikiai – Jonas, Antanas ir Eustatijas. Naujausi Dariaus Barono tyrimai rodo, kad tai nulėmė ne tikybos skirtumai, o neklusnumas valdovui. Vadinasi, Algirdas toleravo stačiatikybę, jei tai neprieštaravo jo, kaip valdovo, interesams.

Valdovo dvariškiai stačiatikiai, rašto išmokę stačiatikių vienuolynuose, regis, nuo pat pradžių ir buvo valdovo raštinės kūrėjais. Tiesa, ji rašto „industrijos“ institucija taps tik nuo Vytauto, tačiau vienuolynuose buvo rašoma bulgarų kilmės slavų bažnytine kalba, o LDK raštinėje pradėjo formuotis rašto tradicija, kurią kalbininkai aiškiai skiria nuo minėtos bažnytinės kalbos ir šiandien vadina rusėnų kalba. Šia kalba, LDK raštinėje susiformavusia alternatyva „bulgariškai“ raštijos tradicijai, ir buvo surašyti reikšmingiausi to meto raštijos fenomenai – Lietuvos Metrika, Lietuvos metraščiai ir Lietuvos Statutai. Taigi svarbiausias politinio lietuvių elito vaidmuo stačiatikiškoje kultūroje yra tas, kad jie buvo šios kultūros užsakovai. Vakarinė LDK dalis – tarp Vilniaus ir Lucko – buvo ne tik LDK vizitinė kortelė, kurioje dėl reprezentacijos bei artumo Krokuvai kurs rezidencijas didikai. Būtent čia, prie Bugo ir Narevo, susiformuos pagrindinis LDK javų ūkis, aprūpinęs grūdais pagrindinį Europos duonos uostą – Gdanską. Ateityje teks grįžti prie intriguojančio klausimo – kur Rytų Europoje atsirado javų degtinė. Kaip žinoma, šiandien dominuoja istoriškai nepagrįsta tezė, kad javų ūkio epicentras Rytų Europoje XV a. buvo Maskva.

Kitas lietuvių vaidmens rusėnų visuomenėje aspektas slypi socialinėje-ekonominėje srityje. Lietuviai priminė ankstyvųjų viduramžių frankus Galijoje: šie, būdami germaniškos kultūros, V a. užkariavo Galiją, perėmė keltišką-romėnišką vietos gyventojų kultūrą, tačiau savo valstybę ir toliau vadino Frankų valstybe – Francia, arba Prancūzija, o dominuojantis politinis elitas, perimdamas valdinių kalbą ir kultūrą, darė įtaką socialiniu lygmeniu. Atėję iš ryškią individualią alodinę nuosavybės struktūrą turinčios visuomenės lietuviai bajorai bei individualiai ūkininkaujantys valstiečiai skyrėsi nuo rytinių slavų. Pastarųjų erdvėje kuo toliau į rytus (Maskvos valstybėje, vėliau Rusijoje), tuo labiau buvo ryški bendruomeninė žemėvalda, tačiau rusėnų žemėse, priklausiusiose Lenkijai ir Lietuvai, išplito vakarietiška ūkininkavimo ir nuosavybės forma – alodas (individualus valstiečių ūkis). Dėl šio akivaizdžiai pažangesnio ūkininkavimo ir nuosavybės santykių būdo, matyt, neatsitiktinai į XV–XVI a. Lietuvos Metrikos rusėnų kalbą pateko ir buvo vartojamos net Ukrainoje tokios to meto ūkio sąvokos – dalgio tipas „litovka“, dailidė („doilida“) ar jauja („jevje“), svirnas („sviren“), kluonas („klunia“), aruodas („orud“), priemenė („primen“). Pateko net lietuviško „gerbūvio“ žodžiai: kumpis („kompa“) ar skilandis („skilond“).

1. Krėvos sutarties aktas, 1385 m. rugpjūčio 14 d.
2–3. Jogailos ir Skirgailos antspaudai prie Krėvos sutarties akto neišliko. Čia – Jogailos ir Skirgailos antspaudai nuo 1382 m. Dubysos sutarties.
4–6. XIX a. I pusėje prie Krėvos sutarties akto dar kabėję Kaributo, Vytauto ir Lengvenio antspaudai. Dail. Kajetan Wincenty Kielisiński, 1841 m.

Krėvos sutartis

1385 m. rugpjūčio 14 d. į Krėvos pilį atvyko lenkų delegacija. Lenkai, regis, jau turėjo parengtą sutarties dokumentą. Jogaila su šio dokumento turiniu sutiko, jis buvo priimtas ir į istoriją įėjo Krėvos sutarties vardu. Sutarties sąlygos buvo šios: Jogaila veda Lenkijos karalaitę Jadvygą, pažada įvesti Lietuvoje katalikų tikėjimą, atgauti prarastas Lenkijos žemes, paleisti lenkų belaisvius ir svarbiausia – „prišlieti" Lietuvą prie Lenkijos. „Prišlieti" būtina rašyti su kabutėmis: mat iki šiol ginčijamasi, kaip išversti lotynišką žodį *applicare*. Kai kas iš lietuvių net pradėjo teigti, kad Krėvos sutarties dokumentas – lenkų klastotė. Vis dėlto sfragistikos argumentai šalia kitų leidžia teigti, kad tai – netiesa. Krėvos sutarties dokumentas buvo antspauduotas penkiais antspaudais – Jogailos, Skirgailos, Kaributo, Vytauto ir Lengvenio. XIX a. viduryje Jogailos ir Skirgailos antspaudų prie jos nebebuvo, o tris likusius antspaudus dar matė ir nupiešė žymus antspaudų piešėjas Kajetanas Wincenty's Kielisińskis. Ištyręs šiuos piešinius, Edmundas Rimša patvirtino, kad tokie antspaudai tikrai turėjo kabėti prie Krėvos sutarties, kad tai ne klastotės.

Sudarydamas Krėvos sutartį, Jogaila, kaip ankstyvasis monarchas, visą valstybę laikė savo nuosavybe ir manė galįs elgtis su Lietuva kaip patinka. Tai buvo epochos bruožas, o ne Jogailos arogantiška laikysena: juk galima teigti, kad sutartį sudarė Lenkijos karalystė ir Lietuvos didysis kunigaikštis. Kitaip nei Lenkijoje (kur jos valstybingumą greta monarcho įkūnijo valstybės taryba ir jau pradėjęs reikštis bajorų seimas), Lietuvoje, be didžiojo kunigaikščio, nebuvo kitos institucijos, kuri būtų galėjusi išreikšti Lietuvos valstybės valią. Tačiau kartu manoma, kad Jogaila neatsisakė savo teisių į Lietuvą kaip į tėvoniją ir kad net tokiu atveju Lietuva valstybingumo neprarado, tik tapo Lenkijos vasale. O tiksliau – Jogaila, Lietuvos didysis kunigaikštis, tapo Jogailos, Lenkijos karaliaus, vasalu. Tačiau ne tai buvo didžiausias Krėvos sutarties minusas. Vadinamojo išorinio vasaliteto būklę išgyveno daug Europos valstybių. Krėvos sutartis griežčiau neapibūdindama vasaliteto, viską paliko lemti ne teisiniams, o realiems valstybių santykiams. O čia Lietuvai ir glūdėjo didžiausias pavojus. Iš pirmo žvilgsnio lyg ir egzistavo atsivėrusių naujos veiklos erdvių paritetas: Gediminaičiams buvo dalijamos kunigaikštijos Lenkijoje, o lenkų pareigūnai su valdovo įgaliojimais siunčiami Lietuvon, lietuvių kariuomenė talkino lenkams, o lenkų lietuviams, bet pirmu atveju talkininkus kontroliavo Lenkijos valstybės institucijos, o antruoju – tai galėjo atlikti tik bendrasis valdovas, tačiau jis rezidavo Krokuvoje (kur jis, skirtingai nei Vilniuje, buvo pripažintos Europos valstybės monarchas) ir jį supo Lenkijos valstybės taryba. Lietuvių pareigūnus įtraukus į Lenkijos valstybės institucijas, Lietuva darėsi provincija. Jei net ir nebūtų buvę išorinio Lietuvos vasaliteto, personalinės unijos nulemta valstybių sąveika vis tiek būtų atrofavusi Lietuvos valstybingumą. Lietuvoje tarnyba savam valdovui darėsi tarnyba svetimai šaliai.

Tokią Lietuvai nepalankią sutartį vertė sudaryti itin įnirtingi vokiečių puolimai, nesiliaujantys jau daugiau kaip dvidešimt metų. Krėvos sutarties sudarymo išvakarėse Lietuvos jėgos seko, todėl lenkai tapo mūsų sąjungininkais. Tačiau nuo Krėvos sutarties prasidėjo Lietuvos savarankiškumo nykimo procesai. Ar buvo galima eiti kitu keliu, ne per Lenkiją? Dviejų šimtų metų istorija parodė: per vokiečių ordinus to padaryti buvo neįmanoma. Artimiausia Lietuvos kaimynė buvo Lenkija. Kad ir kaip vertintume Krėvos sutartį, aišku, jog ji atskleidė naują Lietuvos istorijos puslapį: Lietuva atsigręžė į Lenkiją.

Kukaveičio laukas (Širvintų raj.). Fot. Vykintas Vaitkevičius

Epochos paveldo simbolis – Kukaveičio laukas

Kai pagoniškosios „Atlantidos“ paieškų šalininkų klausiame apie ankstyvosios LDK istorijos paveldą, neklauskime, kur raštas (fragmentiški Mindaugo, Gedimino ir Algirdo dokumentai ir laiškai, kurie ne pas mus, o svetur) ir mūrai (neskaitlingas mūro pilis visi žino), o paklauskime, kur Lietuvos ankstyvųjų valdovų kapai. Kur palaidoti Gediminas, Algirdas ar Kęstutis? Žinome ar spėjame, kad jie buvo iškilmingai sudeginti. Kęstutis po žūties Krėvos pilyje – 1382 m. Vilniuje, o Algirdas – šiek tiek anksčiau, 1377 m. Kukuveičio miške šalia Maišiagalos.

2002 m. archeologas Vykintas Vaitkevičius, žinomas pagoniškų šventviečių ieškotojas ir tyrėjas, lokalizavo Kukaveičio lauką (tokį žino XVIII a. dokumentai) ir suformulavo hipotezę, kad būtent čia reikia ieškoti Algirdo sudeginimo vietos. Štai toks įspūdingas laukas tampa pagoniškosios Lietuvos paveldo simboliu – imperijos „nuo jūros iki jūros“ sukūrėjas, Vokiečių ordinui siūlęs keltis iš Prūsų į stepes pas totorius, Konstantinopolio patriarchui prisistatęs kaip „basileus“, skaitlingų vaikų, tarp jų ir Jogailos tėvas – o regis užmirštas, nesurastas, neįpaveldintas. Štai tokia visos epochos situacija. Jei neskaičiuosime fragmentiškų Mindaugo, Gedimino ir Algirdo dokumentų ir laiškų, visa kita, kaip ir Algirdo šventvietė, yra po žeme. Tiesa, virš žemės – neskaitlingos mūro pilys ir piliakalniai. Tačiau ir jie laukia archeologų, kurie apibendrins: esame medžio civilizacija. Antra vertus, archeologų atradimai tuo nesibaigia. Šiandien jie jau sugeba dendrochronologiniu metodu nustatyti „Gedimino pilies“ (dar medinės) statymo laiką – paaiškėjo, kad tai darė Gedimino tėvas Pukuveras Butvydas. Kartu aiškėja, kad ir Gedimino Vilnius turėjo būti ne ten, kur paprastai įsivaizduojame – dabartinio Senamiesčio vietoje. Aiškėja, kad ankstyvojo Vilniaus reikia ieškoti ten, kur Neris ir Kalnų parkas. Antra vertus, archeologų atradimai (ypač Kernavės ar Verkių kasinėjimai) rodo, kad būta gerokai didesnės stačiatikiškos bizantinės kultūros įtakos. Ir tai yra visiškai natūralu – juk puikiai žinome apie Mindaugo sūnaus Vaišvilko atsigręžimą į stačiatikybę.

Vis dėlto lieka daug kas ir pagonybės mylėtojams. Nebesikartosime apie pagarbą ugniai bei medžiui, apie unikaliąsias lietuviškas sutartines. Paminėsime tik kad po Gintaro Beresnevičiaus tyrimų aiškėja lietuvių religijos sistema, kurią patvirtina vis aiškesne tampanti mitologinė geografija. Būtent ji liudija apie lietuvių religijos panteoną – apie Dievą, Velnią, Perkūną, Laumę ar Laimę.

Yra ir akivaizdesnių dalykų, mums paliktų pagoniškosios epochos: tai Lietuvos vardas, Lietuvos valstybė, jos sostinė Vilnius. Tačiau gal dar svarbiau, kad pagonybės idėja tebėra reikšminga šių dienų žmonėms, ieškantiems joje atspirties kūrybai. Taigi iš pagoniškosios epochos ateina labiau idėjinė, o daiktiškoji tradicija – minčių ir jausmų ši epocha sukelia daugiau, nei yra palikusi paveldo. Ir visa tai priklausė nuo to, kad LDK turėjo atlaikyti egzistencinį karą, ilgai buvo palikta nuošalyje nuo Vakarų civilizacijos raidos – visa tai negandos. Kita vertus, šios negandos yra ir didingos – juk senieji lietuviai vieninteliai Baltijos regione sugebėjo apsiginti nuo brukamo per jėgą krikšto ir krikštytis patys, laisva valia, jų neištiko prūsų ar jotvingių likimas, jie suspėjo sukurti valstybę, to nepadarė nei latviai, nei estai, nei suomiai. Galėtume sakyti, pati Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir yra didžiausias pagoniškosios epochos paveldo objektas, ji vėlesnėse epochose praturtės mūru, raštais ir menais.

III

LDK kelyje link Lenkijos ir Europos

Vilniaus Šv. Onos bažnyčia, past. apie 1500 m. Fot. Arūnas Baltėnas.

Civilizacinio šuolio epocha

Seniesiems istorikams nuo krikšto prasidėjo Lietuvos istorijos erozija. Ir atvirkščiai, – Edvardas Gudavičius būtent XV–XVI a. istorijoje pamatė reiškinį, kurį pavadino europeizacija, o tiksliau vesternizacija (nes Europa buvo ir Bizantija). Būtent šį procesą ir pavadino civilizaciniu šuoliu, kokio nereikėjo daryti nė vienai kitai Europos valstybei. Anot profesoriaus, šiuo šuoliu, o ne rašto neturėjusia pagonybe ir reikia žavėtis.

Vėlyvas Lietuvos krikštas nulėmė, kad Lietuva susidūrė jau nebe su vienuolynų Europa, o su universitetų Europa. Norint Lietuvai išlikti valstybe, su sava kultūra ir neiškristi iš Vidurio Europos (tik ką į ją patekus) reikėjo įvykdyti kultūros šuolį – staigiai susikurti rašto industriją, susikurti švietimo sistemą ir perimti bent minimumą Europos civilizacinių vertybių. XVI a. pradžioje Lietuva tai jau buvo padariusi: pradedamos kurti ir spausdinti knygos, sukuriami gotikinės architektūros šedevrai, tokie kaip antai Šv. Onos bažnyčia Vilniuje, pradedamos kurti poemos ir kritinė visuomenės publicistika. Svarbiausia – LDK sugebėjo sukurti įspūdingą reiškinį – Lietuvos Statutus, savo sistemingumu ir renesansiniu „apiforminimu“ pralenkusius kaimynų teisės kodifikacijos lygį. Lietuvos Statutai buvo tarsi europeizacijos diplominis darbas. Jie parodė, kad Lietuva pirmą sykį jau ne tik ima, bet ir kažką duoda (Lietuvos Statutų poveikis Livonijos, Maskvos ir Lenkijos teisei). Tačiau kultūros šuolis jau vien dėl savo staigumo nulėmė ką kita – Lietuva neturėjo laiko mokytis rašyti savaip – buvo pasinaudota valdinių raštijos tradicijomis ir sukurta (šalia raštų bažnytine slavų kalba) ištisa raštija rusėnų kalba. Per Vytauto kanceliariją rusėniškoji raštija masiškai paplito Lietuvoje. Ja ir buvo sukurti pagrindiniai raštijos paminklai – Lietuvos Statutai, metraščiai, Metrika. Rusėnų stačiatikių kilmės didikai (visų pirma Chodkevičiai) pradėjo įsitraukti į LDK politinį elitą, o kartu į politinę tautą. Šis procesas vyko LDK visuomenės politinės ir kultūrinės integracijos sąlygomis, kurios apraiškomis buvo ir gudų visuomenės elito pastangos surasti savo kilmę Gediminaičių dinastijoje ar bent jau bendroje „romėniškoje“ kilmės teorijoje. Integracijai padėjo ir bažnytinės unijos idėja, ir reformacija. Gotikinės LDK cerkvės yra simboliška integracijos išraiška. Ir vis dėlto didžiausią įtaką darė lenkiškoji civilizacija. Jos poveikis reiškėsi įvairiais pavidalais: bažnytinės sistemos organizavimu, studijomis Krokuvos universitete, administracinės sistemos perėmimu, ūkio reforma. Lenkija buvo LDK mokytoja. Tačiau jau Werneris Conze įrodė, kad, pavyzdžiui, ūkio sistema, Bonos perkelta į LDK, buvo ne lenkiška, o vokiška ar net europietiška. Lietuvos bėda, kad ji dažnu atveju nesuspėjo ar neturėjo galimybių pasiekti „gilesnę“ Europą ir europeizacija baigdavosi polonizacija. Tiesa, radosi ir lietuviakalbė raštijos tradicija, tačiau LDK visuomenės politinis elitas lietuviakalbės kultūrinės programos nesulaukė ar bent jau ji buvo per mažai įtakinga. Pasirinktas lenkakalbis.

Nepaisant šio praradimo, XVI a. LDK visuomenė tampa europine ir įsilieja į Vakarų civilizaciją. Nuosavybės santykiuose susiformuoja leno teisė, socialinėje-ūkinėje struktūroje – riterio dvaras (feodas) ir baudžiava, politinėje-socialinėje struktūroje – bajorų luomas ir luominė monarchija, miestų ūkyje – cechai, edukacijoje – europinė švietimo sistema su katedrinėmis mokyklomis bei jų triviumu, kolegijomis ir universitetu. Krikščioniškasis mentalitetas įsigali bent jau visuomenės elito tarpe (*antemurale christianitatis* idėja nukreipta prieš stačiatikišką Maskvą), susiformuoja bajorų tauta su istorine savimone ir kilmės kronika.

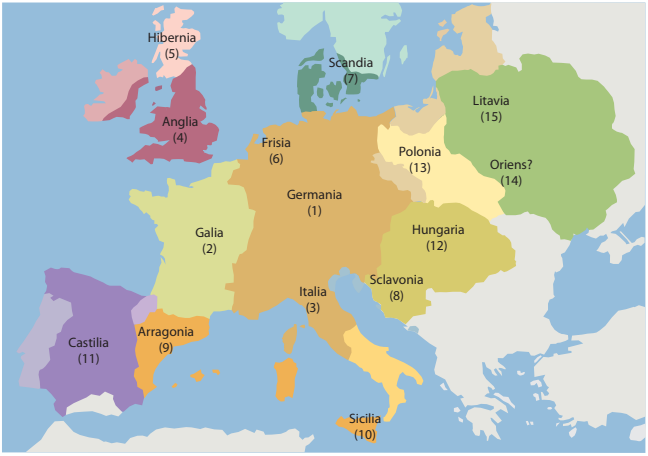

1. Europos XV a. bendrija pagal Strasbūro freską.
2. Strasbūro Šv. Petro naujosios protestantų bažnyčios freskos fragmentas.
3. Strasbūro Šv. Petro naujosios protestantų bažnyčios freska, XV a. pr.

Lietuvos krikštas

Prancūzijos miestas Strasbūras (kartu su Briuseliu) šiandien yra tarsi Europos sostinė. Tai ne tik Europos Parlamento buveinė, bet ir miestas, simbolizuojantis Prancūzijos ir Vokietijos, kartu ir visos Europos susitaikymą (dėl Strasbūro ilgus amžius Prancūzija varžėsi su Vokietija). Čia, Šv. Petro naujojoje protestantų (St. Pierre-le-Jeune protestante) bažnyčioje, yra freska, vaizduojanti tautų žygį prie kryžiaus. Tai krikščionėjimo ir apskritai XV a. pradžios Europos personifikacija. Strasbūro freskoje – keliolika figūrų. Priekyje joja Germania, t. y. Vokietija (Strasbūras freskos sukūrimo metu buvo vokiečių žemėse), Galia, t. y. Prancūzija, Italija, Anglija ir t. t. Mums labiausiai rūpi kolonos pabaiga. Paskutinė raita figūra – Polonia, t. y. Lenkija, pavymui dvi pėsčios, paskutinė eina Litavia. Lietuva pirmą kartą pateko į Europos šalių gretą. Šią vietą ir garbę Lietuvai pelnė 1387 m. krikštas.

1387 m. Jogaila atvyko į Vilnių krikštyti lietuvių. XV a. lenkų kronikininko Jano Dlugošo žiniomis, kilmingieji – bajorai krikštytis buvo kviečiami į Vilnių su šeimomis ir kiekvienas atskirai pašlakstomas vandeniu. Nekilmingiems žmonėms karalius, kaip krikštatėvis, dalijo marškinius ir vilnonius drabužius, todėl atsirado norinčių krikštytis ne kartą. Panašiai buvo pakrikštytos ir keltų bei germanų gentys. Dlugošas pažymi, kad dėl

norinčių tapti krikščionimis gausumo teko juos krikštyti būriais nardinant į upės vandenį. Įvesdamas naująjį tikėjimą, Jogaila naikino pagonybės apraiškas: šventąsias girias, žalčius, šventąją ugnį. Pastatyta katedra, iškilmingai pašvęsta Krokuvos vyskupo šv. Stanislovo garbei („kad abi lygiateisės tautos turėtų vieną globėją ir užtarėją“), o didysis altorius buvo pastatytas toje vietoje, kur anksčiau degė pagonių amžinoji ugnis.

1387 m. vasario 22 d. Jogaila išleido raštą, kuriuo visus lietuvius – nesvarbu, kokios lyties, socialinės padėties ir net tikėjimo (matyt, turimi omeny stačiatikybę priėmę lietuviai), – prisiekia patraukti į savo pusę ar net jėga priversti priimti katalikybę. Šiek tiek anksčiau – 1387 m. vasario 17 d. – Jogaila išleido privilegiją Vilniaus vyskupui, kuria įsteigiama ir aprūpinama vyskupo institucija. Ši privilegija yra svarbiausias krikščionybės įvedimo Lietuvoje aktas.

1. Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia, XIV a. Fot. Arūnas Baltėnas.
2. Freska „Nukryžiuotasis su Švč. M. Marija“ Vilniaus arkikatedroje, XIV a. pr. Fot. Klaudijus Driskius.
3. Lenkų apaštalai Lietuvoje. Dail. Jan Matejko, 1889 m.
4. Jogailos privilegija Vilniaus vyskupui, 1387 vasario 17 d.

Jogaila nėra populiarus mūsų istorijoje, tačiau vieno didelio nuopelno jam negalima nepripažinti: pavertęs Lietuvą krikščioniška šalimi, jis pašalino pagrindinę politinės izoliacijos priežastį. Politinė nauda netrukus ir išryškėjo: 1403 m. popiežius uždraudė Vokiečių ordinui kariauti su Lietuva. Krikštas buvo svarbus Jogailos ir Vytauto diplomatinės kovos ideologinis pamatas karinio konflikto su ordinu išvakarėse. Kryžiuočiai nebegalėjo tikėtis didelės Vakarų paramos, o tai iš dalies nulėmė Žalgirio mūšio baigtį ir pasekmes. Ryškiausios permainos po krikšto buvo išorinės. Su krikštu Lietuvoje išplito pagonių visuomenei nežinomos institucijos – bažnyčios. Tai ne tik naujos architektūros paminklai, ne tik paveikslų, kitų bažnytinės dailės kūrinių ir bažnytinių knygų „saugyklos“, bet ir rašto bei švietimo įstaigos. Per šias institucijas į Lietuvą sklido naujos idėjos. Pasikeitė mirties samprata ir laidojimo apeigos. Jau XIV a. pabaigoje labai sumažėjo pagonybei būdingų degintinių palaidojimų. Pasaulėžiūros dalykai keičiasi lėčiau, tačiau Bažnyčios skleidžiamos vieno Dievo, prigimtinės nuodėmės ir Kristaus atpirkimo idėjos, be abejonės, veikė žmogaus sąmonę. Pagonybės išugdytam žmogui nauja turėjo būti ne tik artimo meilės, atjautos ir labdaros, bet ir nuodėmės samprata, ypač tai, kad nusidėti galima ne tik veiksmais, bet ir mintimis.

Krikščionybės idėjos veikė visuomenės gyvenimą. Savaip transformuota artimo meilės idėja atsispindi senjoro ir pavaldinio santykiuose, ypač tai pasakytina apie senjoro atsakomybę už pavaldinio išganymą. Vadinasi, pavaldiniui nurodoma, kokį tikėjimą jis turi išpažinti. Taigi feodaliniai santykiai įgijo idėjinį pagrindą, o aukščiausiam senjorui – valdovui buvo suteikta valdžios tęstinumo ir paveldimumo sankcija. Su *tripartitio christiana* (visuomenės skirstymas į karius, dvasininkus ir dirbančius žmones) samprata galima tiesiogiai sieti ir Viduramžių luomų idėją. O juk ir Lietuvos krikšto metu Jogaila suteikė privilegijas ne tik Vilniaus vyskupui, bet ir bajorams, patvirtindamas jų nuosavybę, bei Vilniaus miestiečiams, suteikdamas jiems savivaldą. Lietuvos krikštas davė pradžią luominei visuomenei.

Vytauto laikų permainos

Ryškia permaina LDK istorijoje tapo Vytauto valdymas (1392–1430). Šių permainų reikšmę suvokė jau amžininkai, jų komplimentai ar sureikšminimai nulėmė, kad Vytautas pradėtas vadinti Didžiuoju. Visų pirma Vytautas pradėjo nebemokėti mongolams duoklės. Vytautas panaikino senovinę dalinių kunigaikštijų sistemą. Tiesa, formaliai tai buvo jau Gediminaičių paveldėjimo teisės naikinimas, nes jei į tas kunigaikštijas buvo sodinamas ir kitas kunigaikštis Gediminaitis, tai jau kaip Vytauto vietininkas. Jau XIV a. pabaigoje Vytautas pašalino svarbiausius sričių kunigaikščius, į jų vietą paskirdamas savo vietininkus ir suėmė realią valdžią LDK į savo rankas. 1393 m. Luckas perėjo tiesiogiai Vytauto žinion, 1394 m. jis panaikina Kijevo kunigaikštiją (Kijevą gauna Skirgaila, jam mirus 1397 m., Vytautas paskiria Joną Alšėniškį), 1395 m. paskiria savo vietininką Podolėje (Teodoras Karijotaitis pasitraukė į Vengriją ir iki šiol prisimenamas Mukačiove), Siverų Naugardą gauna valdyti iš Voluinės Vladimiro atkeltas Teodoras Liubartaitis. Išliko tik mažesnės ar net visai smulkios Ostrogo, Turovo, Pinsko, Ratno ir kitos kunigaikštijos. Tačiau svarbiausios Vytauto politikoje buvo socialinės permainos – kuriamas žemvaldžių riterių sluoksnis. Masinis valstiečių dalijimas bajorams reiškė, kad žemvaldžiais tampa ir

1. Vytauto portretas. Než. dail., XVII a.
2. Senųjų Trakų piliavietė. Fot. Albinas Kuncevičius

patys Gediminaičiai užvaldytose erdvėse, žeme aprūpinami atvykėliai lietuviai pilėnai, o svarbiausia – sukuriamas vietos žmonių lojalus sluoksnis ir net toleruojami vietos lojalūs kunigaikščiai. Po 1387 m. Lietuvos krikšto politiniam elitui perėjus iš pagonybės į katalikybę, kultūros svarstyklės – tarp katalikiško valstybės branduolio ir stačiatikiškos periferijos (stačiatikiams buvo uždrausta užimti aukščiausius postus valstybėje, o valstybės branduolyje uždrausta statyti stačiatikiškas cerkves) – apsilygino. Politinės lietuvių įtakos ir stačiatikių kultūrinio pranašumo pusiausvyra neteko savo svertų – politinis elitas pradėjo įgyti ir kultūrinio elito statusą, nes stačiatikiai neteko savo civilizacinio pranašumo. Tačiau tai sukėlė naują – konfesinio dualizmo (į ką negalėjo pretenduoti pagonybė) problemą. Etninis „katalikiškas“ valstybės branduolys teritorijos požiūriu tesudarė 10 proc., o gyventojų skaičiumi – 20 proc. Aišku, jis buvo tankiau gyvenamas, iš jo į LDK kariuomenę ėjo vos ne pusė raitijos, tačiau su tokiu didžiuliu kitos konfesijos valdinių svoriu nesusidūrė nė viena kita Europos valstybė. Todėl „vytautinės“ permainos kultūroje taip pat buvo radikalios – intensyviai kurdamas katalikiškų institucijų tinklą, jis tvirtai atsigręžė ir į

stačiatikybę. Jau Gediminas ir Algirdas siekė atskirti „savo“ stačiatikius nuo Maskvos, kurdami savarankišką stačiatikių metropoliją, nors jos dėl Konstantinopolio politikos neįgydavo tęstinumo. Tą patį darė ir Vytautas, tik ryškiau tai įtvirtindamas instituciškai. Kaip minėta, 1415 m. Naugarduke sušaukęs LDK stačiatikių vyskupų suvažiavimą, įkūrė LDK stačiatikių metropoliją ir į ją paskyrė vieną iš žymiausių to meto stačiatikybės teologų Grigalių Camblaką. Maža to, „Kijevo ir visos Rusios“ metropolitas buvo tvirtai įkurdintas Vilniuje: jam pastatyta katedra ir rezidencija, Vilniaus „rusėnų pusėje“ suformuota metropolito jurisdikcija, išgyvavusi iki pat XVIII a. pabaigos. To maža – Grigaliaus Camblako vadovaujama LDK stačiatikių delegacija nuvyko į Katalikų bažnyčios susirinkimą Konstance, kur iškėlė visuotinės bažnyčių unijos idėją (kuri, kaip žinoma, buvo įgyvendinta vėliau – 1439 m. Florencijoje). To, ką stačiatikių metropolitas įgijo Vilniuje – ištisą miesto jurisdikciją, jis neturėjo Kijeve, nors titulatūroje šio miesto ir žemės vardą išlaikė. Antra vertus, būtent Ukrainos istorijoje švelniai matoma tai, kas yra apgaubta mitologija apie lietuvius kaip geriausius okupantus – nes ne ypač ką nors nuveikusius. Anot Zenono Norkaus, LDK būtent Vytauto laikais pradėjo artėti prie „pirminės“ imperijos, Vytauto reformos buvo radikalios, matuojant net ir tų laikų mastu. Jos grindžia mintį, kad „senovės

1. Trakų salos pilies menės freskų piešiniai. Dail. Vincentas Smakauskas, 1822 m.
2. Trakų salos pilies menė. Fot. Klaudijus Driskius

nekeitimo“ tezė yra istoriografinis mitas, puoselėtas Rusijos istoriografijoje apie lietuvių veiksnio nebuvimą LDK žemėse. Be LDK veiksnio, būtų sunku interpretuoti reiškinį, kurį jau seniai pažymėjo Rusijos mokslininkas Aleksejus Šachmatovas – būtent Lietuvos ekspansija reikšmingai prisidėjo prie senosios Kijevo Rusios erdvės perskėlimo į dvi dalis: Kijevo ir Maskvos, kurių istorija ilgam nuėjo savarankiškais keliais.

Vytauto centralizacinė politika leido sutelkti plačios erdvės Rytų Europoje išteklius, padėjo pasiekti ir Žalgirio pergalę 1410 m. – kartu su visomis LDK žemėmis joje turėjo kautis ir rusėnų žemių pulkai. Labiausiai integruota į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos gyvenimą tapo Voluinė, kurią Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas ėmė laikyti tėvonijos dalimi, Voluinės kryžius tapo jo majestotinio antspaudo svarbiausia dalimi (šalia Vilniaus, Trakų ir Smolensko ženklų). Vėliau Voluinės Luckas taps ir LDK politinės istorijos kulminacijos vieta – čia pas Vytautą 1429 m. susirinks Vidurio ir Rytų Europos valdovai svarstyti Osmanų imperijos keliamo pavojaus, o kartu subrendo Vytauto karūnacijos karaliaus karūna projektas. Voluinė apskritai tapo šalutinių Gediminaičių šakų įsitvirtinimo erdve – juk čia tėvonijas sukūrė iš šių šakų kilę Sanguškos (Kovelis, vėliau Slavuta), Čartoriskiai (Klevanė), Vyšnioveckiai (Vyšnivecis) ir kiti, tą patį darė čia valdas įgiję

didikai Radvilos (Olyka) ir Chodkevičiai (Mlynivas), pagaliau iš Voluinės, iš Ostrogo buvo nepaprastai reikšmingą vaidmenį suvaidinę riurikaitiškos, taigi „ukrainietiškos“ kilmės kunigaikščiai Ostrogiškiai. Apibendrinant pasakytina: daugybė senovės imperijų žlugo palikdamos apie save tautų kalėjimų atmintį, o tos, kurios nežlugo, virto tautų lydymosi katilais. Tokie lydymosi procesai vyko ir LDK, ir ypač čia buvo svarbus lenkų kalbos veiksnys. Tačiau šie procesai baigėsi ne visuotine polonizacija, o kelių modernių tautų (lietuvių, baltarusių, ukrainiečių) susikūrimu. Todėl LDK į istoriją įėjo ne kaip tautų kalėjimas ar lydymosi katilas, o kaip tautų lopšys, o tai, Norkaus manymu, svarbiausias LDK imperijos savitumas. Bet tai pamatyti galima tik iš ilgo istorinio nuotolio. O kol kas Vytautui dar reikia nugalėti Žalgiryje, todėl grįžkime prie konkrečių istorinių realijų. 1399 m. pralaimėjęs Vorskloje, Vytautas, atrodo, tikėjo buvęs išgelbėtas Švč. Mergelės Marijos. Tai netiesiogiai patvirtina iškart po Vorsklos mūšio funduota Vytauto bažnyčia Kaune, pašvęsta Švč. Mergelei. Ir dauguma ankstesnių bei vėlesnių Vytauto funduotų bažnyčių buvo pavadintos Švč. Mergelės Marijos vardu. Galima sakyti, kad Švenčiausiosios Mergelės garbinimo tradiciją Lietuvoje pradėjo Vytautas.

1. Marienburgo pilis. Fot. Mangirdas Bumblauskas.
2. Trakų salos pilis. Fot. Nikolaj Ferencev

Žalgirio mūšis

Popiežius buvo uždraudęs ordinui kariauti su apsikrikštijusia Lietuva, tačiau Žemaitija vis dar priklausė ordinui. Maža to, Vokiečių ordinas tebebuvo galinga jėga, kėlusi egzistencinį pavojų Lietuvos valstybei. Grėsmingas jis buvo ir Lenkijai, nes tebevaldė Pamarį – vienintelį Lenkijos išėjimą prie jūros. Tačiau Lenkijai ši problema nebuvo tokia kaip Lietuvai josios. Todėl Vytautas per savo agentus Lenkijoje ėmė formuoti nuostatą, kad kariauti su Vokiečių ordinu būtina. Jogaila, atvirkščiai, į karą su Vokiečių ordinu nesiveržė, mat pralaimėjęs galėjo prarasti Lenkijos sostą. Vytauto pastangos davė rezultatų. 1410 m. liepos pradžioje LDK kariuomenė prie Vyslos susijungė su Lenkijos kariuomene. Paprastai istorikai kaip pranašumą mini didelę kariuomenės santalką. Tačiau tokia taktika buvo rizikinga. Išvedus visą kariuomenę iš Lietuvos, pilys liko neapsaugotos. Staigus Vokiečių ordino puolimas prie Nemuno galėjo baigtis katastrofa. Atrodo, kad Vytautas apgavo ordino vadus, davęs žemaičiams įsakymą nuolat puldinėti ordino pilis, taip dangstant jungtinės Lenkijos ir Lietuvos kariuomenės puolimo kryptį. Apskritai Vytauto planas buvo įžūlus ir neįprastas. Juk paprastai – tiek karuose su Lenkija, su Lietuva – ordinas buvo puolančioji pusė. O dabar įsiveržiama į Vokiečių ordino teritoriją ir žygiuojama tiesiai link sostinės, tuo pasiekiant strateginį tikslą – susidurti su visomis ordino pajėgomis. 1410 m. liepos 15 d. jungtinė Lenkijos (51 vėliava) ir Lietuvos (40 vėliavų) ir Vokiečių ordino kariuomenės (52 vėliavos) sustojo viena priešais kitą laukuose šalia Griunfeldo kaimo. Tačiau ir tos dienos rytą Jogaila, paskyręs Vytautą vyriausiu karo vadu visai jungtinei kariuomenei, labiau laukė derybų su ordinu, nei mūšio – tęsė laiką, klausydamas mišių ir šventindamas riterius. Sąjungininkų kariuomenės dydis ir žygio kryptis buvo labai grėsminga jėgos demonstracija. Todėl Jogailos poziciją galima suprasti – jis laukė, kad šita jėgos demonstracija atves į tokias derybas, kuriomis bus galima padiktuoti savo sąlygas. To, regis, Vytautas labiausiai ir bijojo, nes suprato, kad dabar yra proga ne šiaip sau pademonstruoti jėgą, o pasiekti kur kas daugiau – sutriuškinti ordino jėgas. Lietuvai tai buvo gyvybinis reikalas, nes be Lenkijos ji šito negalėjo padaryti. Taigi Vytauto rankose tą dieną ne tik Lietuvos, bet ir Lenkijos kariuomenė, jis laukia Jogailos žodžio, o to žodžio nėra. Jogailos atliekamos apeigos nervina Vytautą, murma net lenkų riteriai. Todėl Vytautas surizikavo dar kartą – metė pirmasis į mūšį Lietuvos kariuomenę. Ir dar kartą jo rizika pasiteisino – beveik visą dieną trukęs mūšis baigėsi visišku ordino kariuomenės sutriuškinimu.

Tai parodo, kiek Vytautas geriau už Jogailą suprato karinę bei politinę padėtį 1410 metų liepos 15-osios rytą. Tą rytą sąjungininkų stovykloje rungėsi dvi politinės koncepcijos – Jogailos ir Vytauto. Laimėjo pastaroji, ji ir pasiteisino. Žalgirio pergalė įrodė ne tik karinį, bet ir politinį Vytauto talentą. Žalgirio pergalė pakeitė Lietuvos ir Lenkijos geopolitinę padėtį. Nors reikėjo dar dviejų karų, kad Žemaitija būtų iki galo pripažinta Lietuvai, tačiau būtent Žalgirio mūšyje ordino hegemonija buvo sulaužyta. Ordinas daugiau niekada nekėlė egzistencinės grėsmės nei Lenkijai, nei Lietuvai. Žalgirio mūšis įėjo į istoriją kaip vienas iš didžiausių mūšių Viduramžiais.

Daug ginčytasi istoriografijoje dėl mūšio eigos, nes nuo lenkų kronikininko Jano Dlugošo ėjo žinia apie lietuvių pabėgimą. Tačiau kitas šaltinis – Posilgės kronika – apie lietuvius tepasakė, kad jie buvę atmušti ir kad dalyvavo galutiniame mūšio etape. Vadinasi, ne visi lietuviai pabėgo arba bėgliai turėjo sugrįžti. Vytautą ir jo kariuomenę galutinai rea-

1. Žalgirio mūšis. Dieboldo Schillingo vyresniojo „Berno kronika“, 1473–1483 m.
2. Žalgirio mūšis. Dieboldo Schillingo vyresniojo „Spiezer kronika“, 1484–1485 m.
3. Žalgirio mūšis. Dail. Jan Matejko, 1878 m.

bilitavo švedų kilmės mokslininkas Svenas Ekdahlis, įrodęs, jog šis lietuvių bėgimas buvo puikus apsimestinis manevras, išardęs visą vokiečių kairįjį sparną ir tapęs svarbiausiu veiksniu, nulėmusiu Žalgirio mūšio baigtį. Tad kaip po Ekdahlio atradimų rekonstruojama Žalgirio mūšio eiga?

Lietuvių kariuomenė, nelaukdama lenkų, pirma pradėjo mūšį. Šiuo laikinu lietuvių vienišumu Vokiečių ordino vadovybė netruko pasinaudoti. Ordino kariuomenė (be 16 vėliavų rezerve) buvo išrikiuota trimis pleištais. Prasidėjus mūšiui, visas trečiasis kryžiuočių pleištas buvo kairiajame sparne, ir lietuvius užgriuvo sunkiosios raitijos lavina (manoma, kad joje turėjo būti iki 24 vėliavų, tik 12 vėliavų palikta dešiniajame sparne, stovinčiame prieš lenkų kariuomenę). Kažkurį laiką lietuvių kūginė rikiuotė galėjo tverti, tačiau, susieinant į kontaktą naujoms gretoms, jos nebeužteko. Nelygi kova truko apie valandą ir atnešė lietuviams didžiulių nuostolių. Susidarius kritinei padėčiai, lietuviai ėmė trauktis. Kas tai buvo: ar pakrikusios kariuomenės bėgimas, ar gerai apgalvotas manevras? Ilgą laiką vyravo nuomonė, jog lietuviai iš mūšio lauko pabėgo. Viduramžių mūšiuose, susidūrus su galingu kontrsmūgiu, paprastai būdavo traukiamasi ir, naudojantis savo judrumu, priešas puolamas iš šonų. Dabar lietuviams taip elgtis nebuvo galima, nes lenkai dar nestojo į mūšį, jų sparno apnuoginimas galėjo būti palaikytas išdavyste. Todėl Vytautas turėjo toliau rizikuoti – reikėjo sulaukti momento, kada įsitrauks lenkų kariuomenė ir prikaustys dešinįjį kryžiuočių sparną. Todėl tą valandą, kada lietuviai lai-

kėsi, o ne iš karto griebėsi manevro, reikėjo pirkti žmonių gyvybėmis. Lietuvių lėto traukimosi galimybę Vytautas turėjo būti numatęs, tačiau buvo priverstas stabdyti greičiau besitraukiančias vėliavas. Laimei, kairiajame sąjungininkų sparne kautynės pagaliau užvirė visu frontu. Taigi regis, paskutinę akimirką lietuviai sulaukė galimybės griebtis manevro. Didelė Lietuvos kariuomenės dalis apsimetė bėganti. Lenkų šoną lietuviai pridengė trimis smolenskiečių vėliavomis, kurios atlaikė kryžiuočių puolimą. Šokę persekioti lietuvių, kryžiuočiai išsklaidė savo gretas. Jie nepavijo lengviau ginkluotų lietuvių, visas šių lenktynių kelias nutįso atskirais iškrikusiais vokiečių būriais. Lenkai spėjo čia išrikiuoti užtvaras ir grįžtančius ordino riterius gaudė pavieniui. Taip kairysis ordino kariuomenės sparnas jau nebelėmė kautynių. Tuo metu įsitraukusi į mūšį sunkioji lenkų

1. Šv. Jurgio vėliava. Iš Jano Dlugošo „Prūsų vėliavų“, XV a. vid.
2. Vokiečių ordino Didžiojo magistro Vinricho Kniprodės antspaudas, 1374 m.
3. 1411 m. Žalgirio mūšio lauke pastatytos koplyčios liekanos. Fot. Mangirdas Bumblauskas.
4. Elbingo komtūro Thiele von Lorich relikvijorius (1388 m.), kaip karo grobis Jogailos paimtas po Žalgirio mūšio

raitija, pasinaudodama skaičiaus persvara, ėmė spausti dešinįjį ordino sparną. Ulrikui Jungingenui neliko nieko kito kaip su rezervu įsitraukti į mūšį. Tai išlygino padėtį, bet rezervų turėjo ir lenkai. Pasirodžius jiems, mūšis pakrypo ordino nenaudai, ėmė reikštis lenkų skaičiaus pranašumas. Kaip tik tuo metu grįžo persirikiavusios lietuvių vėliavos, dar labiau padidindamos sąjungininkų pranašumą ir iš esmės nulemdamos mūšio baigtį. Taip kryžiuočių kariuomenė buvo apsupta. Triskart kryžiuočiams pavyko prasimušti, bet jie vėl buvo apsupami. Krito didysis magistras, po septynių valandų kovos pradėjo bėgti ir visa ordino kariuomenė.

Žuvo pats didysis magistras Ulrichas von Jungingenas, daug kitų vadų, per 200 riterių, o tai reiškia, kad nuostoliai skaičiuojami tūkstančiais, nes krito ir su jais buvę tarnai. Tokios pergalės niekas nelaukė – nei kryžiuočiai, nei sąjungininkai. Didžiulių nuostolių patyrė ir jungtinė Lietuvos bei Lenkijos kariuomenė. Į Lietuvą grįžo tik kas antras žmogus. Tačiau Žalgirio mūšis buvo laimėtas. Vytautas, 1410 m. liepos 15-osios rytą buvęs karvedys pralaimėtojas (Vorsklos mūšis), vakare tapo epochos masto kautynių nugalėtoju. Šiandien kartais Vytautas statomas į vieną gretą su žymiausiais Europos karvedžiais – prancūzų maršalu Turenu, austrų karvedžiu Eugenijumi Savojiečiu, prūsų karaliumi Frydrichu II, rusų maršalu Aleksandru Suvorovu. Vytauto kaip karžygio lyginimas su Aleksandru Makedoniečiu ir Julijumi Cezariu jau amžininkų laikais buvo viena iš dviejų svarbiausių Vytauto įvaizdžio dalių. Antroji – jo kaip šventojo valdovo tradicija.

Taigi Žalgiris ir Vytautas yra viena iš svarbiausių LDK tradicijos ir idėjinio paveldo dalių. Atlaikiusi 200 metų trukusią Vakarų agresiją LDK sugebėjo įveikti tragišką egzistencinę koliziją, kai Vakarai jai bebuvo palikę barjero ar ribos tarp Rytų ir Vakarų vaidmenį. Vis dėlto nereikėtų skubotai pradėti laikyti Žalgirio siužetą LDK antivakarietiškumo ženklu ar idėjine tradicija. Reikia atminti, kad būtent šį aspektą labiausiai norėjo puoselėti stalininė epocha. 1939 m. Maskvoje karinėje leidykloje „Voenizdate“ neaiškių autorių buvo išleista propagandinė knygelė „Žalgirio mūšis“. O vėliau, jau karo metu vokiečiai buvo skelbiami lietuvių tautos priešais, perimta Vokiečių ordino ir fašistinės Vokietijos gretinimo retorika, kuri bus būdinga to meto ir vėlesnei sovietinei tradicijai apie Žalgirio mūšį.

1. Motiejus – Žemaičių (1417–1422), vėliau Vilniaus (1422–1453) vyskupas. Než. dail., XVIII a.
2. Varnių Šv. Aleksandro bažnyčia, XVIII a. Fot. Mangirdas Bumblauskas.
3. Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios altoriaus antablementas. Dail. Petras Repšys, 2008 m.

Vytautas – šventasis valdovas?

1413 m. sausio 28 d. derybose Salyne (prie Kauno) su Vokiečių ordino pasiuntinybės vadovu maršalu Kuchmeisteriu įvyko įdomus pašnekesys. Kuchmeisteriui pareiškus, kad Lietuva nesilaikanti Torunės sutarties sąlygų, kad Lietuvai derėtų sugriauti Veliuonos pilį ir šią žeme grąžinti ordinui, Vytautas atkirtęs: „Jūs norite man išplėšti tėvų palikimą ir Veliuonos pilį atimti; bet kol aš jums atiduosiu, ne vienas turės paguldyti galvą.“ Kuchmeisteriui į tai atsakius, kad ordinas šiems savo reikalavimams turįs „gerų laiškų ir įrodymų“, Vytautas supykęs ir pasakęs: „Ir Prūsai yra mano paveldėjimas, ir aš reikalausiu jų iki Osos, nes visa tai yra mano tėvų palikimas.“ Vytautas dar ironiškai paklausęs maršalo: „O kurgi yra ordino tėvų palikimas?“

Apie tokią Vytauto nuostatą žinome iš Vokiečių ordino didžiojo magistro Henriko Plaueno laiško Livonijos magistrui. Šaltinis iškalbus keliais požiūriais. Jis rodo, kad Vytautas, atremdamas ordino pretenzijas į Žemaitiją, pasitelkė istorinius ir etninius argumentus. Tie argumentai turėjo nuginčyti Vokiečių ordino laikyseną, besiremiančią ankstesniais Žemaičių užrašymų dokumentais, – Lietuvai tapus krikščioniška šalimi, tie dokumentai, Vytauto manymu, prarado juridinę galią. Antra vertus, matome Vytauto teritorinių pretenzijų mastą – savo tėvonija jis vadina beveik visas prūsų žemes iki dešiniojo Vyslos intako Osos, už kurios piečiau jau buvo tik Kulmo žemė, mozūrų kunigaikščių dovanota vokiečiams. Čia Vytautas pakartoja ankstesnių Lietuvos valdovų nuostatą plėsti valstybe visoje baltų erdvėje: Mindaugas pretendavo į kuršius, jo klausė skalviai ir na-

druviai, Vytenis ir Gediminas titulavosi žiemgalių kunigaikščiais, o Algirdas reikalavo prūsų žemių iki Priegliaus. Tačiau šis Vytauto reikalavimas vėliau nebuvo kartojamas; visais kitais atvejais jis pretendavo tik į visą Žemaitiją iki Nemuno (taigi ir Klaipėdą) bei Užnemunę.

1413 m. situacija mums svarbi tuo, kad pagrindinė Vytauto konflikto su ordinu priežastis buvo Žemaitija. Antra vertus, Žalgirio pergalė dar nebuvo pasiekta ideologiškai. Vakaruose sklido paskviliai apie „netikrą“ Jogailos ir Vytauto pergalę, nes jie nugalėjo pasitelkę pagonis, „schizmatikus“ ir „saracėnus“ (t. y. totorius musulmonus). Štai kodėl jau tais pačiais 1413 m. Vytautas su Jogaila pradeda krikštyti žemaičius. 1416 m. Konstance matome 60-ties žemaičių delegaciją, kurie visam bažnytiniam susirinkimui įrodinėja, kad dėl jų nesikrikštijimo yra kalti tiktai jėga tai siekę padaryti Vokiečių ordino riteriai. Bažnytinis susirinkimas buvo įtikintas. Štai kodėl 1417 m. priėmė sprendimą steigti Žemaičių vyskupiją, o tai yra unikalu Bažnyčios istorijoje – vyskupijas paprastai steigia popiežiai.

1–4. Grigaliaus Camblako vadovaujama stačiatikių delegacija Konstanco bažnytiniame susirinkime. Ulricho von Richentalio „Konstanco susirinkimo kronika“, XV a.
5. Konstanco katedra. Fot. Irena Petrauskienė

Dar po metų Vytautas siunčia į Konstancą jau ne kartą minėtą Grigaliaus Camblako stačiatikių delegaciją, kuri turi pagrįsti siekį gyventi unijoje su Katalikų bažnyčia. Grigaliaus Camblako ekumeninės mišios Konstanco katedroje amžininkams paliko tokį įspūdį, kad buvo išsamiai vaizduojamos to meto kronikose. Šis įvykis galbūt ir nulėmė, jog Lietuva drauge su kitomis prie kryžiaus žygiuojančiomis Europos šalimis pateko į Strasbūro freską.

Minėtos Vytauto pastangos sukurti Lietuvos stačiatikių metropoliją ir ją sujungti su Katalikų bažnyčia, kuriai siekta įsteigti atskirą Lietuvos bažnyčios provinciją. Šių planų nepavyko įgyvendinti – popiežiai labai atsargiai steigė arkivyskupijas ir bažnytines provincijas, o Rytų ir Vakarų bažnyčių neįstengė sujungti nė netrukus po Vytauto įvykusi Florencijos bažnytinė unija (1439 m.). Tačiau Vytauto bažnytinė politika ir buvo Lietuvos konversija, kuri kartais perdėm formaliai užbaigiama vadinamuoju Žemaičių krikštu. Atrodo, Vytauto visa politika buvo orientuota į „švento valdovo“ įvaizdį – kaip prieš kelis šimtmečius Vengrijos valdovas Steponas įgijo aukštesnį statusą nei Didysis – o tapo šventuoju Steponu. Turint galvoje, kad Vytautui iš tikrųjų teko didžiulė užduotis įvykdyti konversiją – ne tik į krikščionybę atvesti pagoniškas Lietuvos erdves, bet ir ieškoti sugyvenimo fromulių su stačiatikiškąja arba graikiškąja tradicija, nenustebtume, kad Vytautas ir be analogų ar pavyzdžių galėjo kurti politiką šita kryptimi. Jeigu po kelių šimtų metų istorikams tampa aišku, kad Vidurio Europa baigia susiformuoti apie 1400-uosius metus (vokie-

čių istoriko Wernerio Conze’s pažiūra) ir iš viso konteksto aišku, kad turima galvoje Lietuvos christianizacija, tai kodėl tai galėjo būti nežinia Vytautui. Kad ir kaip ten būtų, Vytauto karūnacijos projektą reikėtų matyti būtent šiame – Lietuvos christianizacijos ir europeizacijos kontekste. Pagrindinis Vytauto politikos prioritetas buvo išspręstas 1422 m. – Vokiečių ordinas galutinai atsisakė pretenzijų į Žemaitiją ir grėsmės Lietuvai daugiau nekėlė. Štai tada atėjo metas Lietuvos ir Lenkijos santykių problemai. XV a. trečiojo dešimtmečio pabaigoje Vytautas pradėjo elgtis kaip savarankiškas valdovas. 1427 m. žygiavo į Maskvą padėti anūkui Baziliui (Vasiliui) II. Šiam apginti užteko vien jėgos demonstravimo. Grįžimas namo buvo ne karo žygis, o tik rytinių valstybės pakraščių patikrinimas. Su šiuo žygiu reikia sieti ir Pskovo (1426 m.) bei Didžiojo Naugardo (1428 m.) pajungimą vasalinėn

Vytauto laidotuvės. Eberhardo Windecko „Imperatoriaus Zigmanto knyga“, 1443 m.

priklausomybėn. Vytauto savarankiškumą ypač aiškiai parodė 1429 m. Europos valdovų suvažiavimas Lucke. Čia Šv. Romos imperatorius Zigmantas iškėlė Lietuvos valdovo vainikavimo klausimą. Taigi atrodė, jog trūksta tik karūnos, kad ir antrasis Vytauto politikos prioritetas – Lietuvos karalystė – būtų pasiektas. Sutriuškinus kryžiuočius atsivėrė kelias Lenkijos, o ne Lietuvos hegemonijai regione (tai akivaizdžiai išryškėjo po Vytauto mirties), todėl santykiai su Lenkija po Melno taikos buvo svarbiausia politinė problema. Pradėtas nuosekliai įgyvendinti Vytauto vainikavimo projektas. Jis buvo labai aktualus ir tarptautiniu mastu, nes be Lietuvos nebuvo galima išspręsti svarbesnių regiono klausimų. Lietuvos ir Lenkijos valdovų – Vytauto ir Jogailos susitikimui su Šv. Romos imperatoriumi ir Vengrijos karaliumi Zigmantu I Vidurio ir Rytų Europos politikos problemoms aptarti ir buvo skirtas Lucko suvažiavimas, vykęs 1429 m. sausio 9–29 dienomis. Suvažiavimą inicijavo imperatorius, todėl ir vieta, numatyta iš pradžių Trakuose, buvo perkelta arčiau Vengrijos, į Lucką. Suvažiavime taip pat dalyvavo Maskvos didžiojo kunigaikščio ir Tverės kunigaikščio pasiuntiniai, Riazanės, Odojevo, Didžiojo Naugardo, Pskovo kunigaikščiai, popiežiaus legatas, Vokiečių ordino, Aukso ordos, Moldovos, Danijos karaliaus ir Bizantijos imperatoriaus pasiuntiniai. Lucko suvažiavimas rodė išaugusį LDK ir Vytauto vaidmenį regione, o į Lietuvos istoriją jis įėjo pirmiausiai dėl Vytauto vainikavimo plano, kurį rėmė Zigmantas I ir Vokiečių ordinas, siekdamas sukurti regione atsvarą Lenkijai. Vytauto apsisprendimas priimti imperatoriaus siūlomą vainiką ir pareiškimas, kad tai daro „niekieno neatsiklausdamas“, reiškė, kad jis tampa suvereniu valdovu. Lucko suvažiavimas, kurio metu imperatorius Zigmantas iškėlė Vytauto vainikavimo Lietuvos karaliumi klausimą, logiškai užbaigė tą sudėtingą Vytauto politinį kelią, numatytą dar XIV a. pabaigoje ir atvedusį į galutinį tikslą: Lietuvos monarchija turėjo įsitvirtinti Europos politinėje sistemoje. Nors Niurnbergo auksakaliai jau buvo pagaminę karūnas Vytautui ir jo žmonai Julijonai, ceremonija neįvyko. Visų pirma, Lenkijos ponų taryba privertė Jogailą atšaukti duotą sutikimą. 1430 m. Vytautas Jogailos sutikimą vėl gavo, reikėjo sulaukti tik lenkų didikų pritarimo. Deja, Vytautas jo nesulaukė – 1430 m. spalio 27 d. mirė. Taigi maksimalus planas nebuvo įgyvendintas. Tačiau svarbiausią tikslą Vytauto politika vis dėlto pasiekė: atsilikusi ir izoliuota Lietuvos valstybė pašalino didžiuosius jai grėsusius pavojus ir įteisino savo egzistenciją. Lietuva įžengė į Europą, pritapo prie jos ir joje išsilaikė.

Štai kaip Vytauto vaidmenį aptaria Edvardas Gudavičius: „Lietuvos Didžioji Kunigaikštija 1392 m. buvo šalis be rašto ir mokyklų, be didelių miestų ir cechų amatų industrijos, be sunkiosios raitijos – smogiamosios jėgos mūšio lauke. Jos valdovas tapo Lenkijos karaliumi ir buvo pripažintas tarptautiniu mastu, bet už tai LDK prarado suverenios valstybės statusą. Kryžiuočių kumštis grėsmingai tebetvyrojo ties Nemunu. 1430 m. LDK buvo galinga kaip niekuomet prieš tai ir paskui. Ką tik (Lucko suvažiavime 1429 m.) ji tapo paskelbta suverenia valstybe, ir tik atsitiktinumas – didžiojo kunigaikščio mirtis – sutrukdė jai pasidaryti karalyste. Kryžiuočių pavojus buvo pašalintas. Šalyje sparčiai kilo amatai ir prekyba, jau buvo susikūręs turtingų žemvaldžių, galinčių gerai apsiginkluoti, sluoksnis. Funkcionavo ištisas raštinių tinklas, atsirado pirmosios mokyklos, pradėti rašyti metraščiai. Vienas Vytautas to nepadarė, tai būta istorinio proceso. Valdovas negali proceso sukurti, bet jis gali sugebėti ar nesugebėti pasinaudoti jo teikiamomis galimybėmis. Vytautas sugebėjo tai padaryti geriau už bet ką kitą.“ Taip Lietuvoje buvo nutiesti keliai Europos kultūrai.

1. Dievo stalo akmuo (Keturakių k., Plungės r.). Fot. Alfredas Bumblauskas.
2. Šv. Kazimiero atvaizdas, vadinamas „Trirankiu Kazimieru“. Než. dail., XVI a.
3. Fragmentas iš Olauso Magnuso Šiaurės Europos žemėlapio, 1539 m.

Christianizacija ir šv. Kazimieras

Lietuvos (1387) ir Žemaitijos (1413–1417) krikštas pradžioje buvo tik nedidelis žingsnis į krikščioniškąją visuomenę. Atrodo, buvo sunaikintos tik svarbiausios pagoniškos šventvietės. Lokalių kultų vietos turėjo gyvuoti toliau, ir, kaip kartais spėjama iš naujo tipo šventviečių pasirodymo, netgi sustiprėti. Turima galvoje aukurai – akmenys su plokščiadugniais dubenimis, kurių nebūta iki krikšto, XIII–XIV a. Spėjama, kad šie dubenys nusižiūrėti pagal katalikų bažnyčiose esančius indus švęstam vandeniui, tiktai šiuo atveju aukurai renka lietaus vandenį, kuriam priskiriama gydomoji ar kokia nors kita maginė galia. Taigi nors šiuo atveju pagoniškosios šventvietės egzistuoja kaip alternatyva katalikų bažnyčioms, tačiau ir jos jau yra bendros su krikščionybe plėtotės rezultatas. Dar akivaizdžiau tai matoma iš Bažnyčios siekio integruoti pagoniškuosius tikėjimus. Didelė tikimybė, kad dalis ankstyvųjų bažnyčių buvo statomos pagoniškų šventviečių vietose. Taip, atrodo, reikėtų aiškinti ir koplytėles, keliamas į medžius, statomas prie šaltinių ar ant akmenų. Apskritai katalikų šventieji labai iš lėto stūmė pagonių dievus, kurie dar ilgai žmonių sąmonėje gyvavo kartu. Vis dėlto XVI a. pradžioje krikščionybė jau buvo apėmusi visą bajorijos sluoksnį, bet dar nepasiekė valstietijos (tai įvyko tik XVII a.).

Ryškiausiu Lietuvos krikščionėjimo simboliu tapo šv. Kazimiero (1458–1484), Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero sūnaus, garbinimo tradicijos formavimasis. Jau XVI a. pradžioje popiežiaus nuncijus atkreipė dėmesį į karalaičio Kazimiero garbinimą Vilniaus apylinkėse. Jau tuo laiku šv. Kazimiero kultas po truputį ėmė išstumti Lenkijos globėjo šv. Stanislovo kultą. Karalaitis Kazimieras buvo paskelbtas šventuoju, kai po mirties pradėjo garsėti kaip stebukladaris. Buvo tikima, kad jis išgelbėjęs Lietuvą karuose su Maskva: 1518 m. padėjęs Lietuvos kariuomenei įveikti priešą prie Polocko, o 1519 m. – laimėti mūšį prie Dauguvos. Šv. Kazimiero kultas liudijo, jog Lietuvoje susiformavo stipri, Vakarų Europos krikščioniškajai sampratai prilygstanti religinė savimonė. Šv. Kazimiero kanonizacijos byla buvo sutvarkyta 1604 metais. Nuo to laiko šv. Kazimieras – svarbiausias Lietuvos bei Vilniaus globėjas ir pagrindinis šventasis, o Kaziuko mugės yra tikra ir gyva LDK tradicija.

Lietuvos europėjimas neįsivaizduojamas be bažnytinės organizacijos sukūrimo. Tuoj pat po krikšto Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje šalia jau veikusių stačiatikių vyskupijų buvo suformuotos keturios katalikų vyskupijos (Vilniaus, Žemaičių, Lucko ir Kijevo). Steigėsi vienuolijos. Iki XVI a. vidurio susikūrė 7 vienuolijos (žymiausios – pranciškonų ir bernardinų), turinčios 18 vienuolynų. Daugiausia jų – keturi įsikūrė Vilniuje, po du Kaune ir Gardine. Buvo statomos puošnios vienuolynų bažnyčios su prabangiais altoriais, paveikslais, skulptūromis bei freskomis, o nuo XV a. pabaigos – ir su vargonais. Vienuolynai buvo svarbūs kultūros centrai, palikę ryškų pėdsaką krikščioninant visuomenę. Visur, net ir toliausiai nuo vyskupijų centrų, buvo kuriamos parapijos ir statomos bažnyčios. Tačiau sunku teigti, kad parapijų kunigai buvo arčiausiai savo parapijiečių. Dažniausiai kaimo vietovėse ne parapijiečiai eidavo pas savo kleboną, o klebonas kartą per metus turėdavo įveikti kelią per gūdų mišką iki savo parapijiečių. XVI a. viduryje parapijų tinklas jau aprėpė beveik visą Lietuvą. Tiesa, jis beveik neapėmė Užnemunės (nes tebesitęsė jos apgyvendinimas) ir Žemaitijos šiaurės vakarų kampo. Čia parapijų tinklas galutinai susiformavo tik Baroko epochoje.

1. „Perkūno“ namas Kaune, XVI a. pr. Fot. Arūnas Baltėnas.
2. Veliuonos madona, XV a. vid. Fot. Klaudijus Driskius.
3. Kodenio (dab. Lenkija, Liublino vaiv.) Šv. Dvasios cerkvė, XVI a. Fot. Arūnas Baltėnas

Gotika

Gotika – Europos architektūros ir dailės stilius, atsiradęs XII a. ir suklestėjęs apie XIII a. vidurį. Vertikalios gotikinių bažnyčių linijos ir kylantys į dangų bokštai simbolizavo žmogaus veržimąsi Dievo link. XIV a. pabaigoje, kai gotika tik pradėjo rastis Lietuvoje, Europoje šis meninis stilius turėjo jau pusantro šimto metų tradiciją, perėjo į brandųjį etapą ir turėjo įtakos visoms žmogaus kūrybinės veiklos sritims. Susiklostė atskirų Europos regionų gotikinio meno ypatumai, bene ryškiausiai matomi sakralinių pastatų architektūroje. Vakarų ir Šiaurės Europoje pastatai buvo mūrijami iš akmens, o kraštuose, kurie neturėjo tinkamo statybai akmens, pagrindine statybine medžiaga tapo plytos. Taigi išsiskyrė du ryškūs akmenų ir plytų (raudonosios) gotikos regionai ir tipai. Į Lietuvą atėjo plytų gotikos stilius.

Gotikinės architektūros plitimą pirmiausia paskatino valstybės krikštas ir po jo pradėta įgyvendinti Vytauto mūrinių bažnyčių statybos programa (Vilniuje Katedra, Šv. Jonų, pranciškonų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios, Kaune Šv. apaštalų Petro ir Povilo, Šv. Jurgio, Šv. Gertrūdos, Šv. Mikalojaus bažnyčios, Trakuose, gal Merkinėje, Gardine ir Melnike). Bene geriausiai išlikęs šios programos paminklas yra Vytauto bažnyčia Kaune. Iš pat pradžių išryškėjo Lietuvos gotikinės architektūros ypatumas – gynybinis pobūdis: net ir sakraliniai pastatai turėjo gynybinius bokštus ar šaunamąsias angas. Antra vertus, Vytauto laikais daugiausia buvo statoma būtent gynybinių statinių. Vytautas perstatydino ar pastatydino mūrines pilis Vilniuje, Trakuose, Kaune, Gardine, Naugarduke ir Lucke. Deja, dauguma šių pilių buvo vėliau perstatytos arba išliko tik jų griuvėsiai, todėl šiandien gotikos bruožų jose įžvelgia tiktai specialistai (plytų rišimo būdas, kai kurie konstrukcijos ypatumai). Tačiau Trakų salos pilies menė su gotikiniais kryžminiais skliautais akivaizdžiai rodo, kad gotika buvo atėjusi ir į gynybinę architektūrą.

Tikra gotikos revoliucija įvyko, atrodo, XV a. pabaigoje – XVI a. pirmame trečdalyje, kai buvo pastatyti reikšmingiausi paminklai Kaune ir ypač Vilniuje, gotika pradėjo plisti gyvenamųjų namų statyboje, pasiekė provinciją (Kėdainiai, Zapyškis, Iškoldas, Hneznas prie Valkavisko), įsivyravo net stačiatikių sakralinių pastatų architektūroje. Lietuvos gotikinė architektūra perėmė pagrindinius šio stiliaus bruožus – aukštas erdves (Vilniaus Bernardinų bažnyčios centrinė nava) ir grakštumą (Vilniaus Šv. Onos bažnyčia). Tiesa, šias bažnyčias statė aukščiausios klasės meistrai iš užsienio. Taigi architektūroje reiškė-

1. Murovankos (dab. Baltarusija) Dievo Motinos Gimimo cerkvė, past. XVI a. I p. Fot. Arūnas Baltėnas.
2. Aleksandras Chodkevičius. XVI a. freskos Supraslio cerkvėje nuotrauka, 1910 m.
3. Supraslio (dab. Lenkija) Šv. Jono Evangelisto cerkvė, past. XVI a. pr. Fot. Alfredas Bumblauskas

si bendriausios europėjimo epochos tendencijos – pagrindiniai dalykai „importuojami“. Vietos meistrai, statę, pavyzdžiui, Iškoldo ar Zapyškio bažnyčias, taip pat įsitraukė į kūrybos procesą, tačiau jų pastatai dar toli gražu neprilygsta tuo pačiu metu statytai Šv. Onos bažnyčiai. Nors gotikinės dailės išlikę fragmentai, tačiau ir iš jų (pavyzdžiui, skulptūros) galima spręsti, kad šis stilius buvo pasiekęs bažnyčių interjerų puošybą. Tuoj po šio gotikos pliūpsnio – XVI a. viduryje naujas madas atneš Vilniaus Žemutinės pilies renesansas, tačiau gotikos tradicija, perimta vietos meistrų, dar reikšis iki pat XVII a. pradžios.

Jau Vytauto laikais išryškėjo Lietuvos gotikos epicentras – tai Vilnius, Trakai ir Kaunas. Pamažu gotika išplito ir Lietuvos provincijoje (bažnyčios Merkinėje, Kėdainiuose, Zapyškyje, rezidencijos Dubingiuose, Kražiuose, Geranainyse). Tuo metu pilis imta statyti ir toli nuo etninės Lietuvos, rusėniškose LDK žemėse: Juodojoje Rusioje (Gardinas, Naugardukas), Palenkėje (Melnikas, gal Brasta) ir net Voluinėje (Luckas, Zymnės vienuolyno įtvirti-

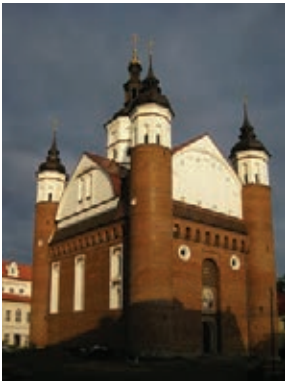

nimai). Konfesijų paribio ar net stačiatikių erdvėje atsirado ir gotikinių katalikų bažnyčių (pavyzdžiui, Iškolde prie Nesvyžiaus ir Hnezne prie Valkavisko). Čia gotika tapo net ir stačiatikių ar būsimųjų graikų katalikų cerkvių stiliumi. Kai kur (pavyzdžiui, Kodenio cerkvė prie Brastos) matoma „grynoji“ gotika, kitur – lotyniškosios ir bizantinės kultūrų sintezės pavyzdžiai (Supraslis prie Palenkės, Možeikovas prie Gardino, Synkovičiai prie Slanimo).

Gotikos stiliumi perstatydinęs Vilniaus ir Naugarduko cerkves, Konstantinas Ostrogiškis gotiką nunešė iki savo tėvonijos – Ostrogo ir Mežyričo Voluinėje. Gotikinių LDK cerkvių stilius turi analogų ir rezidencijų architektūroje (Miro pilis prie Nesvyžiaus), o kartu, atrodo, yra fenomenalus visos Europos kultūroje – šį teiginį turėtų patikrinti kitų Europos regionų, buvusių ties lotyniškosios ir bizantinės kultūrų paribiu (pavyzdžiui, Moldavijos, Valachijos, Serbijos, Kroatijos), paveldo tyrimai. Tačiau geriausiu atveju taip būtų nustatyta tik pietrytinė Europos gotikos riba. Kartu jau dabar galima pasakyti, kad labiausiai į rytus nutolusi gotika yra istorinėje Lietuvoje. Jei gotikos atsirastų ryčiau (daug kur Baltarusijoje ir Ukrainoje paveldas yra sunykęs ir netirtas), vis tiek ji būtų LDK teritorijoje. Maskva XV–XVI a. gyveno bizantine tradicija, o jei Vakarai ir darė poveikį – tai tik labai fragmentiškai, ir tai jau buvo ne gotikos poveikis (italų renesanso meistrai Kremliuje XV a. pabaigoje). Todėl liniją, jungiančią gotikinius paminklus Vilniuje, Mire, Iškolde, Synkovičiuose, Mežyriče, Ostroge, galima pavadinti europinės reikšmės riba.

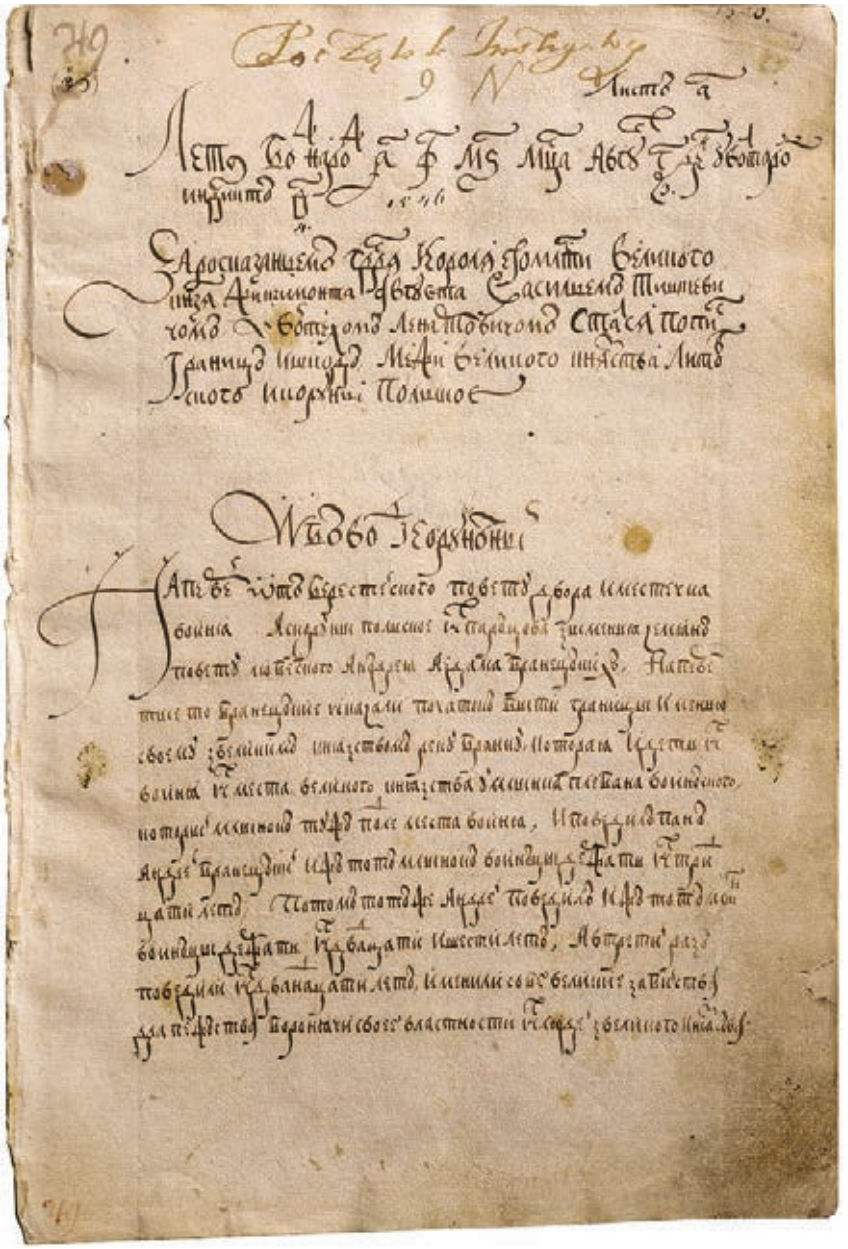

Lietuvos Metrikos lapas. 1546 m. aktų knyga. 1593–1594 m. nuorašas.

Lietuvos Metrika ir pirmosios LDK knygos

Formuojantis luominei LDK visuomenei ir susidarius sudėtingam valstybės valdymo aparatui XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje skubiai prireikė rašto. Šio visuomenės raidos etapo rašto poreikius Vakarų Europoje tenkino vienuolijos, tačiau Lietuvoje jų buvo nedaug ir jos neseniai atsiradusios, o rašto poreikis sparčiai didėjo. Raštvedybos sistemą Lietuvoje iškart pradėjo formuoti raštinės. Jos tapo kultūrinės produkcijos gamintojomis ir kaupėjomis bei raštininkų mokyklomis. Jų veikla gerokai prisidėjo prie to, kad raštas įsiskverbė į LDK bajorų ir miestiečių buitį. XV–XVI a. pradžios Lietuvos kultūra kartais apibūdinama kaip raštinių kultūra.

Kaip nuolatinė institucija anksčiausiai – XIV a. pabaigoje atsirado ir geriausius rašto mokovus sutelkė didžiojo kunigaikščio raštinė. Iki tol rašytiniai dokumentai naudoti tik tvarkant reikalus su kitomis valstybėmis. Diplomatinius raštus surašydavo vienuoliai, mokantys lotynų kalbą. Vidaus gyvenime didžiųjų kunigaikščių nurodymai buvo skelbiami žodžiu. XV–XVI a., intensyvėjant valstybės vidaus gyvenimui, didėjant administraciniam šalies aparatui, plėtėsi ir didžiojo kunigaikščio raštinė bei jos personalas. Raštininkai lydėjo didįjį kunigaikštį ir kelionėse. Kelionės metu didžiojo kunigaikščio išduodamus dokumentus grįžę jie įtraukdavo į raštinės knygas. Šios knygos įėjo į istoriją Lietuvos Metrikos vardu. Raštininkai redagavo privilegijas, įstatymus, teisynus, vertė sudėtingus tekstus. Raštinėje sukurti ir kiti LDK raštijos paminklai – Statutai ir metraščiai, o pirmieji literatai – pavyzdžiui, Mykolas Lietuvis – buvo raštininkai. Neaišku, ar didžiojo kunigaikščio raštinė turėjo aktų formuliarų knygas, tačiau XIV a. pabaigos – XVI a. pradžios Lietuvos Metrikos aktų formuliaras pakankamai nuoseklus. Raštinės personalą iš pradžių sudarė įvairių tautybių žmonės, o nuo XV a. vidurio daugiausia dirba vietos raštininkai – lietuviai ir rusėnai. Raštininko amato buvo mokomasi pačioje raštinėje. Raštininkais paprastai tapdavo aukštesniojo bajorijos sluoksnio atstovai, dažnai karjerą taip pradėdavo didikai, raštininkystė tapo ir miestiečių verslu. Plečiantis centrinės valdžios funkcijoms, pirmojoje XV a. pusėje įvestos LDK kanclerio (kanceliarijos viršininko) pareigos. Pirmojoje XVI a. pusėje jam pavesta Lietuvos Metrikos priežiūra. Šis pareigūnas saugojo valstybės antspaudus, prižiūrėjo, kad didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje nebūtų parengtas joks raštas, prieštaraująs valstybės įstatymams. Atskira LDK raštinė Lietuvos kanclerio priežiūroje išliko ir po Liublino unijos 1569 metais. Ji uždaryta tik po trečiojo Respublikos padalijimo.

Lietuvos Metrika – tai Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinėje nuo XIV a. pabaigos iki 1794 m. susidaręs archyvas, apimantis visus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos vardu siunčiamus ir gaunamus dokumentus. Didžiojo kunigaikščio raštinėje buvo saugomos ir į Lietuvos Metriką pateko ir valstybinio pobūdžio, ir atskiroms LDK sritims bei miestams skirtos privilegijos, bajorystės patvirtinimo, įvairių žemėvaldos sandorių aktai, finansinės apskaitos dokumentai, inventoriai, testamentai, teismų sprendimai, vietos ir tarptautinė korespondencija. Didžiojo kunigaikščio raštinėje nuo Vytauto laikų vartotos net šešios kalbos – rusėnų, lotynų, dvi vokiečių (Prūsijos ir Livonijos), arabų ir čekų, tačiau Lietuvos Metrika rašyta trimis – rusėnų, lotynų ir lenkų. Taigi Lietuvos Metrikos dokumentai – tai LDK politikos, visuomenės, ūkio, teisės, kultūros istorija. Drauge su Vatikano ir Karaliaučiaus archyvuose esama medžiaga, Lietuvos ir jos kaimynų metraščiais bei kronikomis, laiškais, privačių dvarų inventoriais ir kitais dokumentais Lietuvos Metrika yra svarbiau-

1. Pranciškus Skorina. Portretas iš „Rusėnų Biblijos“, 1517 m.
2. Praciškaus Skorinos „Mažosios kelionių knygelės“ atvartas, 1522 m.
3. Praciškaus Skorinos „Rusėnų biblijos“ antraštinis lapas, 1517 m.
4. Praciškaus Skorinos „Apaštalo“ lapas, 1525 m.

sias LDK istorijos šaltinis. Lietuvos Metrika lietuvių istorinei sąmonei svarbi ir dėl kitos priežasties. Atsidūrusi Maskvoje ir iki šiol ten saugoma, ji tapo Lietuvos paveldo išbarstymo ar išgrobstymo simboliu, senosios Lietuvos valstybės likimo ženklu.

Taigi XV a. Lietuva mokėsi rašyti, XV–XVI a. sandūroje priėjo prie knygų parengimo spaudai ir dar net suspėjo į inkunabulų epochą – ja vadinama po Johano Gutenbergo išradimo (1445) ankstyviausias knygos leidybos etapas (iki 1500 metų). 1499-aisiais Dancige išspausdinta Vilniaus kapitulos kanauninko Martyno Radomiečio „Agenda“ lotynų kalba. Ji ir laikoma pirmąja spausdintine Lietuvos knyga. Tokią teisę jai suteikia autorystė ir adresatas: ji buvo sukurta vilniečio Vilniaus kapitulos aplinkoje ir skirta Lietuvos dvasininkams, vykdžiusiems lietuvių evangelizavimą – tai sakramentų teikimo vadovas.

Pirmuoju Lietuvos spaustuvininku po ketvirčio amžiaus tapo iš Polocko miestiečių kilęs rusėnas Pranciškus Skorina (prieš 1490 – prieš 1541), Paduvos universiteto absolventas, įgijęs ten medicinos daktaro laipsnį, 1517–1519 m. Prahoje parengęs ir išspausdinęs psalmyną bei 22 Senojo Testamento knygas bendru pavadinimu „Rusėnų Biblija“. Jis įkūrė

spaustuvę Vilniuje, kurioje 1522 m. išleido „Mažąją kelionių knygelę“ (psalmės iš Senojo Testamento ir įvairūs pamokymai, skirti pirkliams skaityti kelionėse), o 1525 m. – „Apaštalą“ (Biblijos Naujojo testamento dalis, skirta skaityti namuose).

Dar po ketvirčio amžiaus 1547-aisiais Lietuva pribrendo pirmai knygai lietuvių kalba – tai garsusis Martyno Mažvydo „Katekizmas“: išspausdintas Karaliaučiuje, bet skirtas lietuviams ir Lietuvai. Tačiau, kaip žinoma, lietuviakalbė Abraomo Kulviečio programa liko „šauksmu tyruose“. Tiek šis, tiek Martynas Mažvydas turėjo kurti emigracijoje – Karaliaučiuje. LDK visuomenė tuo metu nebuvo pribrendusi lietuviakalbei knygai. Pirmasis Lietuvos Statutas, kaip ir vėlesni Statutai, buvo surašomas visomis labiau paplitusiomis LDK kalbomis – lotynų, rusėnų, vėliau lenkų – tik ne lietuvių.

Skorinos knygos buvo mūsų kultūros istorijos epizodu ir kitu aspektu – turėjo praeiti dar ketvirtis amžiaus, kol Lietuvoje vėl atsirado spaustuvė. Ją 1553 m. Brastoje įkūrė Mikalojus Radvila Juodasis. Tai buvo reformacijos nulemtas įvykis. Po dešimtmečio čia pasirodė įspūdingas leidybos kūrinys – Brastos Biblija. Vėliau Radvila Juodasis įkūrė spaustuvę ir Nesvyžiuje (1562), o 1569 m. su Radvilomis ėmė konkuruoti ir Chodkevičiai: jie įsteigė spaustuvę Zabluduve ir priglobė pirmąjį Maskvos spaustuvininką Ivaną Fiodorovą, nulėmusį stačiatikišką jos pobūdį. Pagaliau prasidėjus kontrreformacijai į knygų

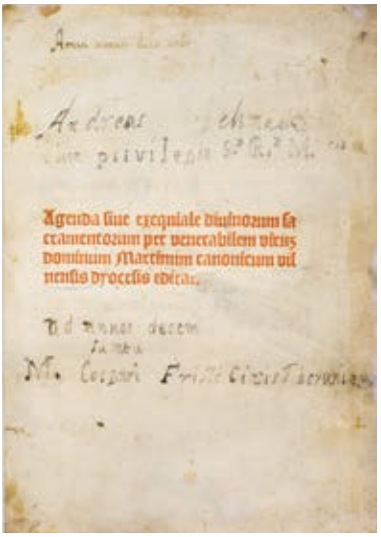

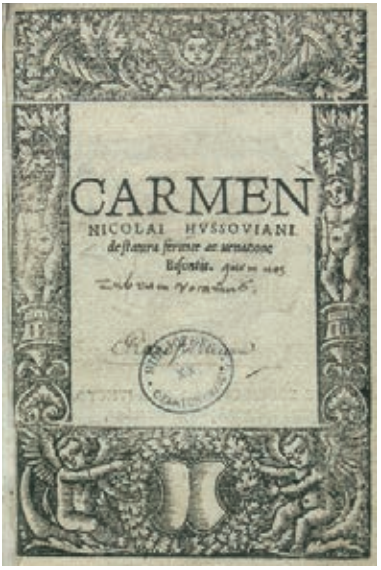

1. Martyno Radomiečio „Agendos“ lapas. Gdanskas, 1499 m.
2. Martyno Mažvydo „Katekizmo“ antraštinis lapas. Karaliaučius, 1547 m.
3. Mikalojaus Husoviano „Giesmės apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę“ antraštinis lapas. Krokuva, 1523 m.
4. Mykolo Lietuvio (Venclovo Mikalojaičio) „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ antraštinis lapas. Bazelis, 1615 m.
5-6. Martyno Mažvydo „Katekizmo“ 450-mečiui skirtas medalis. Dail. Petras Repšys, 1997 m.

spausdinimą įsitraukė katalikai – Mikalojaus Radvilos Juodojo sūnus Mikalojus Kristupas Radvila-Našlaitėlis, grįžęs į katalikybę, Brastos spaustuvę 1575 m. perkėlė į Vilnių ir atidavė besikuriančiam jėzuitų universitetui. Knygų spausdinimas Lietuvoje virto nenutrūkstamu procesu.

Siekiant perimti Vakarų kultūros idėjas, visuomenėje buvo susipažinta su kronikų rašymo tradicija bei atsirado savo istorijos pažinimo poreikis. Perėmus Vakarų tradicijas, perimtas ir Renesanso laikais Europoje paplitęs mitas apie valdovų kildinimą iš kito krašto. Sąlygos buvo labai palankios: senesnės istorijos nežinota, lietuvių ir lotynų kalbos panašios, taigi buvo sukurta lietuvių kilmės iš romėnų teorija, patekusi ir į Lietuvos me-

traščius (Bychovco kroniką). Legendoje kalbama apie kilmingų romėnų atvykimą į Lietuvos žemę. Iš pasakojimo būtų galima pagalvoti, kad jie atvyko į negyvenamą kraštą ir tik kalbant apie trečiosios kartos atstovus užsimenama, kad krašte gyvena ir žmonės, nemokantys lotynų kalbos. Bet tai yra viskas, ką sužinome apie nekilmingus vietos gyventojus. Kronikos autoriui tauta – tik kilmingieji krašto gyventojai. Legendoje nekeliama ir kalbos problema: tuo metu kalba nebuvo svarbiausias tautos bruožas. Kalbant dabartiniais terminais, tuo metu egzistavo ne etninė, bet politinė lietuvių tauta, kurios pagrindinis požymis – priklausymas kilmingiesiems Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos gyventojams. Būtent šių žmonių kilmė ir istorija pasakojama Lietuvos metraščiuose. Kilmės iš romėnų teorija, susipynusi su lotynų – „romėnų“ kalbos vartojimu per visą XVII–XVIII amžių buvo tam tikras atsvaros polonizacijai ženklas, o būdvardis „palemoniškas“ proginėje literatūroje funkcionavo kaip žodžio „lietuviškas“ atitikmuo, Vilniaus universitetas vadintas „Palemono universitetu“, Vilnius – „Lietuvos palemoniškųjų miestų sostine“.

Kitas Lietuvos bajoriškosios visuomenės istorinės sąmonės siužetas formavosi iškeliant Vytautą ir jo laikus. Jau pirmoji Lietuvos poema, tikras renesansinis kūrinys 1523 m. išleista Mikalojaus Husoviano poema „Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę“ būtent ir siekė Vytauto laikus parodyti kaip idealą savo laikų visuomenei. Šias idėjas randame ir Mykolo Lietuvio svarstymuose apie valstybės tvarką („Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“, apie 1550), kurioje Vytauto laikų papročių rigorizmas ir asketizmas yra priešpriešinamas savo meto visuomenės išglebimui, girtuoklystei ir netvarkai.

1. Prūsijos kunigaikštis Albrechtas. Než. dail., 1522 m.
2. Mikalojus Radvila Juodasis iš Jacobo Schrencko „Armamentarium Heroicum“. Insbrukas, 1603 m.
3–4. Mikalojaus Radvilos Rudojo medalis. Dail. Joachim Deschler (?), 1563 m.
5. Brastos Biblijos antraštinis lapas, 1563 m.

Reformacija

Humanistinio išsilavinimo žmonių jau būta didžiojo kunigaikščio Aleksandro dvare, tačiau lūžis įvyko Žygimantui Senajam 1519 m. vedus Milano kunigaikštytę Boną Sforcą. Tai ji atsivežė į Lenkiją ir Lietuvą italų architektus, dailininkus ir muzikus, tai ji išugdė Renesanso dvasia Žygimantą Augustą, kartu su juo pastatydino Vilniaus Žemutinę pilį, įdiegė daug naujų dalykų: nuo „itališkų pasivaikščiojimų“ – pokylių šokių – iki... šakutės, tuo metu nežinotos ne tik Lietuvoje, bet ir Skandinavijos šalyse. Pamažu „itališką madą“ perėmė ir Lietuvos diduomenė. Renesanso knygų jau galima rasti ne tik Žygimanto Augusto, bet net bajorų ir miestiečių bibliotekose. Ankstesnės lietuvių kilmės iš romėnų idėjos pagrindu formuojasi samprata, kad lotynų kalba – tai tikroji, arba gimtoji, lietuvių kalba.

1517 m. Martyno Liuterio pradėta reformacija laikoma viena iš reikšmingiausių Naujųjų amžių apraiškų. XVI a. apėmusi visą Europą, ji suskaldė Katalikų bažnyčią ir subrandino naują krikščionybės kryptį – protestantizmą. Lietuva katalikybę priėmė 1000 metų vėliau nei Vakarų Europos šalys, o reformacija vėlavo tik 22 metais: 1539 m. Vilniuje ją pradėjo liuteronas Abraomas Kulvietis. Tokia įvykių seka rodė ne tik tai, kad Lietuva tapo europinės struktūros šalimi, bet ir Kulviečio asmenybės mastą. Paradoksalu, kad žinių apie Kulviečio ir jo bendraminčių veiklą turima labai nedaug. Žinoma, kad Vilniuje Kulvietis įkūrė mokyklą kilmingai jaunuomenei, kurioje mokėsi 60 mokinių; kad sakė pamokslus, kritikuojančius Katalikų bažnyčią, ir patraukė į savo pusę daug žmonių; kad 1542 m. Vilniaus vyskupas Povilas Alšėniškis išgavo iš Žygimanto Senojo ediktą prieš Kulvietį ir šis turėjo emigruoti į protestantiškąją (nuo 1525 m.) Prūsiją, kur jį priglobė kunigaikštis Albrechtas. Tai ir viskas. Tai kodėl jis kartais pavadinamas genialiu? Kulvietis, pasinaudodamas reformacija, iškėlusia gimtosios kalbos svarbą bendraujant su Dievu, suformulavo tokią kultūrinę programą, kuri lietuvių kalbą turėjo padaryti visos švietimo sistemos pagrindu, pakelti šią kalbą į valstybės interesų lygį ir taip išugdyti lietuvių inteligentiją. Šią programą Kulvietis bandė įvykdyti emigracijoje, kur kartu su Stanislovu Rapolioniu tapo pirmaisiais ką tik (1544) įkurto Karaliaučiaus universiteto profesoriais, o jų programos dalimi ir reikia laikyti 1547 m. išleista Martyno Mažvydo „Katekizmą“. Kulvietis gerai suvokė kultūros situaciją: Lietuvos diduomenė, atsisakydama rusėnų rašto kalbos, rinkosi lenkų kalbą ne tik raštijai, bet ir bendrauti. Mykolas Lietuvis siūlė rusėnų kalbą keisti lotynų kalba, o Kulvietis – lietuvių. Tačiau šiam projektui Lietuvos visuomenė nebuvo pasirengusi. Jis pradėtas įgyvendinti tik po 300 metų – tautinio atgimimo laikais.

Antruoju etapu į reformaciją įsitraukė didikai, kurie pasirinko kitą protestantizmo kryptį – kalvinizmą: jis geriau atitiko jų planus susilpninti Bažnyčios autoritetu besiremiančio didžiojo kunigaikščio valdžią ir pačios Katalikų bažnyčios įtaką. Lietuvos reformacija neatsiejama nuo LDK kanclerio Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos Juodojo (1515–1565) asmens – nuo 1550 m. jis buvo ryškiausia ir įtakingiausia Lietuvos protestantų figūra, 1563 m. išleidęs lenkiškai „Brastos Bibliją“. XVI a. šeštajame–septintajame dešimtmetyje beveik visi didikai buvo perėję į reformaciją ir sekuliarizavę jų pačių funduotas bažnyčias – tai sudarė pusę visų bažnyčių. Kalvinizmas vėliau pradėjo nykti, tačiau išliko iki šių dienų. Apie Biržus gyvenantys evangelikai reformatai yra tiesioginiai palikuonys kalvinistinės reformacijos, kuriai po Radvilos Juodojo mirties vadovavo jo pusbrolis Mikalojus Radvila Rudasis.

1. Žygimantas Augustas. Dail. Petras Repšys, 2000 m.
2. Barbora Radvilaitė. Dail. Petras Repšys, 2000 m.
3. Žygimanto Augusto mirtis Knišine. Dail. Jan Matejko, 1886 m.
4. Paskutiniųjų Jogailaičių portretų galerija. Dail. Lucas Cranach jaunesnysis, XVI a. vid.

Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės meilės istorija

Galima daug svarstyti, ką svarbiausio paveldime iš europeizacijos epochos – Lietuvos Metrika, metraščiai ir Statutai, pirmosios lotyniškos, rusėniškos ir lietuviškos knygos, gotikos ar renesanso architektūra. Tačiau ar daug suklysime, jei pasakysime – nė vienas šių reiškinių jau keli šimtai metų neaudrina taip kūrėjų vaizduotės kaip Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės meilės istorija. Užteks paminėti Juozo Grušo dramą, kurią Kauno dramos teatre pastatė Juozas Jurašas, o Barboros vaidmenį legendiškai suvaidino Rūta Staliliūnaitė.

Barbora Radvilaitė 1547 m. slapta ištekėjo už Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto. Mirus tėvui Žygimantas Augustas perėmė Lenkijos sostą, oficialiai paskelbė apie savo vedybas ir pareikalavo Barboros Radvilaitės pripažinimo Lenkijos karaliene. Tačiau tam įnirtingai priešinosi karaliaus motina Bona ir Lenkijos didikai, bijoję Radvilų įsigalėjimo. Tik 1550 m. Krokuvoje Barbora buvo vainikuota karaliene, tačiau

pasiligojo ir po metų mirė. Kuo ši istorija ypatinga? Barboros Radvilaitės ir Žygimanto Augusto vedybos nevaidino didelio politinio vaidmens, nebuvo, regis, konflikto ir tarp pareigos Lietuvai ar giminei. Gal žmones traukia kiti dalykai – tai, kad Barbora buvo vienintelė lietuvė moteris, tapusi karaliene, be to, kilusi ne iš valdovų giminės, vienintelė mirusi Vavelyje, bet ten nepalaidota, viena iš nedaugelio palaidota lietuviškame panteone – Vilniaus katedroje? Nė viena iš šių priežasčių neatskleidžia esmės. Svarbiausia turbūt tai, kad ši istorija liudija apie naują – renesansinį gyvenimo būdą, kai vertybių hierarchijos viršūnėje atsidūrė meilė. Ši istorija taip pat rodo, kad karaliui buvo svarbus ne tik išorinis grožis, bet jo žmonos asmenybė – išsilavinusį, subtilaus skonio, tačiau išlepintą ir nepastovų valdovą Barbora patraukė ne tik moterišku žavesiu, elegancija, bet ir mokėjimu bendrauti, išsilavinimu. Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės meilė tapo iššūkiu visai aplinkai. Kovodamas už vedybų pripažinimą, karalius parodė ypatingą pasiryžimą ir valios tvirtumą – to jam paprastai pritrūkdavo, sprendžiant politinius klausimus, – o Barborai mirus gedėjo iki pat gyvenimo pabaigos. Lietuvos istorijoje atsirado naujas personažas – moteris mylimoji. Naujas šis siužetas ir vyrų istorijai. Žygimantas Augustas buvo prastas valdovas, tačiau jam už tai atleidžiama. Gal dėl to, kad mylinčių vyrų iki to Lietuvos istorija nežinojo; Žygimantas Augustas – ne tik pirmas, bet ir pats spalvingiausias.

1. Liublino unijos aktas, 1569 m. liepos 1 d.
2. Žygimantas Augustas tariasi su senatoriais Liublino seimo metu. Iš Tomo Treterio veikalo „Dorybių teatras“, 1588 m.
3. Senatas. Iš Tomo Treterio veikalo „Dorybių teatras“, 1588 m.

Liublino unija ir jos epochos paveldas

1386 m. Jogailos ir Jadvygos vedybomis prasidėjo Lietuvos ir Lenkijos suartėjimas. „Šventos santuokos“ metafora dažnai buvo taikoma visam unijų procesui, privedusiam prie 1569 m. sudarytos Liublino unijos, sukūrusios jungtinę valstybę – Abiejų Tautų Respubliką. Originalus valstybių junginys, kuris šiandien kartais laikomas net Europos Sąjungos pirmtaku. Tokio pakilaus vertinimo kontekste kai kas gali nustebti, kodėl tiek mažai optimizmo Liublino unijos vertinimai sulaukia Lietuvoje. Juk, regis, nerasi tarp objektyvių Lietuvos ar kitų kraštų istorikų, kurie nepripažintų, kad, be Lenkijos ir Lietuvos suartėjimo bei kariuomenių sąjungos, nebūtų Žalgirio pergalės, o sėkmingos Livonijos karo baigties XVI a. – būtent be Liublino unijos. Tad kodėl Lietuva tokia tradiciškai santūri unijų atžvilgiu? Todėl, kad ilgaamžė sugyvenimo su Lenkija istorija yra vertinama iš pirmosios XX a. pusės ar vidurio konflikto su Lenkija perspektyvos. O dar giliau žvelgiant – būtent unijos yra laikomos Lietuvos kultūros polonizacijos priežastimi: unija davė Lenkijai Adomą Mickevičių, kartu atimdama jį iš Lietuvos.

Juk ir šiandien tęsiasi tradicija Lietuvą net iki Liublino unijos laikyti Lenkijos dalimi, o Liublino unijos sukurtą valstybę vadinti ne Abiejų Tautų, o Lenkijos Respublika. Galima su šypsena žiūrėti į tradicinės lenkų istorinės minties nelogiškumą: jei unija – tai „šventa santuoka“, tai kur dingsta santuokos partneris? O gal tai visai ne santuoka, visai ne unija, o tik Lenkijos civilizacinės misijos idėja, kuriai rūpėjo ne tik Vakarų kultūros sklaida, bet ir Lietuvos inkorporacija? Štai ir darosi suprantama, kodėl tradicinėje lietuvių istorinėje atmintyje lenkų „civilizacinės misijos“ įvaizdis užgoždavo unijos pozityvius rezultatus. Taigi ten, kur tradiciškai lietuviai matė – tik su skirtinga pesimizmo doze – Lietuvos valstybės bei kultūros eroziją, lenkai – tik skirtingu optimizmo laipsniu – matė Lenkijos civilizacinę pergalę.

Šiandien yra įvykusios didžiosios permainos tiek lenkų, tiek lietuvių istorinėje atmintyje vertinant unijas. Ir vis dėlto, kodėl ir po šių permainų net tie lietuviai, kurie mato pozityvų Lenkijos vaidmenį Lietuvos istorijoje, ir šiandien kartais teberauda kartu su Jonu Jeronimaičiu Chodkevičiumi, kurio ašaras pavaizdavo ir Janas Mateika garsiajame savo kūrinyje? Apskritai, kodėl raudojo Chodkevičius Liublino seime, o Edvardas Gudavičius šiandien jo ašaras yra pavadinęs diplomatijos genijaus ašaromis? Prieš ką buvo nukreiptas šis genialumas – prieš brolius lenkus? Kodėl 1569 m. kovą Vilniuje net buvo siūloma griebtis ginklo prieš Lenkiją? Kodėl pradėdamas derybas tų metų birželį Chodkevičius lenkams pasakė, kad „jūs jau pakirtote mums sparnus“?

Šiandien yra aišku, kad Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai sunkiai sekėsi atlaikyti rytų frontą Livonijos kare. Tai parodė ir 1562 m. Vitebsko „karo lauko“ seimas, siuntęs tą patį Chodkevičių į Lenkiją prašyti karinės pagalbos, kartu unijos. Tai parodė ir 1563 m. Polocko praradimas, o 1564 m. pergalė prie Ulos klausimą tik nukėlė, bet nepašalino – Lenkijos paramos poreikis buvo akivaizdus. 1569 m. klausimas kilo iš naujo. Lietuvių ir lenkų delegacijos nuo vasario derėjosi Liubline susirinkusio Lenkijos seimo akivaizdoje. Kartais yra sakoma, kad lietuvių komanda lošė varžovų stadione, apsupta agresyvių sirgalių ir teisėjui (Žygimantui Augustui) aiškiai palaikant šeimininkus. Lietuviai pateikė savo – dviejų lygiateisių valstybių sąjungos – projektą, o lenkai siekė Lietuvos prijungimo. Susitarta nebuvo, ir Lietuvos delegacija kovo 1 d. išvyko iš Liublino. Net jei laikysime tai

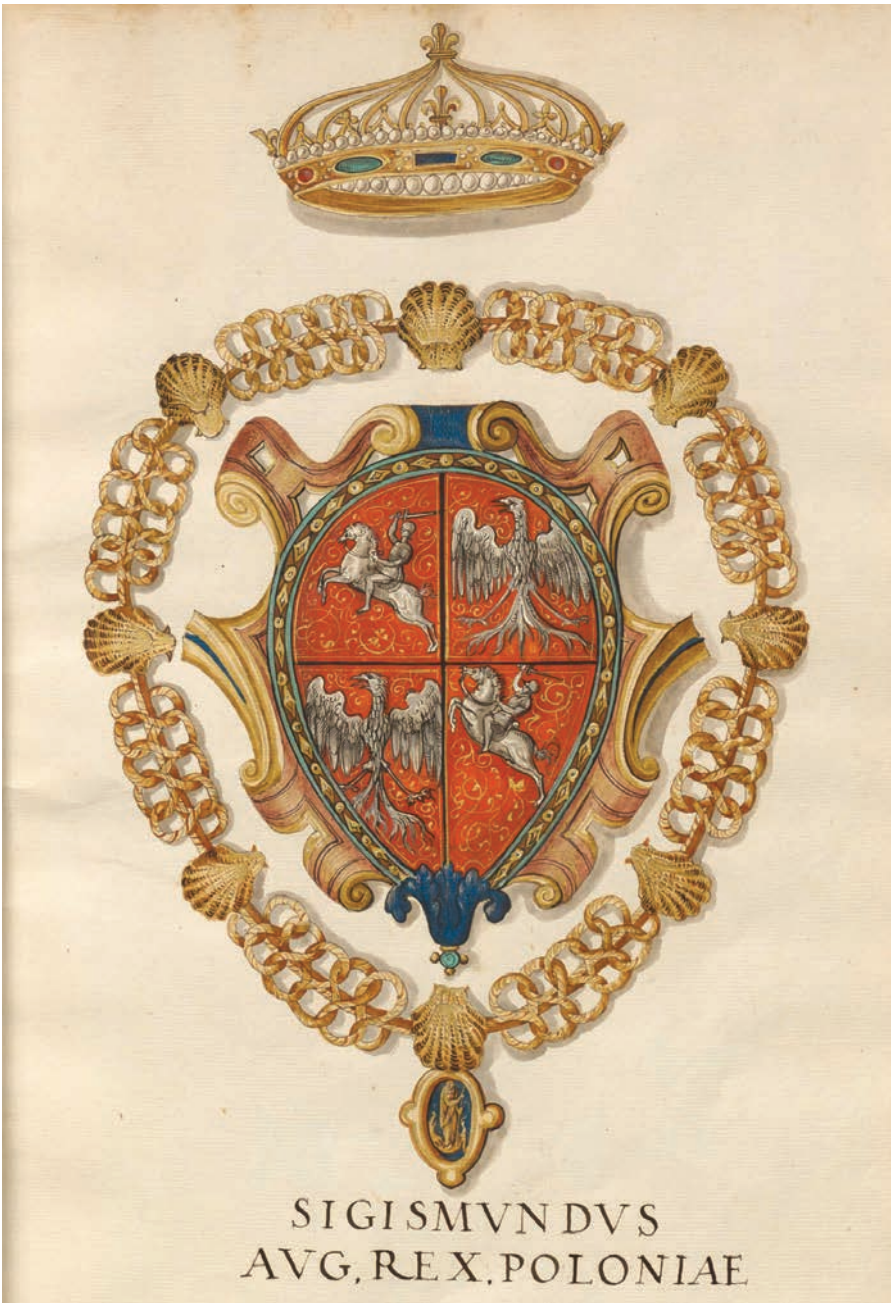

Žygimanto Augusto herbas iš Prancūzijos karaliaus šv. Mykolo riterių ordino herbyno, XVI a. vid.

pabėgimu, savavališku pasitraukimu iš derybų ir taktine klaida, vis dėlto Lietuvą ištiko smūgis, kaip šiandien sakoma, neadekvatus situacijai. Žygimantas Augustas palaikydamas Lenkiją savo aktais prie jos prijungė beveik pusę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijos (Palenkę ir Voluinės vaivadiją – kovo mėn., Kijevo ir Braclavo vaivadijas – birželį). Prijungtų sričių bajorai turėjo prisiekti Lenkijai, o jų atstovai dalyvauti Lenkijos seime. Iš neprisiekusiųjų buvo atimtos žemės. Šis žemių prijungimas Lietuvoje buvo prisimenamas su nuoskauda dar XIX a. pradžioje. Tačiau svarbiausia – Lietuvai grėsė suvereniteto praradimas. Čia ir iškilo Chodkevičiaus figūra. Jis puikiai suprato tragišką dilemą: arba Lietuva susisaisto su Lenkija, arba Lietuvą užkariauja Rusija. Jis pasirinko pirmąjį kelią, tačiau stengėsi išsiderėti kuo palankesnes sąlygas. Viską, regis, lėmė puikaus oratoriaus Chodkevičiaus kalba Liublino seime 1569 m. birželio 28 d. Šioje kalboje jis, skirtingai nuo vasarį kategoriškai prieš susijungimą pasisakiusio Mikalojaus Radvilos Rudojo, priėmė unijos ir net vieno antspaudo, taigi – Lietuvos prijungimo prie Lenkijos idėją. Kreipdamasis į Žygimantą Augustą jis teigė: „Šviesiausias Karaliau! Jūsų Didybei yra žinoma, kad šitos unijos klausimą visapusiškai yra apsvarstę Didžiosios kunigaikštijos senatoriai ir aukšti ponai. Dabar jie atsidūrė tokioje būklėje, kad turi daryti tai, kas giliai įžeidžia jų sąžinę. Jūsų Didybės įsakyti mes čia su didžiu skausmu ir širdgėla buvome priversti nusileisti. Bet kaip mums skaudu, to negalime išreikšti žodžiu. Nes mes, kaip ištikimi savo tėvynės sūnūs esame įpareigoti rūpintis jos labu, kiek pajėgdami. Jei dabar mes negalime jos apginti, tai todėl, kad esame priversti nusileisti prieš kliūtis, likimą ir laiką."

Po šių žodžių lietuviai su ašaromis puolė ant kelių prieš karalių, tai pravirkdė netgi lenkus. Šiandien atrodo, kad Chodkevičiaus ašaros taip pat buvo diplomatijos išraiška. Derybų procese žaisdamas dviprasmybėmis, Žemaičių seniūnas sugebėjo susiaurinti unijos klausimą iki antspaudų klausimo: valdovo raštai antspauduojami vien Lenkijos (o tai reiškia, kad Lietuva prijungiama ir geriausiu atveju tampa Lenkijos autonomine provincija), ar ir Lietuvos antspaudais. Lyg ir sutikdamas su lenkų nuomone, pritardamas vienam bendram antspaudui, jis čia pat prašė nepanaikinti ir Lietuvos antspaudų. Tai buvo akivaizdus prieštaravimas. Apgynęs LDK antspaudus, Chodkevičius pasiekė, kad konkretūs Lenkijos ir Lietuvos ryšių nustatymo ar net unijos sudarymo klausimai būtų sprendžiami ne Liublino seime, bet vėliau, todėl liko galimybė išsaugoti Lietuvos valstybingumą. Taip ir buvo padaryta, pareikalavus iš vėlesnių Respublikos valdovų pripažinti Lietuvos antspaudus. Taigi Chodkevičius surado išeities kelius ten, kur, atrodė, jų nėra.

„Brolių lenkų" ir Žygimanto Augusto spaudimą Liublino unijos metu – tiek siekį panaikinti valstybingumą, tiek teritorijų atplėšimą – šiandien mato ir lenkų istorikas Juliuszas Bardachas, tačiau išvadą padaro kitokią: net ir toks Liublino unijos rezultatas buvo kompromisas, kurį, nors ir per ašaras, LDK pusė priėmė, tačiau šio kompromiso pagrįstumą įrodė, kad juo rimčiau nesuabejota dar du šimtmečius. Tiesa, Liublino unijos pasekmės pasireiškė jau netrukus. Lenkijos–Lietuvos valdovu tapus Transilvanijos kunigaikščiui Steponui Batorui (valdė 1576–1586 m.) buvo pasiektos lemiamos pergalės Livonijos kare prieš Maskvą ir šios pavojus atitolintas daugiau nei pusamžiui (1609–1611 m. Lenkija–Lietuva net buvo užėmusi Maskvą). Tačiau svarbiausias Liublino unijos kompromiso rezultatas – Abiejų Tautų Respublika, kuri egzistavo dar du amžius. Ir ne tik egzistavo, o, Henryko Samsonowicziaus teigimu, davė Europai duoną, toleranciją, bajoriškąją demokratiją, baroko meną ir konstituciją.

IV

Abiejų Tautų Respublikoje ir Baroko Europoje

Šv. Jonų bažnyčios fasadas ir varpinė, XVIII a. Fot. Arūnas Baltėnas

Pramiegota Baroko epocha?

XVI a. viduryje formuojasi nauji LDK bajoriškosios kultūros kalbiniai modeliai – lotyniškasis, lietuviškasis, LDK raštinių ribas peržengiantis naujasis rusėniškasis ir lenkiškasis. Reformacija buvo paskatinusi gyvųjų kalbų poreikį. Kartu tuo metu trys reformacijos kryptys – liuteronizmas, kalvinizmas ir arijonizmas – papildo trijų tradicinių krikščionybės krypčių (katalikybė, stačiatikybė ir bažnytinė unija) spektrą. Dar šalia egzistuoja kolektyviniai valdovo vasalai – konfesinės judėjų, karaimų ir totorių musulmonų – bendruomenės. Tokiu daugiakonfesiškumu ir daugiakultūriškumu LDK tampa fenomenaliu reiškiniu Europos kontekste. Tokia LDK sudarė uniją su Lenkija, įkūrė Abiejų Tautų Respubliką ir tikrai pagausino, o ne sumenkino tuos fenomenus – tolerancijią ir bajoriškąją demokratiją – kuriuos lenkų istoriografija įvardija Lenkijos įnašu į Europos kultūros istoriją. Katalikų bažnyčia su Jėzuitų ordinu ir Vilniaus universitetu atlaikiusi reformacijos iššūkį, sugebėjusi formalizuoti bažnytinės unijos idėją, pamažu sukūrė vientiso pavidalo šiauriausią ir ryčiausią lotyniškosios barokinės kultūros regioną. Europietiškoji švietimo sistema pasiekė smulkiąją bajoriją ir valstietiją, be ko negalima paaiškinti XIX a. tautinio atgimimo. Raštija ir literatūra išsiplečia ne tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai – žanrais ir formomis, susiformuoja reikšmingus kūrinius sukūrusi inžinierių mokykla. Sukuriami tikri baroko architektūros šedevrai, o XVIII a. viduryje, atsigavus po karų, badų ir marų susiformuoja originali Europos kontekste baroko architektūros atmaina – Vilniaus baroko mokykla, kurios svarbiausias kūrėjas liuteronas Jonas Kristupas Glaubicas kuria visoms konfesijoms. Rusėnų visuomenė toliau gyvena savo ritmu, kurdama kūrinius visam slavų regionui, iš Vilniaus metropolito miesto tebevadovaujama graikams katalikams ne tik LDK, bet ir Lenkijoje ir net Transilvanijoje. Baroko saulėlydžio epochoje Apšvietos žingsniais prieita prie XVIII a. pabaigos reformų ir reikšmingiausio savo civilizacijos, o ir pasaulinio masto kūrinio – pirmosios rašytinės konstitucijos Europoje.

Tarsi puiki ir graži epocha. Tačiau lietuvių istoriografijai ji buvo svetima – jei ir ne visi nuolydžio pradžia manė buvus krikštą ar nepavykusią Vytauto karūnaciją, tai iš esmės visi laužė plunksnas prie Liublino unijos siužeto. Jei Lietuva „atgimė“ XIX a. pabaigoje, tai „užmigo“ būtent poliublininėje epochoje. Tiesa, buvo aptinkama lietuviakalbės lietuvybės apraiškų, tačiau tai pavadinama „šauksmu tyruose“, kuriuose visi užmigę, taip užmirštant, kad ankstesnėse epochose tokios lietuvybės buvo dar mažiau. Užmigimu ir buvo pavadintas lenkėjimo procesas, plačiai apėmęs Lietuvos politinį ir kultūrinį elitą. Kadangi lenkakalbė LDK bajorija XX a. pradžioje nuėjo su Lenkija, taip buvo atstumtos ir jos tradicijos, nekreipiant dėmesio, kad XVII–XVIII a. egzistavo šio politinio elito „lietuvių nacijos“ savimonė. Kartu taip tesugebėta atsakyti į senosios lenkų istoriografijos poziciją neigti LDK subjektiškumą ir jos kultūrą teigti buvus lenkiškosios civilizacijos dalimi. Šiandien manoma, kad tokia „lietuvių nacija“ tampa ne lenkų tautos, bet lenkų kaip britų makrotautos dalimi. Nors teigiama, kad XVII–XVIII a. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija – nors tai antroji Lenkijos civilizacijos laida, tačiau jau šioje formulėje slypi teiginys, kad tai – ne Lenkija. Ar argentiniečiui pasakysi, kad jo kultūra yra Ispanijos kultūra? Būtent tokia lenkakalbė LDK visuomenė sugebėjo 1791 m. spalio 20 d. priversti lenkų pusę taip aiškinti Gegužės 3-iosios konstituciją, kad būtų išsaugotas Abiejų Tautų Respublikos dualizmas, ir dar pusamžį kartu su lenkais kariauti už šios konstitucijos idėjas.

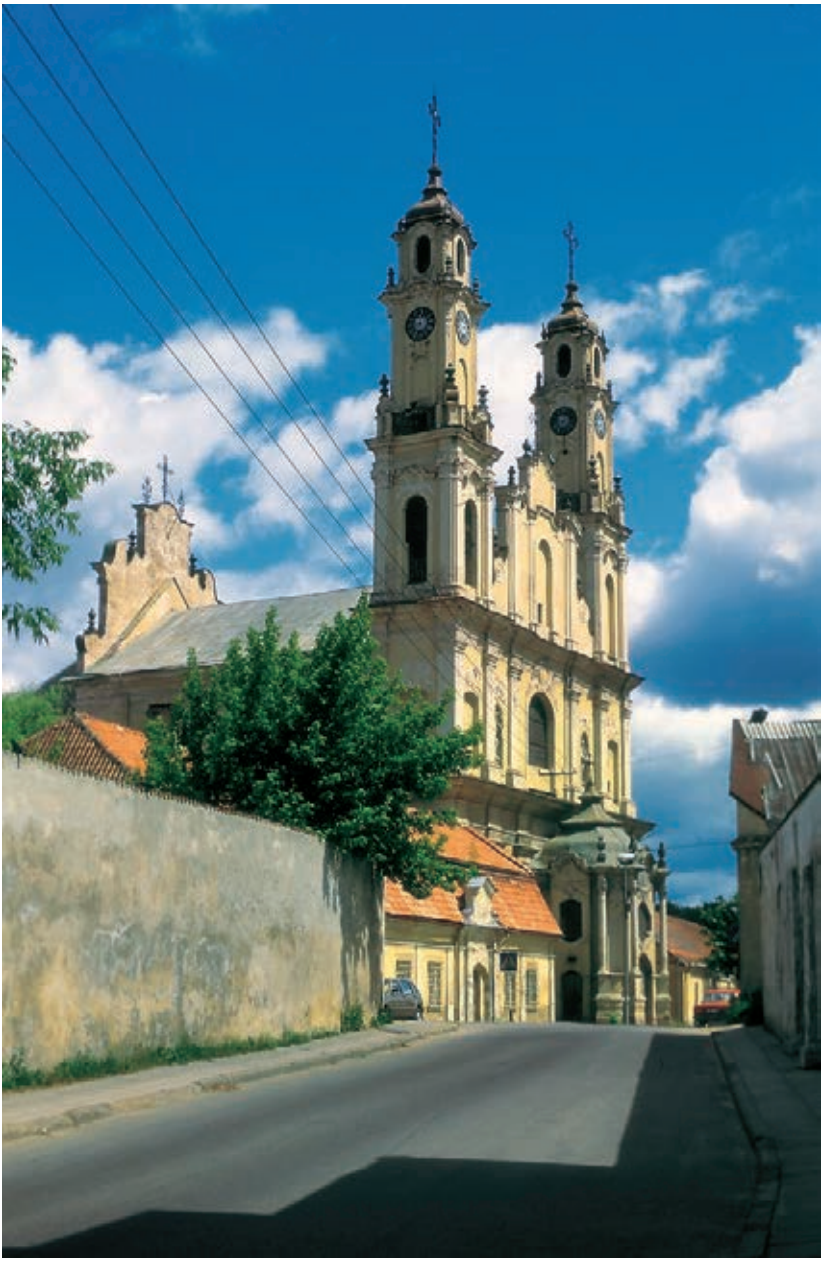

Viešpaties Žengimo į dangų (misionierių) bažnyčia Vilniuje, XVIII a. vid. Fot. Arūnas Baltėnas

LDK Baroko Europoje

Kur XVII–XVIII a. dingo Renesanso civilizacijos lyderės – Italijos didybė? Po didžiųjų geografinių atradimų ir turkų ekspansijos Viduržemio jūra prarado ekonominę svarbą. O kas nutiko didžiųjų geografinių atradimų pionierėms Portugalijai ir Ispanijai? Juk pastarajai ir XVI a. geopolitiniu požiūriu Europoje neprilygo nė viena valstybė: Ispanijos valdose nenusileisdavo saulė. Viena iš priežasčių, dėl kurių Ispanija ir Portugalija buvo išstumta iš lyderių, – per geras gyvenimas: iš Lotynų Amerikos plukdomas auksas neskatino plėtoti savų miestų ir jų ekonomikos. Ispanijos galybės saulėlydį ženklino Nenugalimosios armados nesėkmė 1588 metais. Nors jai išsilaipinti Anglijoje sutrukdė atsitiktinumas (audra), tačiau vėliau Ispanija jau niekada nemėgino žygio pakartoti.

XVII–XVIII a. senoji Vakarų Europa skilo į dvi dalis – pietinę katalikiškąją ir šiaurinę protestantiškąją. Katalikybės ir protestantizmo priešprieša gal ir nebuvo lemtinga – juk katalikiškoji Prancūzija, kaip minėta, priklausiusi dinamiškajai Europai, vadintina veikiau ne barokine, o klasicizmo ir Apšvietos šalimi. Tačiau būtent katalikybė buvo prielaida baroko kultūrai iš Italijos ir Ispanijos plisti Vakarų Europos katalikiškose šalyse – Prancūzijoje, Bavarijoje, Flandrijoje, ypač šių šalių monarchų ir aristokratų dvaruose. Maža to, būtent Flandrijoje subrendo bene žymiausias baroko dailininkas Peteris Paulius Rubensas.

Protestantizmas, regis, lėmė, kad Viduramžių periferija – Šiaurės Europa (Skandinavija) pritapo prie šiaurinės Vakarų Europos dalies. Silpnų miestų ir menkai raštingai katalikiškai Vidurio Europai teko šlietis prie katalikybę išpažinusios Vakarų Europos. Tai buvo nebloga išeitis – Roma, Madridas ar Lisabona spinduliavo katalikybę ir barokinės architektūros bei dailės šviesą iki Meksikos, Paragvajaus ir Filipinų. Kitas šio pasaulio pakraštys, labiausiai nutolęs į šiaurę, buvo Lietuva.

Epochos pradžią galima sieti ne tik su Liublino unija, bet dar simboliškiau – su jėzuitais, kurie į Lietuvą atvyko 1569 m. ir 1579 m. įkūrė Vilniaus universitetą. Barokinė Nesvyžiaus jėzuitų kolegijos bažnyčia pradėta statyti 1586 m., o barokinės architektūros manifestu paprastai laikoma Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčia. Baroko menas, jėzuitai ir Vilniaus universitetas – svarbiausi epochos kultūros dėmenys. Įvairūs saitai juos siejo su 1566 m. įsigalėjusia luomine bajorų santvarka ir valakų reformos suformuotu lažiniu-palivarkiniu ūkiu, o tai ir leidžia vartoti barokinės santvarkos ir barokinio ūkio sąvokas. Paskutiniai „gryno“ baroko architektūros paminklai – vėlyvieji architekto Jono Kristupo Glaubico kūriniai, pavyzdžiui, Vilniaus bazilijonų vienuolyno vartai (1761 m.).

Baroką pamažu keitė klasicizmas, tačiau šis stilius suklestės tik pačioje XVIII a. pabaigoje. Net klasicistinė Vilniaus katedra papuošta barokinėmis Tomo Rigio skulptūromis. Antano Tyzenhauzo reformos (1767 m.), Pauliaus Ksavero Božostovskio įkurta Paulavos respublika (1769 m.), Jėzuitų ordino panaikinimas ir Edukacinės komisijos sukūrimas (1773 m.) – šie įvykiai kartais laikomi Apšvietos epochos pradžia.

Vis dėlto barokinę santvarką ryžtingai pabandė keisti Gegužės 3-iosios konstitucijos (1791) autoriai, bet ir jie pralaimėjo Targovicos konfederatams bei Rusijai. Valstiečiai nuo baudžiavos kiek masiškiau bus atleidžiami dar vėliau. Taigi XVIII a. paskutinis trečdalis – tai baroko saulėlydis, trukęs iki visiškai naujos epochos pradžios 1795 m. – iki LDK sunaikinimo.

1. Bajorų seimelis bažnyčioje. Dail. Jan Piotr Norblin, apie 1785 m.
2. Stanislovo Augusto Poniatovskio elekcija Volios lauke 1764 m.
Dail. Bernardo Bellotto Canaletto, 1776 m.

Abiejų Tautų bajorų Respublika

Baroko epocha valstybės istorijos požiūriu – tai Lenkijos ir Lietuvos sąjunga, sukurta Liublino unijos. Oficialus jungtinės valstybės pavadinimas – Abiejų Tautų Respublika (net ir lietuviai kartais ją pavadina Žečpospolita: plg. lenk. rzeczpospolita – respublika; mes Lenkijos ir Lietuvos valstybę sutrumpintai vadinsime LLV). Pavadinimas tarsi reiškė, kad tai – lygiateisė dviejų valstybių sąjunga. Iš tikrųjų šioje sąjungoje vyravo Lenkija. Aukščiausia (šalia valdovo) valdžios institucija buvo bendras seimas, susidėjęs iš senato ir atstovų rūmų ir rinkęs karalių. Seime Lietuva turėjo tik 1/3 vietų, mat buvo prilyginta vienai Lenkijos provincijai (jos buvo dvi – Didžioji Lenkija su Poznane ir Mažoji Lenkija su Krokuva).

Tačiau išliko ne tik atskiras LDK valstybės titulas ir teritorija, bet ir atskira vykdomoji valdžia – kancleris, iždininkas, etmonas ir kt. (tik antrojoje XVIII a. pusėje ėmė rastis ir bendros vykdomosios valdžios institucijos), atskiras iždas, kariuomenė, teismai ir teisinė sistema, kurią įformino Trečiasis Lietuvos Statutas 1588 metais. Taigi Abiejų Tautų Respublika – ne unitarinė valstybė, o federacija, kurioje bendros yra tik aukščiausios valdžios institucijos – valdovas ir seimas. Antra vertus, sudarant Liublino uniją Lietuvos diplomatai pasiekė, kad būtų išlaikytas didysis Lietuvos antspaudas, be kurio Lenkijos karaliaus sprendimai neturėjo galios Lietuvoje. Be to, prieš vykstant į bendrus seimus Lietuvos pusė surengdavo savo „seimavimus“ bendrai pozicijai aptarti. LLV seimuose ilgainiui įsigalėjo *liberum veto* teisė (sprendimai turėjo būti priimami vienbalsiai), todėl bendras seimas niekaip negalėjo primesti Lietuvos pusei savo valios. Taigi lenkų pusė norėjo unitarinės valstybės, o lenkų istoriografija vėliau šią sąjungą taip ir apibūdino, tačiau teoriškai buvo sukurta federacinė, o realiai – konfederacinė valstybė. Kad ir kaip vadintume šią valstybę, aišku, kad abi sąjungos narės vykdė tik bendrą užsienio politiką.

Šią teisinę ir politinę situaciją keitė LDK elito lenkėjimas. Antra vertus, XVIII a. sumenkus Lietuvos didikų giminėms, LDK aukščiausiųjų pareigūnų postus užėmė Lenkijos didikų giminių atstovai. Šie integraciniai procesai lėmė LDK valstybingumo eroziją, bet ne sunaikinimą – iš kur tada 1791 m. būtų radęsi Lietuvos savarankiškumo projektai?

Nors egzistavo lotyniškasis ir lietuviškasis kultūros modeliai, bet vis labiau plito lenkiškasis. 1595 m. Mikalojus Daukša parengė pirmąją lietuvišką knygą LDK – „Katekizmą“, o 1599 m. kitą lietuvišką leidinį – „Postilė“. „Postilės“ pratarmėje, kuri, beje, parašyta lenkų kalba, kreipėsi į Lietuvos visuomenę, ragindamas kurti raštiją lietuvių kalba. Daukšos veikla senojoje istoriografijoje buvo pavadinta „šauksmu tyruose“, taip pabrėžiant jos unikalumą. Šiandien žinoma, kad lietuviškų knygų leidimas nenutrūko per visą Baroko epochą, aišku, jų būta gerokai mažiau nei lenkiškų ar lotyniškų.

Jau kalbėta apie tai, kaip LDK didikai rusėnai prisidėjo prie Lietuvos lenkėjimo šio proceso pradžioje – pirmojoje XVI a. pusėje nauju lenkėjimo postūmiu tapo reformacija. Radvila Juodasis 1563 m. teigė, kad Bibliją reikia versti į lenkų (o ne į kokią kitą) kalbą dėl to, kad ji „būtų liaudžiai suprantama“. Lietuvos didikų reformacija anaiptol neskatino lietuviškosios raštijos. Panašiai buvo ir atgimstančios katalikybės, arba kontrreformacijos, stovykloje. Be to, kai kurie iškilūs tiek reformacijos, tiek kontrreformacijos veikėjai (pavyzdžiui, Petras Skarga) buvo kilę iš Lenkijos, todėl rašė ir lotynų, ir lenkų kalba. Lenkėjimo kulminacija tapo 1582 m. Motiejaus Strijkovskio kronika.

1–2. Olivos taikos (1660 m.) medalio aversas ir reversas. Dail. Johanas Hoehnas vyresnysis, 1660 m.
3. Akmuo prie Bierwichos (Palenkės vaiv., Lenkija) su užrašu „AD. 1655 Moskal Litwę splondrował złamawszy mir wieczny“. Fot. Alfredas Bumblauskas

Nors dar XVII a. knygų leidyboje vyravo lotynų kalba, bet vis labiau plito lenkakalbis Lietuvos kultūros modelis, kurį skatino integraciniai procesai viešajame gyvenime. Bene svarbiausias lenkiškojo modelio pradžios taškas buvo 1582 m. lenkų kalba išspausdinta Motiejaus Strijkovskio „Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių ir visos Rusios kronika“, tapusi parankine knyga Lietuvos bajorijai Baroko epochoje.

Kad ir kaip būtų, Lietuvos lenkėjimo procesas yra vienas iš svarbiausių Baroko epochos reiškinių. Perimama ne tik kalba, bet ir kultūra bei gyvensena. Dėl šio proceso ir Lietuvos to meto kultūra vadinama „antrąją lenkų kultūros laida“. Tokio reiškinio analogijos – angliškosios kultūros laida Airijoje (ką jau kalbėti apie JAV ir Australiją), daniškosios – Norvegijoje, prancūziškosios – Kanados Kvebeke, ispaniškosios kultūros laidos Meksikoje ar Argentinoje, portugališkosios – Brazilijoje.

Lietuvos Statutai apibrėžė ir įteisino bajoriškąją santvarką. Vienintelis privilegijuotas visuomenės luomas buvo bajorai. Tik jie turėjo politines teises ir siuntė savo atstovus į seimą. Kadangi šie atstovai rinkdavo net valdovą, gali susidaryti įspūdis, jog ir santvarka – jau nebe monarchija, o respublika (juo labiau kad oficialiai valstybė taip ir vadinosi). Tai reikštų, kad LLV santvarka artima Naujiesiems laikams, prilygsta Olandijai (pradėjusiai kurti respublikinę santvarką antrojoje XVI a. pusėje) ir pralenkia Anglijos konstitucinę monarchiją, įsigalėjusią 1689 metais. Tačiau vien tai, kad LLV santvarka remiasi tik 7 proc. visuomenės (tiek buvo bajorų), rodo luominį jos pobūdį – valdovas, nors ir renkamas bajorų „tautos“, suverenią valdžią gauna iš Dievo. Taigi 1566–1795 m. Lietuvos „bajoriškoji demokratija“ – tai luominė monarchija, ją dera gretinti su XIII–XV a. Anglijos ir Prancūzijos santvarkomis. Deja, šioje santvarkoje būta daugiau anarchijos nei tvarkos – amžininkai net sakydavo: „valstybė netvarka remiasi.“ Mat pamažu LLV seimuose susiformavo *liberum veto* teisė ir kiekvienas seimo narys galėjo vetuoti seimo sprendimus, kitaip tariant, paralyžiuoti seimo veiklą. Nuo 1573 m. iki 1763 m. buvo susirinkę 137 seimai ir 53 iš jų išsiskirstė, nepriėmę jokių sprendimų, dalis tokių seimų buvo nutraukti pavienių atstovų.

Vakarų šalyse luominių monarchijų atsvara bajorijai buvo miestiečiai, o Lenkijoje ir Lietuvoje dėl miestų silpnumo ji virto anarchija, o dar tiksliau – feodaline decentralizacija, arba susiskaldymu. Šis visuomenės raidos etapas Vakarų Europoje buvo prieš luominės monarchijos epochą ir tiesiogiai siejosi su feodo susiformavimu VIII–IX a. Lietuvoje feodas galutinai susiformavo tik XVI a., taigi mūsų bajoriška santvarka – tai luominė monarchija ant feodalinės decentralizacijos pagrindo, arba vienaluomė luominės monarchijos atmaina. Dėl miestiečių luomo negausumo Lenkijos ir Lietuvos valstybės santvarka neįgijo absoliutizmo – santvarkos, kuri panaikina luominį atstovavimą, – bruožų.

Lygiai taip pat kaip ir daugiakultūriškumas bei tolerancija atsitiko su bajorų demokratija. Nors nuo seno didžiuojamasi Lietuvos Statutais, iš tikrųjų sistemingumo lygiu pralenkusiais Vidurio Europos šalių teisines sistemas, bei jų kūrimo iniciatoriais Albertu Goštautu ar Leonu Sapiega, jų sukurta santvarka „netilpo“ į dominuojančius lietuvybės modelius – viską užgoždavo sulenkėjusių bajorų pragertos valstybės įvaizdis. Maža to, šią demokratiją kaip anarchiją ilgai smerkė ir lenkų istoriografija, ieškodama joje Lenkijos–Lietuvos valstybės žlugimo priežasčių. Tačiau šiandien klausiama – jei bajorų demokratija laikoma ribota, nes piliečių teisėmis naudojosi tik bajorų luomas, t. y. apie 10 proc. visuomenės, tai juk net XIX amžiaus konstitucingoje ir modernioje Didžiojoje Britanijoje piliečių procentas nebuvo didesnis. Aišku, bajorų luomo egoizmo būta daug (į Vilnių atvykęs

1. Popiežius Grigalius XIII. Než. dail.
2. Valerijonas Protasevičius. Než. dail., XVII a.
3. Vilniaus universiteto Bibliotekos kiemas. Fot. Klaudijus Driskius

režisierius Krzysztofas Zanussi's klausė – lietuviai, juk Jūs tiek pat kalti kaip ir mes lenkai neleisdami Ukrainos kazokijai tapti lygiaverčiais Lenkijos ir Lietuvos bajorijai), tačiau dėl to negalima nepamatyti bajorų konsensusinės politinės kultūros, kuri kartais leisdavo lįsti net į savo kišenę – pavojaus atveju apsimokestinant. Aišku, šios kultūros XVIII a. kuo toliau, tuo buvo mažiau, tačiau be tokios politinės kultūros tradicijos neįmanoma paaiškinti bajorų reformų ir patriotinės partijos XVIII a. pabaigoje, o tai leido atsirasti 1791-ųjų Gegužės 3-iosios konstitucijai, o Lietuvos pusėje – dar ir valstybės dualizmą išsaugančiam šios konstitucijos Spalio 20-osios išaiškinimui, vadinamajam Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimui.

Vilniaus universitetas

Sakoma: aidint patrankoms, mūzos tyli. Tačiau Steponas Batoras Livonijos karo metu rūpinosi mūzų prieglobsčio – Vilniaus universiteto kūrimu. Aišku, aukštosios mokyklos poreikis brendo visuomenėje, dideliu mastu jos kūrimąsi paskatino reformacijos ir kontrreformacijos konkurencija. Lietuvos katalikai – ir pats Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius – stengėsi užbėgti už akių protestantų ketinimui įkurti kolegiją. Todėl jau 1569 m. Vilniuje vyskupo kvietimu pasirodė jėzuitai, buvo paskirtos lėšos jų kolegijai ir steigiama ji buvo ateityje numatant pertvarkyti į universitetą. Oficialiai kolegija atidaryta 1570 m. liepos 17 dieną. Kuriamam Vilniaus universitetui jėzuitai kėlė didelius tikslus – skleisti mokslą ir katalikybę ne tik Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje bei gretimuose kraštuose, bet ir Skandinavijoje, tolimuosiuose Rytų kraštuose (net Kinijoje!). Paversti kolegiją aukštąja mokykla nebuvo paprasta: reikėjo nemažų lėšų ir pakankamai kvalifikuotų dėstytojų, taip pat buvo būtinas popiežiaus pritarimas. 1577 m. Grigaliaus XIII pritarimas gautas. Tačiau svarbiausia buvo valdovo parama. Pirmą privilegiją, suteikiančią Vilniaus kolegijai tokias pat teises, kokias turėjo kiti universitetai bei akademijos, karalius Steponas Batoras jau buvo paskelbęs 1578 m. liepos 7 d., bet ji, nepatvirtinta LDK kanclerio kalvinisto Mikalojaus Radvilos Rudojo antspaudu, neturėjo galios. Galiausiai 1579 m. balandžio 1 d. karalius Steponas Batoras, paremdamas vyskupo Valerijono Protasevičiaus sumanymą ir pastangas, išdavė Vilniaus akademijos atidarymo privileginį raštą. 1579 m. spalio 29 d. popiežius Grigalius XIII išleido bulę, patvirtinusią Vilniaus kolegiją universitetu. Naujoji mokykla vadinosi *Academia et Universitas Vilnensis Societatis Iesu* – Vilniaus Jėzaus draugijos akademija ir universitetas.

Įkurtas Vilniaus universitetas iki pat uždarymo 1832 m. buvo ne tik pagrindinė Lietuvos mokykla, bet ir svarbiausias kultūros centras. Baroko epochos kultūros turinį nulėmę jėzuitai skleidė savo idėjas per Vilniaus universitetą. Manoma, kad studijų lygis senajame universitete, nors kai kurių fakultetų trūko, nebuvo menkesnis nei Prahos, Krokuvos, Vienos ar Romos universitetuose. Iš šių ir kitų Vakarų bei Vidurio Europos katalikiškųjų universitetų atvykę profesoriai atnešė susiformavusius, katalikiškosios Reformos paveiktus mokymo principus ir aukštus reikalavimus, intensyvaus mokymo sistemą. Šios aplinkybės pamažu sukūrė sąlygas susiformuoti mokslo mokykloms, kurių įtaka sklido ne tik Lietuvoje (visų pirma lituanistiniai K. Sirvydo ir A. Vijūko-Kojalavičiaus darbai, bet ir toli už etninės Lietuvos ir daugiatautės bei daugiakonfesinės Didžiosios Lietuvos

1. Motiejus Kazimieras Sarbievijus. Než. dail., XVII a.
2. Vilniaus universiteto profesūra. Vilniaus Šv. Jonų bažnyčios Šv. Stanislovo Kostkos koplyčios kupolo freska, XVIII a. I p. Fot. Arūnas Baltėnas

Kunigaikštijos, pasiekė tolimiausius katalikų universitetus. Maža to, kai kurie jėzuitiškojo Vilniaus universiteto reiškiniai buvo reikšmingi ir darė poveikį visai Europai – ypač tai pasakytina apie teologijos, filosofijos, logikos, retorikos ir poetikos mokyklas. Vilniaus universiteto profesorių veikalai pasiekė net protestantiškąją Angliją – pavyzdžiui, Martyno Smigleckio „Logika“ (1618 m.) rėmėsi ne tik Sorbonos, bet ir Oksfordo daktarai, o Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus poezija 1646 m. buvo išversta iš lotynų į anglų kalbą ir buvo skaitoma Europos universitetuose vietoj įprasto Horacijaus.

Taigi maža pasakyti, kad Vilniaus universitetas – seniausias ir žymiausias Lietuvos universitetas. Tai vienas iš seniausių universitetų Vidurio Europoje – už jį senesni tik Prahos, Krokuvos, Pečo, Budos ir Karaliaučiaus universitetai. Tačiau jei gretintume šių bei apskritai visų Europos universitetų įkūrimo ir tų šalių krikšto datas, tai paaiškėtų, kad Vilniuje universitetas buvo įkurtas greičiausiai – praėjus vos dviem šimtams metų po valstybės krikšto. Palyginkime: labiausiai pažengusioje Vidurio Europos šalyje – Čekijoje universitetas įkurtas praėjus 400 metų po krikšto.

Yra ir kitas senojo Vilniaus universiteto istorinės reikšmės aspektas. Nuo XIV a. ryčiausias Europoje du amžius buvo Krokuvos universitetas, o XVI a. dviems amžiams (iki Maskvos ir Sankt Peterburgo universitetų įkūrimo) šį vaidmenį perėmė Vilniaus universitetas. Kad toks universiteto vaidmuo nėra vien formalus, buvo aišku jau Akademiją steigusiems jėzuitams. Vienas jų tada rašė: „Reikia taip pat neužmiršti, kad čia mums plačiai atsiveria durys į Maskoviją, o iš jos per totorius galėsime pasiekti ir Kiniją. Be to, reikia neužmiršti Švedijos ir Livonijos.“ Šios ambicijos nebeatrodo geografiškai tokios naivios, kai prisimename Vilniaus universiteto auklėtinį Andriejų Rudaminą, nunešusį Jėzaus draugijos idėjas (tiesa, ne per Rusiją, o per Portugaliją) iki Kinijos, kur misionieriavo 1626–1634 m. ir rašė asketikos veikalus kinų kalba. Taigi universiteto buvimas regiono pakraštyje, regis, kaip tik ir paaiškina misijų dvasios proveržius. Šiauriausias katalikiškas ir ryčiausias Europos universitetas – tai svarbiausia senojo jėzuitų universiteto reikšmė.

Polocko Šv. Sofijos katedra, XVIII a. vid. Fot. Klaudijus Driskius

Ryčiausio ir šiauriausio baroko šalis

Baroko sąvoka, kaip minėjome, atėjusi iš meno, ypač iš architektūros istorijos, o pats žodis „barokas“ siejamas su isp. *barrueco*, port. *barroco*, reiškiančiu netaisyklingos formos perlą. Nors perlo ar kriauklės motyvas įsivyravo tik vėlyvojo baroko atmainoje – rokoko stiliuje, tačiau barokas iškart įteisino lenktą liniją ir kreivę. Dėl svarbiausių bruožų – asimetrijos, pakeitusios renesanso simetriją, emocingo bangavimo skulptūroje ir architektūroje, kontrastų pomėgio, teatriškos patetikos ir nuoširdumo, žemiško puošnumo ir asketiško dievotumo derinio, – dėl šių bruožų baroko menas teisėtai vadinamas „perlu“.

Lietuvoje barokas labiausiai išplito, o teisingiau – geriausiai matomas architektūroje, ypač bažnyčių architektūroje. Jis perėjo keletą raidos tarpsnių – nuo kuklaus, dar renesansui veikiant kurto baroko prie vėlyvojo, rafinuotai puošnaus baroko ir rokoko, perėjo nuo „importo“ etapo (svetimšalių ir pagal kitų šalių analogus kurtos architektūros) prie labai savitos Vilniaus baroko mokyklos ir provincijos medinio baroko, nuo visuomenės elitui kurto meno prie pačios liaudies barokinės kūrybos. Baroko interjerai įsiveržė į ankstesnių stilių mūro bažnyčias, barokas tapo reikšmingu skulptūros ir tapybos stiliumi, literatūros istorijos epocha, atsirado nauja meno šaka – teatras, išplito iki kasdienybės dalykų – baldų, indų, drabužių, knygų. Su baroku susiję didieji liaudies meno reiškiniai – stogastulpiai su rūpintojėliais, pietomis ir šventųjų skulptūrėlėmis. Susiformavo barokinis kraštovaizdis su bažnyčiomis, vienuolynais, kalvarijomis, koplyčiomis, koplytstulpiais, kryžiais – „šventasis peizažas“, organiškai pritapęs prie natūralios aplinkos ir nuolat primenantis apie „tikrąjį tikėjimą“.

Nuo 1586 m. Nesvyžiaus jėzuitų bažnyčios iki Vilniaus katedros fasado skulptūrų, sukurtų 1784–1787 m., – du šimtus metų Lietuva gyveno Baroko dvasia. Sukurti europinės reikšmės kūriniai: Vilniaus katedros Šv. Kazimiero koplyčia, Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčia ar Pažaislio vienuolyno ansamblis prie Kauno, susiformavo savita Vilniaus baroko mokykla, o architektas Jonas Kristupas Glaubicas sukūrė Vilniaus – baroko ir europinės kultūros miesto įvaizdį. Kuri kita meno epocha Lietuvoje savo tąsa ir poveikio gelme gali prilygti Barokui?

XVII a. Lietuvos barokas importuotas iš Italijos, o pirmojoje XVIII a. pusėje susiformavo savita Vilniaus mokykla. Pagrindinis mokyklos stilistikos formuotojas, produktyviausias XVIII a. architektas ne tik Vilniuje, bet ir visoje LDK buvo iš vokiškų žemių (iki šiol dėl jo kilmės ginčijamasi) atvykęs liuteronas Jonas Kristupas Glaubicas (apie 1700–1767 m.). Jis puikiai pritapo daugiakonfesiniame Vilniuje, kūrė ne tik savo bendruomenei – liuteronams, bet ir katalikams, graikams katalikams, stačiatikiams, žydams. Glaubicas suformavo baroko architektūrinio stiliaus atmainą, neturinčią analogo Europos baroko architektūroje, – Vilniaus baroko mokyklą. Mokykla išsiskiria dekoratyvių, kompozicinių ir architektūrinių elementų deriniu. Ryškiausias ypatumas – itin aukšti ir liekni pagrindinio fasado bokštai. Bažnyčios su dviem grakščiais, skirtingai dekoruotų tarpsnių bokštais tapo neatskiriamu katalikiškojo peizažo bruožu, pažymėjo rytinę katalikybės, kartu ir Vidurio Europos ribą. Glaubico kūrybos trisdešimtmetis (1737–1767 m.) yra vienas iš ryškiausių senosios Lietuvos civilizacijos reiškinių, iki pat šiandien išlaikęs svarbiausio Lietuvos kultūros priklausomybės Vakarų civilizacijai ženklo statusą. Tai leidžia pakelti Glaubicą į pačių reikšmingiausių Lietuvos istorijos asmenų rangą. Prieš jo nuopelnus nublanksta epochos valdovų darbai.

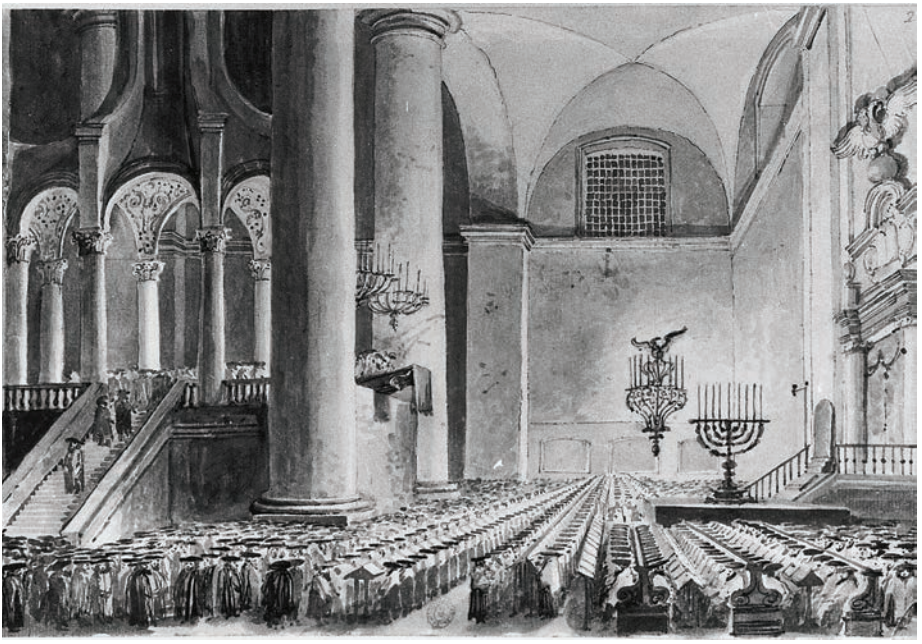

1. Vilniaus Gaonas, XX a. pr. litografija.
2. Senosios žydų kapinės Vilniaus Šnipiškių priemiestyje. Fot. Janas Bułhakas, 1937 m.
3. Vilniaus Didžiosios sinagogos vidus. Dail. Pranciškus Smuglevičius, XVIII a. pab.

Gaonas ir „Šiaurės Jeruzalė“

Retas kuris yra taip išgarsinęs Vilnių, kaip Vilniaus Gaonas (Elijas ben Saliamonas Zalmanas, 1720–1797) – viena iškiliausių asmenybių pasaulio žydų istorijoje. Jo istorinis vaidmuo neatsiejamas nuo didžiulį poveikį visiems žydams turėjusios akcijos – reformistinio sąjūdžio – chasidizmo sustabdymo. Aplinkinėse valstybėse ir LDK pietrytinėje dalyje iki Vilniaus išplitusio chasidizmo šalininkai siūlė reformuoti ortodoksinį rabinizmą, sureikšminant individą ir nuoširdų jo tikėjimą, sušvelninant griežtus buitį normuojančius įstatymus. Nors chasidizmas buvo liberalesnė ir demokratiškesnė judaizmo atšaka, tačiau atsisakydamas griežtų religijos, dorovės ir apskritai gyvensenos normų, kėlė pavojų pačiam žydiškumui išlaikyti. Vilniaus Gaonas ne tik inicijavo akcijas prieš chasidizmą ir paskelbė chasidus esant eretikus, bet ir savo autoritetu ir pastangomis sustabdė chasidizmo plitimą Lietuvoje. Taigi riba tarp ištikimo tradicijai rabinizmo ir liberalesnį jo reformavimą skelbiančio chasidizmo ėjo būtent per LDK teritoriją. Nors chasidai šiandien sudaro apie pusę pasaulio žydų, tačiau ir ortodoksinio rabinizmo gyvybingumas gerai iliustruoja, kokia reikšminga žydams yra tradicija. Tai kartu paaiškina ir Vilniaus Gaono autoritetą.

Vilniaus Gaono siūlymu buvo pertvarkytas žydų teologijos dėstymas ješivose (religinėse mokslo įstaigose) ir jose patobulintos Talmudo studijos jidiš kalba. Jis sukūrė veikalų beveik visose to meto žydų mokslo srityse: nuo Šventojo Rašto komentarų iki hebrajų kalbos gramatikos ir biblinės geografijos. Didžiausias Gaono nuopelnas – Babilono Talmudo redagavimas ir komentavimas. Jei turėsime galvoje, kad Talmudas yra pagrindinis žydų religinių įstatymų kodeksas, susidaręs komentuojant ir aiškinant Torą, jei buvo tik dvi pagrindinės komentatorių mokyklos, pagal kurias ir skiriami Palestinos (užbaigtas V a.) ir Babilono (VI a.) Talmudai, iš kurių pastarasis yra gerokai (dviem trečdaliais) pilnesnis ir labiau vertinamas, ir pagaliau – jei turėsime galvoje, kad po Gaono mirties visi šio Babilono Talmudo leidimai išėjo su jo pastabomis, tada deramai suprasime Gaono pripažinimą žydų pasaulyje.

Vilniaus Gaono autoritetas, atrodo, lėmė, kad Lietuvos žydai – litvakai pradėti laikyti žydais „su kokybės ženklu“, kad jie skiriasi nuo kitų griežtu religinės tradicijos laikymusi, intelektualiu racionalumu ir pagarba išsimokslinimui. Ne veltui sklido gandai, kad visi Vilniaus išminčiai atmintinai mokėjo visus 64 Talmudo tomus. Be to, Talmudas buvo studijuojamas jidiš kalbos tarme, susiformavusia Lietuvoje ir vadinama litviš. Maža to, ilgainiui būtent litviš tarmė tapo norminės jidiš kalbos pagrindu. Ir šiandien vartojama litvako sąvoka susijusi su gyvenamosios vietos pavadinimu – tai žydas iš Lietuvos (turima omenyje istorinė Lietuva – LDK po Liublino unijos). Tačiau kartu litvakais imta vadinti žydus, kuriems būdinga savita gyvensena, išlikusi ir po LDK sunaikinimo. Ketverių metų seimo metu (1788–1791 m.) visuomenės diduma iškėlė ir bandė diskutuoti gausiausios mažumos – žydų visapusiško integravimo (pilietybės suteikimo) galimybę. Nors galutinis sprendimas nebuvo priimtas, LDK į istoriją įėjo kaip tolerantiška mažumoms valstybė.

Taip Vilnius XVIII a. tapo žydų gyvenimo pastovumo ir kultūros klestėjimo simboliu ir buvo pavadintas „Lietuvos Jeruzale“ (Jerušalaim de Lite). Šiandien mokslas XVIII–XIX a. sandūros Vilnių priskiria pirmam žydų pasaulinių kultūros centrų dešimtukui (šalia Amsterdamo, Londono, Varšuvos, Lvovo, Salonikų, Stambulo, Tuniso ir Bagdado). Tokį vaidmenį Vilnius, regis, išlaikė iki pat Didžiosios tragedijos.

1. Paulavos dvaro rūmų liekanos, XVIII a. Fot. Arūnas Baltėnas.
2. Antanas Tyzenhauzas. Dail. Jonas Rustemas, iki 1819 m.
3. Paulius Ksaveras Bžostovskis suteikia laisvę
Paulavos valstiečiams. Dail. Pranciškus Smuglevičius, 1795 m.

Apšvieta ateina į LDK

Pasibaigus Saksų dinastijai, 1764 m. LLV valdovu buvo išrinktas Stanislovas Augustas Poniatovskis. Nors jis ne iš tų valdovų, kurie lemia istorijos vyksmą, tačiau būtent jo valdymo laikas (1764–1795) tapo istorine epocha – permainų ir reformų bandymų, Baroko saulėlydžio, valstybės agonijos ir sunaikinimo epocha.

Beveik vienu metu iškilo du nauji Lietuvos kultūros reiškiniai – 1759 m. išleistas pirmasis lietuvių kalbos elementorius, o 1760 m. pradėjo eiti pirmieji Lietuvos laikraščiai – „Kuryer Litewski" ir „Wiadomości literackie". Gimtosios kalbos vadovėlius Vakarų Europos tautos turėjo neprasidėjus Apšvietai, o laikraščiai jau laikomi Apšvietos ženklu: antai 1776 m. Londone buvo leidžiami 53 laikraščiai. Pirmą kartą Lietuvoje švietėjiškos idėjos išdėstytos 1769 m. Kazimiero Narbuto „Logikoje". Tiesa, Lietuvoje neatsirado iškilių teoretikų – Apšvietos skleidėjai čia daugiausia reiškėsi pedagogikos srityje ir švietimo sistemoje.

Reikšmingiausias įvykis – Edukacinės komisijos (pirmininku tapo Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis) įkūrimas 1773 metais. Tai buvo pirmoji Europoje švietimo ministerijos tipo įstaiga, turėjusi perimti panaikinto Jėzuitų ordino švietimo sistemą ir ją išlaikiusius dvarus. Edukacinė komisija ėmėsi permainų ir stengėsi sukurti vientisą švietimo sistemą. Valstybė buvo padalyta į Lenkijos ir Lietuvos švietimo provincijas, o šios – į apygardas. Lietuvos provincijos švietimą tvarkė reformuotas Vilniaus universitetas. Edukacinė komisija sumodernino ir supasaulietino mokymo programą (įvedė privalomą rašymą ir skaičiavimą, bendrojo lavinimo elementus ėmė jungti su praktinių žemės ūkio, amatų įgūdžių ugdymu), įvedė gamtos ir tiksliųjų mokslų disciplinas. Esminės permainos įvyko Vilniaus universiteto mokslo ir studijų srityse. Formavosi nauji fizikos, biologijos ir medicinos mokslai, astronomija tapo atskira specialybe. Nors lietuvių kalba buvo mokoma tik pradinėje mokykloje, o vidurinė mokykla ir universitetas pereidinėjo nuo lotynų kalbos prie lenkų, vis dėlto naujoji švietimo sistema griovė luomų barjerus, skatino socialinę toleranciją.

Su politinėmis permainomis ir pirmaisiais Apšvietos žingsniais sutapo Antano Tyzenhauzo veiklos, atnešusios didelių permainų į Lietuvos ūkį, pradžia. Karališkose ekonomijose jis ėmėsi radikalių reformų: steigė palivarkus, vietoj činšo reikalavo dviejų dienų lažo per savaitę, buvo pradėta naujai rūšiuoti žemę – matuoti ją margais, įvertinant kokybę, pradėti melioruoti laukai, tiesiami keliai, auginamos naujos (olandų) gyvulių veislės. Tyzenhauzas siuntė jaunimą mokytis agronomijos į Angliją, įkūrė matininkų, buhalterių, statybininkų, veterinarų mokyklas Gardine. Jis įsteigė tekstilės, popieriaus, galanterijos, ginklų, vežimų manufaktūras Gardino ekonomijoje. Tyzenhauzo reformos buvo vienas iš svarbiausių XVIII a. pabaigos Lietuvos gyvenimo reiškinių.

Apšvietos žingsniais Lietuvos ūkyje reikia laikyti valstiečių paleidimo iš baudžiavos, suteikiant jiems asmeninę laisvę, atvejus. Ryškiausiu iš jų laikytina Pauliaus Ksavero Božostovskio įkurta Paulavos respublika. Jos įstatus 1791 m. patvirtino Ketverių metų seimas, parodydamas savo prielankumą tokiam „eksperimentui", kuriuo buvo bandoma diegti respublikonišką gyvenseną. Tuo metu buvo sakoma, kad valstybėje yra trys respublikos: Lenkijos, Lietuvos ir Paulavos. Šis posakis rodo, kokią ypatingą reikšmę visuomenė teikė Paulavai. Reiškinys neturėjo precedento Vidurio Europoje, tai buvo viena iš radikaliausių antrosios XVIII a. pusės valstiečių reformų Lenkijos ir Lietuvos valstybėje.

1. Verkių dvaro vandens malūnas. Dail. Pranciškus Smuglevičius, 1786 m.
2. De Reusų rūmai Vilniuje, XVIII a. II p. Fot. Arūnas Baltėnas

Klasicizmas Europoje buvo priimamas kaip madas diktuojančios Prancūzijos stilius. Lietuvoje Apšvietos ir klasicizmo žingsniai iš esmės buvo to paties istorinio proceso dalys. Jau 1769 m. vienas iš klasicizmo architektūros pradininkų Lietuvoje Martynas Knakfusas (apie 1740–1821) tapo būsimojo pirmojo Edukacinės komisijos pirmininko Vilniaus vyskupo Ignoto Masalskio architektu ir pradėjo statyti vyskupo rūmus Verkiuose, vieną iš ryškiausių klasicizmo paminklų. 1769 m. nugriuvo Vilniaus katedros bokštas, tuo pačiu metu pasviro ir Vilniaus rotušės bokštas. Pats gyvenimas padėjo klasicizmui tapti pagrindinių Vilniaus pastatų stiliumi. Žymiausias Lietuvos klasicizmo kūrėjas lietuvis Laurynas Gucevičius (1753–1798) 1782 m. pradėjo Vilniaus katedros rekonstrukciją, o 1786 m. – Vilniaus rotušės rekonstrukciją. Ir nors priekiniam katedros fasadui Tomas Rigis sukūrė dar barokines skulptūras ir timpano reljefą (tai paskutiniai baroko kūriniai Lietuvoje), tačiau 1786 m. jau stovėjo portalo kolonada – Lietuvos klasicizmo simbolis. 1792 m. Kazimieras Jelskis užbaigė Lietuvos globėjo šv. Kazimiero, Lenkijos globėjo šv. Stanislovo ir šv. Elenos skulptūras ant katedros frontono. Su Vilniaus katedra architektūros istorikai sieja brandžiojo klasicizmo pradžią.

Vilniaus katedros ir rotušės statyba sutapo su didžiosiomis Ketverių meto seimo nulemtomis permainomis. Ginti Gegužės 3-iosios konstitucijos stos ir pats Gucevičius, Kosciuškos sukilimo metu tapęs Vilniaus gvardijos vadu. Gucevičius savo gyvenimu suvienijo ne tik Apšvietos ir klasicizmo idėjas – Lietuvos istorijoje jis vienas iš ryškiausių menininkų, savo likimą susaisčiusių su krašto likimu.

Gegužės 3-iosios konstitucija ir Tarpusavio įsipareigojimas

Troškimas atsispirti Rusijos įtakai ir Apšvietos idėjų sklaida skatino Lenkijos ir Lietuvos visuomenę imtis reformų. Šiomis reformomis bandyta stiprinti valstybę atmetant akivaizdžiai politinių realijų neatitinkančios „bajoriškosios demokratijos“ santvarką. Pats svarbiausias iš šių bandymų – 1791 m. gegužės 3 d. Lenkijos ir Lietuvos seimo priimta konstitucija.

Kas nauja šioje konstitucijoje? Visų pirma, padaryta labai svarbių socialinių reformų – šioje konstitucijoje pirmąkart bandyta miestiečių luomui suteikti beveik lygias teises su bajorais ar bent pradėti šį procesą. Pirmąkart užsiminta apie tai, kad valstybė teikia globą valstiečiams jų santykiuose su dvarininkais. Taigi konstitucijoje vartojamas terminas „tauta“ jau nereiškė tik „bajorų tautos“, o apėmė lygiavertį bajorų, miestiečių ir valstiečių supratimą. Konstitucija, aptardama valstybės politinę santvarką, rėmėsi Šarlio Monteskjė valdžių padalijimo principu. Įstatymus turi leisti seimas. Panaikinama *liberum veto* – bajorų teisė protestuoti prieš seimo nutarimus ir žlugdyti jų darbą. Nors seimui pirmininkauti turi karalius, tačiau jo įstatymų leidybos galios yra ribotos.

Antra vertus, karaliaus vaidmuo didėja vykdomojoje valdžioje. Pirmiausia atšaukiama karalių renkamumo tvarka, dėl kurios Lenkija ir Lietuva buvo nusiritusios į anarchijos liūną, ir valstybė skelbiama paveldima monarchija. Tvarkyti valstybės reikalus valdovui turi padėti vyriausybė, vadinama Teisių sargyba (*Straża Praw*), į kurią, be karaliaus, įėjo naujai kuriamų bendrų Lenkijai ir Lietuvai centrinių valdžios institucijų – iždo, karo, policijos komisijų pirmininkai (ministrai). Konstitucija pabaigiama tautos kaip valstybės vientisumo

1. Hugas Kolontajus. Dail. Józef Peszka, XVIII a. pab.
2. Stanislovas Augustas Poniatovskis. Dail. Marcello Bacciarelli, 1786 m.
3. Gegužės 3-iosios konstitucijos priėmimas. Dail. Kazimierz Wojniakowski, 1806 m.

ir suverenumo idėja. Ne monarchas su kariuomene, bet kiekvienas valstybės pilietis privalo ginti savo tautos laisvę. Taigi LLV gavo naujųjų laikų dvasią ir pilietinės visuomenės principus atitinkantį pagrindinį įstatymą, formuojantį konstitucinės monarchijos santvarką.

Taigi konstitucija lygiavosi į santvarką, prieš šimtą metų įvestą Anglijoje, nors ten ir neįgijusią konstitucinio pavidalo. Lenkijos ir Lietuvos konstitucija, priimta tik šiek tiek vėliau nei JAV (1787), buvo antroji konstitucija pasaulyje ir pirmoji Europoje – keliais mėnesiais aplenkė Prancūzijos konstituciją. Su pastarosios kūrimo procesu turėjo tiesioginį ryšį – Gegužės 3-iosios konstitucijos projekto apmatai buvo parašyti pagal Prancūzijos revoliucijos metu (1789) priimtą Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją. Taigi Lenkijos ir Lietuvos reformatoriai akivaizdžiai orientavosi į Didžiąją Prancūzijos revoliuciją. Ne veltui 1791 m. vasarą Lenkijos ir Lietuvos valdovas Stanislovas Augustas Poniatovskis rašė Prancūzijos steigiamajam susirinkimui, kad, be Prancūzijos, „yra dar viena tauta Europoje“.

Nors Gegužės 3-iosios konstitucija radikalumu toli gražu neprilygo Prancūzijos revoliucijos dokumentams, tačiau būtent ją reikėtų laikyti riba tarp senosios bajoriškosios santvarkos ir moderniųjų laikų, taigi riba tarp Baroko ir Apšvietos epochų. Tiesa, jos likimas buvo tragiškas: vidaus reakcija – Targovicos konfederacija sudarė sąjungą su Rusija ir privertė Stanislovą Augustą ir seimą atsisakyti konstitucijos. Nors reformatoriai 1794 m. sukilime gynė konstituciją, tačiau pralaimėjo. Pralaimėjo ir visa valstybė, kurią 1795 m. galutinai pasidalijo Rusija, Austrija ir Prūsija. Tačiau visi XIX a. Lenkijos ir Lietuvos visuomenės sukilimai prieš Rusiją vyko su Gegužės 3-iosios konstitucijos idėjų vėliava.

Gegužės 3-iosios konstitucijos kelias į lietuvių savimonę buvo nelengvas. Vadovėliuose ši konstitucija kadaise vertinta net kaip pražūtingas Lietuvai sumanymas. Nesigilinant į konstitucijos turinį, labiausiai buvo priekaištaujama dėl to, kad konstitucijoje kuriama unitarinė valstybė ir naikinamas Liublino unijos įtvirtintas Abiejų Tautų Respublikos dualizmas. Iš tiesų, kuriamos centrinės vykdomosios valdžios institucijos – komisijos buvo naujas reiškinys, palyginti su Liublino unijos suformuota santvarka (kurioje, be valdovo, bendra Lenkijai ir Lietuvai tebuvo seimas). Be to, konstitucijoje valstybė vadinama jau tik Lenkijos Respublika. Įdomiausia, kad šis dalykas konstitucijoje atsirado kaip tik LDK atstovavusio jos didžiojo maršalkos Ignoto Potockio (vieno iš svarbiausių konstitucijos kūrėjų) iniciatyva. Visa tai nulėmė, kad neva už Lietuvos vardą kovoję konstitucijos priešininkai ir Jekaterinos II favoritai lietuvių istorikams tapo Lietuvos patriotais. Bet jei Gegužės 3-iąją vykdoma tik „Lenkijos pertvarka“, kodėl konstitucijoje minima ne tik bendri valdovai, bet ir Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas ir jo privilegijos Lietuvos bajorams, kodėl Lietuvos Didžioji Kunigaikštija minima tiek tiesiogiai, tiek netiesiogiai – nors kalbama apie vieną politinį organizmą, tautą, tėvynę, tačiau, nepaisant visų unitarinių tendencijų, konstitucijos teksto III ir IV skyriuose juodu ant balto parašyta „Respublikos valstybės“. Kokią dar kitą daugiskaitą gali apimti ši formulė, jei ne Lenkiją ir Lietuvą? Jei patriotais laikome targovitėnus, tai Lietuvos idėjos išdavikais ir „nudžiūvusiom šakom“ turime paskelbti visus LDK miestus, LDK kariuomenę remiančius gyventojus ir bajorų pavietų seimelius, tarp kurių iš 33 susirinkusių 1792 m. vasarį net 27 prisiekė konstitucijai, o kiti šeši jai pritarė. Šiuo požiūriu konstitucija turėjo daugiau šalininkų Lietuvoje nei Lenkijoje, čia iš 45 seimelių tik 10 prisiekė konstitucijai, o dar 27 seimeliai jai tik pritarė. Vadinasi, galėtume daryti išvadą – šiandieniai Gegužės 3-iosios oponentai mano, kad klydo visa Lietuvos visuomenė. Bet klydusiųjų tarpe reikia matyti ir tuos vienintelius

USTAWA
RZĄDOWA.
PRAWO UCHWALONE.
Dnia 3 Maia, Roku 1791.
w WARSZAWIE.

ZAREZENIE WZAIEMNE
OBOYGA NARODOW.
MY STANISŁAW AUGUST
z Bożey Łaski i Woli Narodu
KROL POLSKI.
PANOW RAD SENATU
POSŁOW ZIEMSKICH KORONY

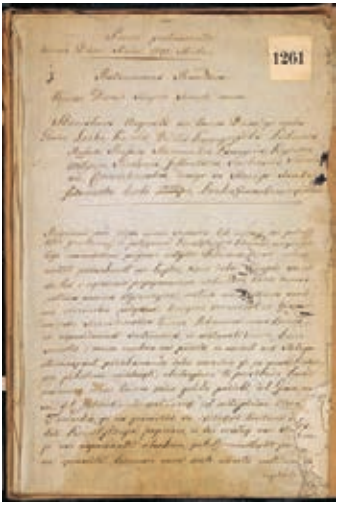
1261

1. Gegužės 3-iosios konstitucijos leidimas. Varšuva, 1791 m.
2. Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimas, 1791 m. spalio 20 d.
3. Gegužės 3-iosios konstitucijos vertimo į lietuvių kalbą pirmasis lapas, XVIII a. pab.

to meto lietuviškojo žodžio puoselėtojus ir politinės lietuvių raštijos pradininkus Antaną Klementą ir Dionizą Pošką (tiesa, pastarasis vėliau priesaikos atsisakė). Kodėl Klementas lietuviškomis eilėmis, o kunigas Karpavičius tiek lenkiškais, tiek lietuviškais pamokslais kvietė 1794 m. į sukilimą, ginantį konstituciją? Todėl netikslu Klementą ir Pošką statyti į vieną gretą su targovitėnais, nesiaiškinant, kaip ir kodėl jie atsidūrė priešingose barikadų pusėse. Svarbiausia yra tai, kad tiek Klementas, tiek Poška prisiekė konstitucijai jau su pataisomis, kurių nenorėjo matyti beveik visa vėlesnė lietuvių istoriografija.

Minėtos konstitucijos daugiskaitos apie „Respublikos valstybes" Lietuvos pusei Didžiajame seime buvo mažai. Kadangi Gegužės 3-iosios konstitucija buvo atviras dokumentas – ne tik galimas keisti kas 25-eri metai, bet ir numatoma kurti jos dvasia dar ir „ekonominę-moralinę konstituciją" bei du teisės kodeksus – civilinį ir kriminalinį. Todėl jau 1791 m. gegužę, iškart po konstitucijos priėmimo, prasidėjo diskusijos. Lietuvos pusė Gegužės 3-iosios konstituciją manė esant savo nuolaida vardan valstybės stiprinimo (už konstituciją balsavo 30 iš 50 LDK seimūnų). Iki šiol mažokai tirta balsavusiųjų „prieš" motyvai – jie visi pasisakė apskritai prieš konstituciją ar tik dėl Lietuvos teisių ignoravimo, neapsaugančio valstybės dualizmo. Taigi jau gegužės 16 d. priimtas įstatymas dėl kiekvieno trečio seimo Gardine ir atskirų Lietuvos atstovų sesijų, o birželio 24 d. grįžtama prie istorinių Karūnos ir LDK terminų, Abiejų Tautų Respublikos sąvoka atsiranda komisijų įvardijimuose, atskirai vyksta kodifikacijos darbai. Lietuvos atstovų pozicija buvo ta, kad LDK turi likti atskira politine bendruomene su savo atskira teise, kad būtina išsaugoti Lietuvos Statutą kaip LDK tapatybės pagrindą. LDK delegacijos vadovo, seimo lietuviškosios pusės maršalkos Kazimiero Nestoro Sapiegos teigimu: „Mano pirmtako Leono Sapiegos garbingas prisiminimas ir mane skatina sekti jo pavyzdžiu. Jo kūrinys – kaip sakė daug protingų žmonių – Lietuvos Statutas tapo Lietuvai šventenybe; jį reikėtų kiek pakeisti, kad jis atitiktų dabarties reikalavimus, tačiau mūsų provincija nori išlaikyti nepakitusius jo pagrindus."

1791 m. spalio 20 d. Lietuvos delegacija Ketverių metų seime ir išsireikalavo konstitucijos pataisos, kuri buvo pavadinta „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimu". Pataisą seimui pristatė Kazimieras Nestoras Sapiega, o pataisos autorius veikiausiai buvo Lietuvos delegacijos atstovas, Vilniaus žemės teisėjas Tadas Korsakas. Pagal šį įsipareigojimą Gegužės 3-iosios konstitucijos įtvirtintose pagrindinėse bendrose vykdomosios valdžios institucijose – Kariuomenės ir Iždo komisijose – Lenkija ir LDK turėjo turėti po lygiai narių, o komisijų pirmininkai turėjo būti paeiliui lenkai ir lietuviai. Nors ir Įsipareigojime kalbama apie „bendrą Tėvynę – Lenkijos Respubliką", tačiau visur minima ir „abi tautos" bei Lietuvos Didžioji Kunigaikštija. Taigi į konstituciją sugrąžintas valstybės dualizmo principas, nors, aišku, jo nebepakanka valstybę pavadinti konfederacija, o tenka kalbėti apie federaciją. Vis dėlto konstitucijos pataisos autoriai ir amžininkai pripažino, kad tai buvo Liublino unijos idėjos tąsa, tik pritaikyta naujos visuomenės poreikiams. Komisijų sudėties lygiavertiškumas netgi pranoko Liublino unijos principus – vienas konstitucijos autorių Hugas Kolontajus pripažindamas, kad Įsipareigojimas „atnaujino Lietuvos ir Karūnos šventos unijos įžadus", kartu minėtą komisijų lygiavertiškumą laikė „broliška Karūnos provincijų auka", nes „Lietuva nei gyventojais, nei turtais nesudaro nė trečiosios Karūnos dalies". Lenkijos ir Lietuvos valstybės teisių sistemos požiūriu svarbi yra Juliuszo Bardacho pastaba – „Įsipareigojimas" tapo *pacta conventa* dalimi: taip buvo

1. Stanislovas Soltanas. Dail. Giovanni Battista Lampi vyresnysis, XVIII a. pab.
2. Kazimieras Nestoras Sapiega. Než. dail., XVIII a. pab.
3. Jokimas Liutauras Chreptavičius. Dail. Joseph Maria Grassi, 1795 m.
4. Ignacas Potockis. Dail. Mateusz Tokarski, apie 1786 m.

vadinami elekcinių valdovų įsipareigojimai LLV bajorijai nuo 1573 metų. O tai reiškė, kad „Įsipareigojimui“ privalės prisiekti būsimi valdovai ir jų įpėdiniai. Taip „Įsipareigojimo“ įstatymas teisės normų hierarchijoje iškilo virš Gegužės 3-iosios konstitucijos. Jo negalėjo pakeisti net ekstraordinariniai seimai, kurie kas 25 metai turėjo teisę taisyti konstituciją.

Štai kodėl Gegužės 3-iosios konstitucija buvo suvokiama kaip Lietuvos atgaivinimo aktas. „Šlovinga Lenkijos ir Lietuvos Konstitucija“ vėl suteikusi Lietuvai prarastą „būsimos didybės viltį“, „nuo 1791 metų prasideda reikšmingiausia Lietuvos epocha“, – teigiama XIX a. pradžioje Paparčių dvare greičiausiai LDK vaiskio Mykolo Zaleskio (1744–1816) rašytoje „Medžiagoje lietuvių istorijai“. Juk Klementui ir Poškai buvo aišku, kad reformos ne tik progresyviai kreipia socialinę ir politinę Lietuvos visuomenės raidą, bet ir suteikia naujų galimybių ir lietuviakalbei kultūrai. Juk neatsitiktinai tuo metu konstitucija išverčiama ir į lietuvių kalbą, o tai yra per mažai įvertinta Lietuvos kultūros istorijoje. Juk iki tol teturėjome religinės ir grožinės literatūros tekstus lietuviškai. Šlovingieji Lietuvos Statutai buvo surašyti visomis LDK kalbomis – tik ne lietuviškai. Taigi Gegužės 3-iosios konstitucijos vertimas – pirmasis politinis ir teisinis dokumentas lietuvių kalba. Ar to nepakanka teiginiui, kad Gegužės 3-iosios konstitucija – tai ir Lietuvos konstitucija?

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos sunaikinimas

Gegužės 3-iosios konstitucijos reformoms įnirtingai priešinosi aristokratija ir visa konservatyvioji visuomenės dalis. Tačiau opozicijos lizdas buvo Peterburge: Jekaterina II susikvietę visus aršiausius reformų priešininkus. Peterburge subrendo ir čia buvo surašytas Targovicos (miestelis Ukrainoje, kuriame telkėsi reformų priešininkai) konfederacijos aktas, paskelbtas 1792 m. gegužės 14 dieną. Netrukus į pagalbą konfederatams atėjo Rusijos kariuomenė: gegužės 22 d. ji įžengė į LDK prie Polocko. Prasidėjo 1792 m. karas tarp LLV ir Rusijos. Vadinamojoje Rusijos „Lietuvos kariuomenėje“ buvo 33,7 tūkst. karių, prieš kuriuos LDK su Lenkijos pagalba galėjo pasiųsti per 18 tūkst. (Rusijos „Ukrainos kariuomenėje“ buvo 64 tūkst., prieš juos Lenkija pasiuntė 26 tūkst.). Jėgos nebuvo lygios, todėl numatyta, kad besipriešinanti kariuomenė turi trauktis Varšuvos link. Rimtesnės kautynės vyko birželio 11 d. prie Myro, tačiau birželio 14 d. Vilnius atiduotas be kovos. Liepos pabaigoje gynyba jau telkėsi prie Brastos, bet kaip tik tuo metu – liepos 24 d. atėjo žinia iš Varšuvos apie Stanislovo Augusto kapituliaciją ir prisijungimą prie Targovicos konfederacijos.

1792 m. liepos 23 d. Varšuvoje Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdovas Stanislovas Augustas Poniatovskis posėdžiavo su 12 (po šešis nuo Lenkijos ir Lietuvos – taigi tiksliai pagal 1791 m. spalio 20-osios „Įsipareigojimo“ raidę) dignitorių-ministrų. Karalius laikėsi pozicijos, kad Rusijos armijai, stovinčiai prie Varšuvos, priešintis nebereikia, o reikia priimti liepos 21 d. iš Jekaterinos II gautą notą. Septyni ministrai palaikė karalių, penki buvo prieš, siūlydami priešintis ir toliau derėtis, siekiant kuo palankesnių sąlygų valstybei. Kiekybiškai tai – nepaprastai maža persvara, ir tokios nebūtų buvę, jei netikėtai vadinamosios Patriotų partijos vienas iš vadų Hugas Kolontajus nebūtų parėmęs valdovo pozicijos. Lietuvos pusė pasirodė net garbingiau nei Lenkijos – iš penkių balsų, pasisakiu-

1–4. LDK kariuomenės 1792–1794 m. uniformos. Dail. Józef Harasimowicz, XIX a.
5. Tado Kosciuškos priesaika Krokuvoje 1794 m. kovo 24 d. Dail. Pranciškus Smuglevičius, 1797 m.
6–8. LDK kariuomenės uniformos po 1772–1775 m. reformos. Dail. Gabriel Nicolaus Raspe, 1781 m.

sių už priešinimąsi, trys buvo iš Lietuvos: LDK didysis maršalas Ignotas Potockis, LDK rūmų maršalas Stanislovas Soltanas ir LLV Seimo lietuviškosios pusės maršalas Kazimieras Nestoras Sapiega (prieš buvo LDK kancleris Jokimas Liutauras Chreptavičius ir LDK iždininkai Liudvikas Tiškevičius bei Antanas Dziekonskis). Taigi situacija akivaizdžiai dramatiškumu primena 1940 m. birželio 14–15 nakties Lietuvos vyriausybės posėdį, apie kurį šiandien jau žinome nemažai. O apie 1792 m. lemtingą posėdį beveik iki pat šiol lietuvių atminty ir istoriografijoje – skylė. XX a. Lenkijos istoriografijoje susitaikėliška Stanislovo Augusto pozicija yra nuosekliai ir metodiškai pasmerkta. Šis vertinimas yra pagrįstas solidžiausiais dar XX a. pradžioje atliktais Adamo Wolańskio tyrimais, pagal kuriuos LLV priešinimosi galimybės 1792 m. gegužės–liepos mėn. kare su Rusija toli gražu nebuvo išsemtos. Tiesa, akivaizdi persvara buvo Rusijos pusėje – Lietuvos ir Ukrainos frontuose ji turėjo 98 tūkst. karių, o Lenkijos–Lietuvos kariuomenėje buvo 55–56 tūkst., tačiau traukdamasi link Varšuvos ji nepatyrė didesnių nuostolių ir čia turėjo dar per 40 tūkst. karių. Kalbant atskirai apie LDK kariuomenę pasakytina, kad ji turėjo daug pro-

blemų su karo vadais (skirtingai nei Lenkijos kariuomenė Ukrainoje, kuriai vadovavo Juzefas Poniatovskis), nebuvo iki galo pasirengusi karui, tačiau vis dėlto pasipriešino tiek prie Miro, tiek Brastoje ir taip pat be didesnių nuostolių atsitraukė prie Varšuvos. Iš 72 pabūklų ji buvo praradusi tik septynis, tačiau ir iššovusi buvo tiktai 714 užtaisų, o atsargoje jų buvo likę 7576.

O prie Varšuvos viskas atsirėmė į Stanislovo Augusto poziciją, kuris taip ir nepasirodė fronte ir neišnaudojo visuotinės mobilizacijos ir miestiečių milicijos suformavimo galimybės. O ir iki to jo pozicija buvo daugiau negu keista. Pavyzdžiui, LDK kariuomenės vadu, prasidėjus karui, jis netikėtai paskyrė svetimšalį Liudviką Viurtembergietį (iki tol garsėjusį tik audringu asmeniniu gyvenimu). Negabių karo vadų būta visose kariuomenėse, ne išimtis ir čia, tačiau paaiškėjo, kad jis paprasčiausias išdavikas. Buvo perimti jo laiškai į Berlyną, kuriuose jis prašė pranešti rusams apie savo lojalumą Jekaterinai, todėl specialiai nekoncentruojąs LDK kariuomenės gynybai. Tačiau Stanislovas Augustas, užuot atidavęs generolą kariniam tribunolui, jį paleido su visais išdavystę liudijančiais laiškais į Prūsiją.

Niekas neabejoja, kad 1792 m. LLV būtų pralaimėjusi karą, tačiau pralaimėtas karas nereiškia pralaimėtos valstybės. Šiandien, regis, visiškai pagrįstai Aleksandro Demandto dvasia galima kelti klausimą, kas būtų buvę, jeigu būtų nuspręsta priešintis. Pralaimėjusi

1. Ignotas Jokūbas Masalskis. Dail. Pranciškus Smuglevičius, XVIII a. pab.
2. Simonas Martynas Kosakovskis. Dail. Jonas Damelis, 1812 m.
3. Išdavikų portretų korimas Varšuvoje 1794 m. spalio 29 d. Dail. Jan Piotr Norblin, po 1794 m.

karą valstybė būtų buvusi apkarpyta, ir gal dar ne vieną kartą, bet būtų išlikusi. Šiandien Lietuvos istorija būtų kitokia. Ryžtingai besipriešinanti valstybė parodo, kad ji yra istorinis subjektas – Suomijos pasipriešinimas Žiemos kare tuo, regis, įtikino net Staliną. LLV nesipriešinimas, nulemtas Stanislovo Augusto pozicijos, tik vaizdžiai parodė tai, dėl ko šaipėsi Apšvietos epochos veikėjai, nematydami LLV raidos perspektyvos. Taigi 1795-ieji yra visų pirma Stanislovo Augusto fiasko, o į tai nuosekliai vedė jo visa ankstesnė biografija ir asmens savybės. Norėdamas įsitvirtinti valdžioje, jis žaidė su Rusija, bet ne per LLV ambasadą Peterburge, o su Rusijos ambasada Varšuvoje. Dėl savo ambicijų užsiėmė smulkiomis intrigėlėmis, susipyko su visa savo aplinka, todėl lemtingais momentais buvo vienišas, o visuomenė, tiek daug sudėjusi vilčių į šį valdovą ir Gegužės 3-iosios konstitucija atsisakiusi valdovų elekcijos, buvo nuvilta ir išduota. Taip apibendrintai galima apibūdinti lenkų istoriografijos poziciją, kuriai pamažu pradeda pritarti ir XVIII a. pabaigos siužetus atrandanti naujausia lietuvių istoriografija.

Taigi lemtis nedavė Lenkijai–Lietuvai XVIII a. pabaigoje padoresnio valdovo, istorija dviem balsais atmetė kitokios raidos galimybę. Tačiau lietuvių istoriografija šią alternatyva atmetė dar kartą, paskelbdama, kad tai, už ką buvo kariauta ar nekariauta 1792-aisiais – Gegužės 3-iosios konstitucija – Lietuvai yra arba nereikšmingas, arba, atvirkščiai, – labai reikšmingas, nes tragiškas valstybingumą palaidojantis įvykis. Tačiau tada tampa neaišku, kodėl gerbiame 1794 m. sukilėlius?

Targovicos konfederacijai jau 1792 m. birželio 25 d. pritarė Vilniaus (t. y. Lietuvos) konfederacija, kuriai vadovavo Lietuvos didysis etmonas Simonas Kosakovskis, jo brolis Livonijos vyskupas Juozapas Kosakovskis ir Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis. Rugsėjo 11 d. Targovicos ir Vilniaus konfederacijos Brastoje susijungė į vieną Abiejų Tautų konfederaciją, savo centru paskelbė Gardiną. LLV sąjungininkę Prūsiją gąsdino galimas valstybės sustiprėjimas dėl reformų, o Rusijos imperatorė Jekaterina II nerimavo, kad Prancūzijos jakobinizmo šmėkla jau pasiekė Rusijos sienas. 1793 m. sausio 21 d. Prancūzijoje buvo nukirsdintas Liudvikas XVI. Šiomis aplinkybėmis 1793 m. sausio 23 d. Rusija kartu su Prūsija įvykdė antrąjį LLV padalijimą. Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai liko tik etninės lietuvių ir vakarinės baltarusių žemės. Tuo metu Rusija privertė Stanislovą Augustą targovitėnų valdomame Gardine 1793 m. birželio 17 d. sušaukti seimą, kuris turėjo pritarti naujai LLV ir Rusijos taikos sutarčiai ir taip patvirtinti antrąjį padalijimą. Nors seimas bandė priešintis, tačiau, keletą deputatų suėmus, seimą apsupus rusų kariuomenei ir į salę įvedus rusų karininkus, rugpjūčio 19 d. padalijimo rezultatai buvo patvirtinti. Maža to, Gardino seimas ir Stanislovas Augustas buvo priversti atšaukti Gegužės 3-iosios konstituciją ir atkurti ikikonstitucinę „auksinių laisvių“ santvarką.

Tačiau svarbiausia – jeigu priekaištaujama Gegužės 3-iajai, kad ji teikia ne kokias perspektyvas lietuviškam valstybingumui, tiek etnosui – negi šiuo požiūriu atrasime lietuvybės daugiau targovitėnų pusėje? Logiškai antigegužininkai turėtų prabilti apie tokią galimybę. Deja, ten to nė su žiburiu nerasime – konstitucijos priešų tekstų lietuvių kalba nežinome, o apie targovitėnų pažiūras spręskime kad ir iš Vinco Trumpos pacituoto vieno Targovicos konfederatų Lenkijos pusės lyderių Felikso Potockio laiško, rašyto tuoj po 1795 m. vienam iš savo vienminčių: „Jau nebekalbu apie buvusią Lenkiją ir lenkus. Jau dingo ir ta valstybė, ir tas vardas, kaip dingo tiek kitų pasaulio istorijoje. Kiekvienas buvusių lenkų turi pasirinkti sau tėvynę. Aš jau pasidariau rusas visiems laikams.“ Iškal-

1. Lenkijos ir Lietuvos valstybės 1772 m. padalijimo alegorija. Dail. Johann Esaias Nilson, XVIII a. pab.
2–3. Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo medalis. Dail. Carl Leberecht, Johann Gass, 1793 m.

bingas dokumentas, po kurio nebereikia aiškintis, kodėl Targovicos konfederatai šaukėsi į pagalbą Jekateriną II. Ši ne veltui Simoną Kosakovskį ir kitus targovitėnus apdovanojo Rusijos ordinais jau 1793 m. Gardine, o šie, kaip rodo naujausi tyrimai, atsidėkodami kaip valstybinę šventę 1792 m. šventė ne Gegužės 3-iosios konstituciją, o Rusijos imperatorės Jekaterinos II karūnavimo metines – spalį, o gruodį – jos vardadienį. Šiandienių antigegužininkų alternatyvi orientacija į Masalskį ir targovitėnus nuosekliai turi atvesti į poziciją, kad būtent Jekaterina II ir Muravjovas Korikas išgelbėjo lietuvybę.

Dėl Gardino seimo nutarimų 1794 m. kovą Lenkijoje prasidėjo sukilimas, kuriam vadovavo iš LDK kilęs ir kovose dėl JAV nepriklausomybės pasižymėjęs generolas Tadas Kosciuška. Lietuvoje sukilimas prasidėjo 1794 m. balandžio 16 d. Šiauliuose. Lietuvos sukilėlių vadu tapo Vilniaus karo inžinerijos mokyklos viršininkas Jokūbas Jasinskis. Sukilėliai balandį išvadavo iš rusų Vilnių ir Rotušės aikštėje paskelbė Lietuvos sukilimo aktą, kuriuo buvo sudaroma sukilėlių vyriausybė – Lietuvos tautinė aukščiausioji taryba. Sukilėliai veikė labai ryžtingai – buvo pakartas LDK didysis etmonas Simonas Kosakovskis, suimti žymesni targovitėnai. Kreiptasi į valstiečius (tai pirmas atsišaukimas lietuvių kalba), raginant pradėti partizaninį karą prieš Rusijos kariuomenę, žadant suteikti valstiečiams asmens laisvę. Sukilimo kulminacija tiek Lenkijai, tiek Lietuvai tapo kai kurių Targovicos konfederatų, tarp kurių buvo Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir Livonijos vyskupas Jonas Kosakovskis, egzekucija – jie buvo pakarti Varšuvoje birželio 28 dieną. Sukilėliai tarsi kartojo Didžiosios Prancūzijos revoliucijos eigą – sumanymas rengti egzekuciją kilo oficialiai sukilimo valdžiai oponavusiame jakobinų klube. Šis klubas rengė manifestacijas, privertusias teismą paskelbti minėtus mirties nuosprendžius (o Masalskis buvo pakartas apskritai be teismo). Visa tai atšaldė dalį LLV bajorijos nuo sukilimo, kartu tapo pretekstu Rusijos kariuomenei, vadovaujamai Aleksandro Suvorovo, imtis veiksmų. Vasarą rusų ir prūsų kariuomenės perėmė iniciatyvą. Jau birželį Prūsijos kariuomenė užėmė Krokuvą, o rugpjūtį Rusijos kariuomenė – Vilnių. Lapkričio 5 d. pasidavė Varšuva, kurią gynė ir pasitraukę Lietuvos sukilėliai. Ginant Varšuvą žuvo Lietuvos sukilėlių vadas Jokūbas Jasinskis ir Gegužės 3-iosios konstitucijos pataisos autorius Tadas Korsakas.

Sukilimo pralaimėjimas pagreitino paskutinįjį LLV padalijimą. 1795 m. spalio 24 d. Peterburge Rusija, Austrija ir Prūsija pasirašė konvenciją dėl trečiojo Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo. Didžiausia po antrojo padalijimo likusi LDK teritorijos dalis, t. y. etninės lietuvių žemės, atiteko Rusijai (ir priklausė jai iki Pirmojo pasaulinio karo). Prūsija prisijungė Užnemunę ir pavadino ją „Naująja Prūsija“ (Prūsijai ji priklausė iki 1806 m., kai Napoleonas įkūrė Varšuvos kunigaikštiją; 1815 m. Užnemunė atiteko Rusijai). Ne tik Lenkijos, bet ir LDK dalybose dalyvavo ir Austrija: pietvakarinis LDK kampas (į vakarus nuo Bugo) su Radvilų Biala buvo prijungtas prie Austrijos (1815 m., kaip ir Užnemunė, atiteko Rusijai).

1797 m. sausio 26 d. Rusija, Prūsija ir Austrija pasirašė naują Peterburgo konvenciją, kuri patvirtino trečiąjį LLV padalijimą ir panaikino jos valstybingumo likučius; buvo nubrėžtos tikslios sienos. Prie konvencijos pridėtas Stanislovo Augusto Poniatovskio abdikacijos (sosto atsisakymo) aktas, po kurio (1795 11 25) prasidėjo jo tremtis Gardine (po Jekaterinos II mirties perkeltas į Peterburgą, kur ir mirė). Nors LLV padalijimų aktus 1918 m. rugpjūčio 29 d. panaikino Rusijos imperijos teisių perėmėja Sovietų Rusija, buvusi valstybė nebeatsikūrė. Susikūrė dvi naujos savarankiškos valstybės – Lietuva ir Lenkija.

V

LDK idėjos likimas

1. Paminklas Jekaterinai II Vilniuje. Skulpt. Markas Antokolskis. Fot. Sergejus Prokudin-Gorskis, 1912 m.
2. Lietuvos gubernijos žemėlapis iš Rusijos imperijos atlaso. Sankt Peterburgas, 1800 m.
3. Generalgubernatorių rūmai. Fot. Vilhelmas Zacharčikas, apie 1866 m.

LDK carų valdžioje

LDK idėjos likimas tiesiogiai priklausė nuo Rusijos, nes didžiulė buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės erdvė priklausė jai per visą ilgąjį XIX amžių. Kaip žinoma, šio ilgojo amžiaus periodizacija seniai yra nustatyta pasaulio istorijos moksle. Iš vienos pusės jo ribos brėžiamos Prancūzų revoliucija, iš kitos pusės – Pirmuoju pasauliniu karu. LDK likimui šios datos turėjo tiesioginę reikšmę. Juk Rusijos imperatorė Jekaterina II Lenkijos–Lietuvos naikinimą aiškino pavojais – „jakobinizmo dvasia prie imperijos sienų". Kita vertus, su šia valdove buvo siejama samprata, ypač propaguota iki trečiojo Lenkijos–Lietuvos padalijimo, kad Rusija nieko nepasiima svetimo, tik tai, kas lenkų buvo neteisėtai atplėšta. Su šiais žodžiais buvo gyvenama ištisą šimtmetį. Jie buvo užrašyti ant 1904 m. Vilniuje pastatyto Jekaterinos II paminklo, kuris – simboliška – 1915 m., traukiantis nuo Vokietijos kariuomenės, buvo demontuotas ir išvežtas į Rusiją. Imperijų griūtis, nulemta Pirmojo pasaulinio karo, buvo ne tik Europos, bet ir buvusios Lenkijos–Lietuvos valstybės erdvės istorijos lemtinga cezūra – tautų pavasaris atėjo iki čia – lenkų, lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių tautos kėlėsi naujam gyvenimui. Būtent tuo metu buvo formuluojami geopolitiniai projektai, kuriuose paskutinįjį kartą vienu ar kitu pavidalu LDK ir Abiejų Tautų Respublikos idėja iškildavo tiesiogiai. Versalio taikos suformuota Tautų Lyga dar bandė

spręsti ginčą dėl LDK metropolio tarp lenkų ir lietuvių. Tačiau viską užbaigia efemerinės Vidurio Lietuvos prisijungimas prie Lenkijos. Tai pelnytai vadinama LDK idėjos pabaiga. Vėliau tegalima kalbėti apie LDK nostalgijas ir testamentus.

Paprastai neblogai įsivaizduojame totalią Rusijos priespaudą XIX amžiuje. Paskutinis jos akordas – represijos po 1863 m. sukilimo ir spaudos draudimas – yra giliai įsirėžęs į visų tautų atmintį, tad nebekyla klausimas – o ar visada buvo taip? Iš kur tada kiti vaizdiniai – Vilniaus universiteto klestėjimas XIX a. pirmame trečdalyje ar Vilniaus kultūros pavidalų gausa net po universiteto uždarymo. Kaip šiuos vaizdinius suderinti su priespauda? Į priespaudą Lenkijos–Lietuvos visuomenė atsakė gerai žinomais ir atmintį įsirėžusiais 1830–1831-ųjų ir 1863-ųjų sukilimais. Tačiau ar iš jų ėjo tiesioginė linija į nepriklausomybinius sąjūdžius, atvedusius į Lenkijos ir Lietuvos valstybių atkūrimą bei baltarusių ir ukrainiečių bandymus padaryti tą patį?

1. Vilniaus užėmimo 1812 m. birželio 28 d. medalis. Dail. Bertrand Andrieu, 1812 m.
2. Adomas Jurgis Čartoriskis. Dail. Juozapas Oleškevičius, 1810 m.
3. Napoleono kariuomenės kėlimasis per Nemuną 1812 m. Dail. Jean-Baptiste Madou, 1827 m.

LDK atkūrimo projektai

Vis dėlto ilgasis XIX amžius prasidėjo su viltimis atkurti LDK, ir šios viltys buvo tiesiogiai susijusios su Napoleonu, pradėjusiu pergalingai žygiuoti per senąsias Europos monarchijas. 1807 m. Tilžėje tarp Rusijos ir Prancūzijos buvo pasirašyta sutartis, kuri skelbė, kad Prūsija neteko visų savo valdų į Vakarus nuo Elbės, o iš LLV žemių (tarp jų – ir LDK Užnemunė), kurias 1795 m. užgrobė Prūsija, buvo sukurta Varšuvos hercogystė – vasalinė valstybė (priklausoma nuo Prancūzijos). Pagal 1807 m. konstituciją Varšuvos kunigaikštija buvo konstitucinė monarchija. Napoleono Bonaparto 1807 m. įkurta Varšuvos kunigaikštija turėjo tapti buferiu ir traukos tašku atkuriant amžininkų atmintyje dar gyvą Lenkijos–Lietuvos valstybingumą. Prancūzijos imperatoriaus, vieno iš galingiausių savo laikmečio absoliutų, atkurtoji valstybė turėjo apsaugoti Napoleono imperijos sienas nuo bet kokių potencialių pavojų rytuose. Ji turėjo neprarasti svarbos, kol būtų egzistavusi priešprieša tarp apšviestojo demokratiško absoliutizmo ir, vakariečių supratimu, rytietiškos despotijos Rusijoje. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos atkūrimas galėjo būti sudedamoji šio geopolitinio plano dalis.

1811 m. buvo sukurtas LDK atkūrimo Rusijos globoje projektas. Pagrindinis jos sumanytojas buvo Mykolas Kleopas Oginskis. Tuo metu Rusija ir Prancūzija rengėsi karui. Lietuvos bajorijai šis momentas atrodė tinkamas pagerinti santykius su caro valdžia. Naujo karo su Prancūzija išvakarėse carui Aleksandrui I buvo svarbu užsitikrinti Lietuvos bajorijos paramą. Lenkijos visuomenė aiškiai stojo už Napoleoną, tikėdama, kad prie Varšuvos kunigaikštijos bus prijungtos ir kitos Rusijos valdomos buvusios Abiejų Tautų Respublikos žemės. M. K. Oginskis įtikinėjo carą Aleksandrą I, kad, atkūrus LDK, būtų užkirstas kelias Napoleono įtakai Lietuvoje. Tačiau karas su Napoleonu ir jo baigtis iš esmės pakeitė situaciją.

Karo su Napoleonu išvakarėse caras Aleksandras I buvo atvykęs į Lietuvą ir tikrino savo armijos parengtį. Birželio 24 d. Napoleonas su pagrindinėmis pajėgomis persikėlė per Nemuną ties Kaunu. Caras, jo kariuomenė ir Rusijos šalininkai pasitraukė iš Lietuvos. Po keturių dienų Napoleono daliniai užėmė Vilnių. Tą dieną „Lietuvos dienraštis“ vadino „nepaprasta, skelbiančia kraštui ir miestui naujos epochos pradžią“. 1812 m. liepos 1 d. Napoleonas įkūrė laikinąją Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos vyriausybę (komisiją), vadovaujamą Stanislovo Soltano. Lietuvos visuomenė Napoleoną sutiko palankiai. Tačiau imperatoriui rūpėjo ne LDK ateitis, o rūpesčiai, kaip papildyti armiją naujais kareiviais bei aprūpinti ją maistu. Laikinoji Lietuvos valdžia apsiėmė suformuoti keturis pėstininkų ir penkis raitelių pulkus, tačiau viltys atgaivinti LDK greitai ėmė gesti. Pralaimėjimai prie Maskvos ir Vaterlo nubraukė šio projekto perspektyvą. Vis dėlto 1812 m. karo įvykiai parodė, kad jei karas su Rusija būtų pavykęs ir atnešęs pergalę, LDK teritorijos greičiausiai būtų buvusios asocijuotos su Varšuvos kunigaikštija ar jau atkurta Lenkijos karalyste.

1815 m. Vienos kongresas iš Napoleono sukurtos Varšuvos kunigaikštijos didžiosios dalies žemių įkūrė Lenkijos karalystę, kuri atiteko Rusijos imperijai. Lenkijos karalystė turėjo savo konstituciją ir plačią autonomiją, jos karalius buvo Rusijos imperatorius. Lenkijos karalystei atiteko Lietuvos Užnemunė. Joje liko galioti Napoleono kodeksas, o valstiečiams buvo palikta asmens laisvė. Lietuvai, prijungtai prie Rusijos, savarankiškumas nebuvo suteiktas.

1. Vilniaus universiteto didysis kiemas iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“.
Dail. Vasilijus Sadovnikovas. Litogr. Philippe Benoist, Adolphe Bayot, 1850 m.
2. Vilniaus universiteto 250-mečio jubiliejaus (1828 m.) medalis. Dail. Fiodoras Tolstojus, 1829 m.

Romantinė LDK nostalgija

Taigi 1815 m. LDK liko net už Lenkijos ribų. Tai yra didžiausia netektis LDK istorijos požiūriu. Nepaisant to, 1817 m. lapkritį ir gruodį Vilniuje, Trakuose, Kaune, Naugarduke, Vilkmergėje, Valkaviske, Kėdainiuose visų luomų ir konfesijų gyventojai atidavė pagarbą mirusiam „savo gentainiui“ Tadui Kosciuškai. Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčioje pasakė kalbą Trakų pavieto maršalas Mykolas Juozapas Riomeris: „Broliai! Lietuviai! Stovime prie kapo, sukurto mūsų nemirtingajam Tadui Kosciuškai atminti [...] Lietuvoje gimęs bajoras [...] kovojo už tėvų žemės laisvę ir vientisumą.“ Rusijos valdžia tai toleruoja, kaip dar dešimtmetį eina į kompromisus, pavyzdžiui, su Adomo Jurgio Čartoriskio švietimo programa, kuri dar teikia iliuzijų bent jau dėl LDK erdvės kultūrinės autonomijos. Šio

kompromiso rezultatas yra ir 1828 m. Vilniaus universiteto jubiliejaus samprata (nors po 1824 m. filomatų ir filaretų bylos švietimo apygardai vietoje nušalinto A. J. Čartoriskio vadovauja Nikolajus Novosilcevas). Kaip matyti iš šia proga nukalto medalio, Vilniaus universiteto įkūrimo data laikomi 1578-ieji (o ne 1579-ieji), o universiteto įkūrėju (*conditor*) – karalius Steponas Batoras. Su juo medalyje šlove dalijasi Vilniaus universiteto 1803-aisiais „atkūrėjas“ (*restitutor*) Rusijos caras Aleksandras I. Taigi galima įtarti, kad Rusija daro kompromisą Vilniuje ne su LDK, o su Lenkija. Juo labiau kad 1816 m. Vilniaus universiteto rektorius Janas Sniadeckis pirmą kartą universiteto istorijoje inauguracinę kalbą sako lenkiškai, lenkų kalba tampa kanceliarine universiteto kalba.

Šiame kontekste reikia matyti didįjį vilnietiškojo mesianizmo kūrėją, o kartu LDK tradicijos puoselėtoją Adomą Mickevičių, 1819 m. parašantį „Odę jaunystei“, kuri įėjo į pirmąjį „Poezijų“ leidimą Vilniuje 1822 metais. Paprastai sakome, taip gimė lenkiškasis romatizmas, tačiau kartu turime iliuziją dėl „lietuviškosios“ arba LDK atminties programos Mickevičiaus kūryboje („Gražina“, „Konradas Valenrodas“), ką jau kalbėti apie „Vėlinių“ veiksmą Vilniaus Bazilijonų vienuolyne ar „Pono Tado“ pradžią: „Lietuva, tu man brangesnė už sveikatą.“ Dar vėliau emigracijoje A. Mickevičius, priimamas kaip „didysis lietuvis“ šalia „didžiojo lenko“ Frederiko Šopeno, pats kartu su Julijumi Slovackiu deda pagrindus visai XIX a. lenkų kutūrinei programai, siekusiai atkurti Lenkijos ir Lietuvos valstybę 1772 m. sienomis, o Lietuvos esmes, kaip ir jo mokytojas Joachimas Lelevelis, palieka pagoniškoje epochoje. Su pagarba aprašinėjęs ikikrikščioniškąją Lietuvą, kaip ti-

1. Joachimas Lelevelis. Než. dail., XIX a. ketvirtasis dešimtmetis
2. Adomas Mickevičius. Dail. Stanisław Heyman, 1897 m.
3. Simonas Daukantas. Dail. Jonas Zenkevičius, 1850 m.
4. Teodoras Narbutas. Dail. Maksymilian Fajans, 1851–1863 m.
5. 1830–1831 m. sukilimo atminimo medalio reversas. Dail. Jean Jacques Barre, 1832 m.
6. Emilija Pliaterytė. Než. dail., iki 1833 m.

kras romantikas joje ieškojęs laisvės ir tautiškumo principų, vėlesnėje LDK istorijoje jis tematė lenkų civilizaciją Lietuvoje. Jo „Lietuvos ir Rusios istorija“ (1839) labiau laikytina ne atskira Lietuvos istorija, o vienu iš Lenkijos istorijos tomų, ką jau kalbėti apie tai, kad ir šis tomas baigiasi Liublino unija.

Būtent tokią sampratą tarsi patvirtina Mickevičiaus jau tremtyje Peterburge išleisto „Konrado Valenrodo“ pratarmėje pasakyti žodžiai – „visa Lietuva praeity.“ Tiesa, jau senokai Vincas Mykolaitis-Putinas yra atkreipęs dėmesį, kad tai yra išmonė, siekiant apgauti cenzūrą: Lietuva – ne maišto šaltinis, o seniai į pasakas nugrimzdusi žemė. Vakaruose jau be cenzūros Mickevičius savo kūryboje ne tik demonstruoja savo žinias apie lietuvių etnografiją, bet ir laukia jau kitos lietuvių tautos (nei matėme Tarpusavio įsipareigojime)

pasirodymo. Taigi jis tiki tylinčia liaudimi, iš kurios pamažu randasi Dionizas Poška, Simonas Daukantas ar Simonas Stanevičius.

Simonas Daukantas 1822 m., tais pačiais metais kaip ir A. Mickevičiaus „Poezijos“, parašo savo pirmąjį veikalą, likusį nespausdintą – „Darbai“. Jis keičia akcentus: jeigu civilizacija Lietuvoje yra lenkiška, tai jos lietuviams ir nereikia; jeigu Joachimas Lelevelis teigia, kad lenkai užvilko lietuviams civilizacinius marškinius, tai Daukantas atsakė, kad lietuviai gražūs ir be šių marškinių. Tikroji Lietuvos kultūra yra pagoniškoji, su krikštu prasideda kultūros nuosmukis, kurio vienas iš pavidalų ir yra polonizacija. Apskritai krikštas ir civilizacija buvo primesti Lietuvai ir išvedė ją iš savaimingo, unikalaus raidos kelio. Daukantas sukuria idėjinę programą būsimiesiems po šimtmečio jaunalietuviams, kurie sieks naujos Lietuvos. Tiesa, Daukantas – ne vienišas. Už jo – žemaičių bajorų sąjūdis, kurio ištakas jau galima matyti Dionizo Poškos kūryboje, o dabar veikia Simonas Stanevičius, Silvestras Valiūnas, Kajetonas Nezabitauskis, atsiranda net lietuvių kalbos katedros Vilniaus universitete projektas. Deja, neįgyvendintas, ir suprantama kodėl – naujoji Lietuva kol kas sugeba tik tiek. Nesunku pastebėti, kad šiai baltofilinei Daukanto koncepcijai tuojau pat pradės atstovauti ir lenkiškai rašę Lietuvos istorikai „litvinai“ Teodoras Narbutas ir Juzefas Ignacas Kraševskis. Kuo mažiau laisvės, tuo daugiau vaizduotės. Tačiau kol kas viskas išvirsta į 1831 m. sukilimą. Jame atkartojamas Tarpusavio įsipareigojimo modelis – Lenkijos Erelis kartu su Lietuvos Vyčiu pakyla į kovą prieš Rusiją, ir nėra kaip pasidalyti šio sukilimo idėjinio simbolio – „lietuviškai-lenkiškosios“ Orleano mergelės – Emilijos Pliaterytės.

1. Aušros vartų gatvė iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“.
Dail. Marcin Zaleski. Litogr. Victor Adam, Louis Bichebois, 1846 m.
2. „Vilniaus albumo“ II serijos, II sąsiuvinio antraštinis lapas, 1848
3. Jonas Kazimieras Vilčinskis. Dail. Richerrs, 1830 m.
4. Juzefas Ignacas Kraševskis iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Litogr. Adolphe Lafosse, 1857 m.
5. Vladislavas Sirokomlė (Liudvikas Kondratovičius). Dail. Adomas Šemešys, 1854 m.
6. Adomas Honoris Kirkoras iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Litogr. Ausguste Marminia, 1860 m.
7. Stanislavas Moniuška iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Litogr. Adolphe Lafosse, 1850 m.

Vilnius – lenkų kultūros sostinė?

1831 m. po sukilimo numalšinimo ištinka visiems puikiai žinomos represijos. Tačiau ar dėl jų kartais pasigirsta, kad Vilnius tuo metu yra lenkų, o ne lietuvių kultūros sostinė? Iš tikrųjų Vilnius ir po sukilimo numalšinimo laikosi – visų pirma Mickevičiaus, Slovackio ir Lelevelio šlove, nors jie išvaikyti dar prieš sukilimą. Po sukilimo Lenkijos ir Lietuvos energijos koncentru tampa Adomo Jurgio Čartoriskio įkurtas Lamberto viešbutis Paryžiuje, kur Mickevičius priimamas kaip „didysis lietuvis“, o šalia – „didysis lenkas“ Frederikas Šopenas, kuris savo „Balades“, Roberto Šumano teigimu, kuria įkvėptas Adomo Mickevičiaus baladžių – „Svitezietė“ ir kitų.

Tačiau svarbiausia, kad dar daug idėjinės ir kūrybinės energijos lieka ir pačiame Vilniuje. Visų pirma, Vilniuje kuria produktyviausias visų laikų lenkų rašytojas Juzefas Ignacas Kraševskis, kuris sunkiai paaiškinamu būdu sieja save su LDK (gimęs Voluinėje), tačiau kuria romantines Lietuvos istorijos vizijas ir net visų laikų storiausią (4-ių tomų)

Vilniaus miesto istoriją. Šioms vizijoms pritaria lenkakalbis Rodūnės bajoras Teodoras Narbutas su savo dažnai nekritiškumu kaltinama 9-ių tomų Lietuvos istorija. Gerokai akademiškesnę, tačiau taip pat erdvią (3-jų tomų) Lietuvos civilizacijos istoriją kuria Juzefas Jaroševičius, kuris nemyli jėzuitų epochos ir joje temato Sarbievijų ir Kojalavičių. Šalia dar Mykolas Balinskis Vilniaus universiteto ir dvitome Vilniaus istorijomis. Visais jų darbais žavisi poetas Vladislavas Sirokomlė ir garsiojo „Vilniaus albumo“ leidėjas Jonas Kazimieras Vilčinskis, o pagal jų idėjas Senienų muziejų kuria Eustachijus Tiškevičius. Visi jie – tikri vilniečiai, bet ar LDK piliečiai? Aštuoniolika metų Vilniaus Šv. Jonų bažnyčioje vargonavęs Stanislavas Moniuška, gimęs prie Minsko, tapęs lenkų nacionalinės operos kūrėju (ir garsiausiu lenkų kompozitoriumi po Frederiko Šopeno) atsako – ne: Vilnius yra ne LDK, o to meto lenkų kultūros sostinė. Štai tada ir norisi prisiminti dar vieną istoriką ir leidėją, lietuvių kalbos nemokėjusį, kaip dabar pasakytume – lenkiškos kultūros atstovą – tačiau kilme armėną, totorių ar karaimą (visi variantai – galimi) Adomą Honorį Kirkorą. Jis savo žmonai (priekaištavusiai būsimam vyrui dėl prisirišimo prie Vilniaus) apie 1860 m. rašo: „Argi Lietuva dėl to kad būtų su Lenkija, turi nustoti būti Lietuva? Ne. Esu lietuvis ir niekad tas jausmas manyje nebus sunaikintas. Myliu savo Tėvynę su visu jaunuolio entuziazmu, su visu vyro pasišventimu. Turiu širdį ir jaučiu simpatiją Lenkijai tiek,

1. Vilniaus gubernatoriaus ženklas, XIX a. pab.
2–3. Unitų „grąžinimo“ į stačiatikybę medalis. Dail. Pavel Utkin, 1839 m.
4. Senasis Vilniaus universiteto skeptras iš J. K. Vilčinskio albumo „Vilniaus archeologijos muziejus“. Litogr. Adolphe Levie, apie 1858 m.

kiek jos likimas yra susietas su mūsų. [...] Kodėl nesu Varšuvoje? Mano vieta čia – Lietuvos širdy. Dėl to, kad čia mano veiklos erdvė, čia galiu būti naudingas, tik čia noriu gyventi ir mirti.“ Šie žodžiai skamba su tokia aistra, lyg Adomas Honoris Kirkoras varžytųsi meile Lietuvai ir Vilniui su jaunalietuviais. O gal būtent jis laikytinas paskutiniu LDK piliečiu?

LDK idėjos naikinimas

Po 1831 m. Lietuvą užgriuvo tokios represijos, kokių ji nuo amžių buvo nemačiusi. Svarbiausia – 1832 m. uždaromas Vilniaus universitetas, pastaruosius kelis amžius buvęs LDK erdvės užvaldytojas ir idėjos puoselėtojas. Šiandien galima pasakyti, kad po šio smūgio Vilniaus universitetas niekada neatgaus buvusios šlovės ir nebeatgims kaip LDK universitetas. Atgims tik kaip lenkų, bolševikų ar jaunalietuvių užvaldytas universitetas.

Seniai yra žinoma Rusijos politikos faktų, buvusių po 1831 m. sukilimo, grandinė. 1831 m. ruduo – Rusijos „Vakarų krašte“ pradedama „lenkų pradų“ naikinimo politika – faktiškai panaikinama Lenkijos karalystė. 1832 m. uždaromas Vilniaus universitetas, o jo fakultetų, katedrų, kabinetų ir bibliotekos fondai išblaškomi po įvairius Rusijos universitetus (Kijevo, Charkovo, Maskvos, Tartu, Peterburgo). Tiesa, Medicinos fakultetas pertvarkomas į Medicinos-chirurgijos akademiją, o Teologijos fakultetas – į Dvasinę akademiją. Tačiau ir šios 1842–1844 m. perkeliamos į Kijevą ir Peterburgą. 1839 m. likviduojama Graikų katalikų bažnyčia, 1840 m. naikinamas Lietuvos Statuto veikimas, Lietuvos vardas išbraukiamas iš Vilniaus ir Gardino gubernijų pavadinimų, o 1843 m. sudaroma nauja Kauno gubernija. Naujausi tyrimai rodo, kad ši faktų grandinė nėra atsitiktinė. Kauno gubernijos, kartu „žemaičių“ regiono išplėtimą Darius Staliūnas tiesiogiai sieja su Rusijos siekiu silpninti „lenkiško“ Vilniaus ir stiprinti „žemaitiško“ elemento vaidmenį. Taigi atsigręžkime į tai, kas yra „rusiškų pradų“ kūrimo arba „atkūrimo“ politika. Mat, atsirado pakankamai Rusijos istorikų, kurie terminą „prisijungtos gubernijos“, taikytą buvusios LDK žemėms, keičia į sąvoką „susigrąžintos gubernijos“. Atsirado istorikų (pavyzdžiui, Nikolajus Ustrialovas), kurie teigė, kad Abiejų Tautų Respublikos padalijimų metu Rusija tik „susigrąžino sau tas šalis, kurios jai priklausė nuo seno pagal pirmo užėmimo teisę“. Ne tik LDK, bet ir etninės lietuvių žemės taip pat teisėtai prijungtos prie imperijos, nes „nuo neatmenamų laikų“ lietuviai mokėjo duokles rusų kunigaikščiams, bet čia ilgą laiką dominavo rusų kalba, nes LDK – tokia pat rusų valstybė kaip ir Maskvos didžioji kunigaikštija. Skirtumas tik toks, kad ją sudarant dalyvavo ir nedidelė lietuvių tauta, o šių dviejų valstybių rivalizacija dėl teritorijų tai tiesiog šeiminis ginčas, kuri dinastija nugalės. Lietuviškos dinastijos įsigalėjimas Vilniuje nebuvo svetimųjų valdžia, nes lietuvių kunigaikščiai buvo glaudžiais giminystės ryšiais susiję su rusų kunigaikščiais, be to, nemažai jų priklausė Rytų krikščionių (stačiatikių) bažnyčiai, todėl rusai traktavo juos kaip savus. Tad natūralu, kad visą laiką buvo gyva dviejų rusų valstybių susijungimo, kurį atitolino tik atsitiktinumas, t. y. unija su Lenkija, idėja. Tos unijos iš tiesų net labiau reikėjo Lenkijai, kuri buvo nusilpusi. Todėl reikia atkariauti Vilnių iš lenkų. Tam ir pasitelkiama „rusiškų pradų“ (at)kūrimo, arba depolonizacijos, politika. O tiek taktiniu, tiek strateginiu požiūriu minėtai mažai genčiai, išlaikiusiai tam tikrą kultūrinį atskirumą, reikia sukurti rezervatą – „žemaitišką“ Kauną guberniją ir Žemaičių vyskupiją išplėstose ribose. Taip sutapatinus šias ribas ir Žemaičių vyskupijos centrą 1864 m. perkėlus iš Varnių į Kauną,

1. Motiejus Valančius iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Litogr. Adolphe Lafosse, 1857 m.
2. „Kaunas – dabartinė Žemaitijos sostinė“. Litogr. Antoni Oleszczyński, 1850 m.

„žemaitiškumo“ erdvė išsiplėtė iki Šventosios, Zarasų, Daugpilio ir Breslaujos. Tokio smūgio LDK idėja dar nebuvo patyrusi – „žemaitiškumo“ idėja keitė Lietuvos idėją. Šios depolonizacinės politikos pasekmės jaučiamos iki šiol – ant šios meškerės pakibdavo broliai lenkai, ir iki šiandien kimba broliai baltarusiai, o dalis lietuvių iki šiol mano, kad Kaunas yra geresnė Lietuvos sostinė nei Vilnius. Antra vertus, kaip tik XIX a. viduryje pirmą kartą LDK idėjų ir paveldo erdvėje pamatomi baltarusiai. Gal tai lėmė Vladislavo Sirokomlės poezija, gal Kastusio (Konstantino) Kalinausko asmenybės mastas, bet akivaizdu – 1863 m. sukilime Lenkijos ir Lietuvos valstybės erdvė imta matyti kaip trijų narių erdvė. Bet kuriuo atveju LDK ir Lenkija čia idėjiškai buvo paskutinį kartą kartu, nes vėliau lietuvių istorinėje perspektyvoje, susitapatinančioje su jaunalietuvių pozicija, lietuviai visada ėjo, eina ir eis atskirai nuo lenkų, o lenkai neketins matyti jaunalietuvių kaip senųjų brolių – LDK lietuvių ainių.

Kaip žinoma, lietuvių tautinį atgimimą prorusiškumu kaltino ne tik lenkų „grynieji“ nacionalistai – endekai, bet ir dalis federalistų bei „starolitvinų“. Šiandien ir lietuvių istorikai mato Rusijos pareigūnų siūlymus perimti etnolingvistinį lietuvių sąjūdį antrojoje XIX a. pusėje bei carizmo depolonizacinę politiką, siekiant sunaikinti Vilnių kaip LDK tradicijų politinį centrą, o tai pakeitė kultūrinių erdvių parametrus. Antrojoje XIX a. pusėje lietuviakalbės kultūros, o ir tautinio atgimimo epicentru tampa Užnemunė. Paprastai pažymima šio regiono specifika, nulemta skirtingos priklausomybės pirmojoje XIX a. pusėje nei kiti Lietuvos regionai – priklausomybės Prūsijai (nuo 1795 m.), Varšuvos kunigaikštijai (nuo 1806 m.) bei autonominei Lenkijos karalystei (nuo 1815 m.). Taip pat paprastai įsivaizduojama, kad gyvenimo „užtemimas“ po 1863 m. apėmė visus Lietuvos regionus, taip pat Užnemunę, 1867 m. virtusią Suvalkų gubernija (padalijus Augustavo guberniją). Šis teritorinis pertvarkymas, nulėmęs visiškai skirtingą laikyseną šio regiono lietuviakalbės kultūros atžvilgiu, vėlgi yra susijęs su Rusijos regionine ir administracine politika, kuria buvo siekiama mažinti Vilniaus, kaip „lenkiškumo“ bastiono regione, vaidmenį, remiantis etnokultūriniu lietuvių sąjūdžiu, kuris turi tapti Rusijos valdžios atrama prieš lenkus. Būtent šiame kontekste reikia matyti ir 1863 m. Michailo Muravjovo planus iš Augustavo gubernijos išskirti lietuviakalbę dalį (Suvalkiją), kuri esanti labiau „žemaitiška“ nei lenkiška, priskirti ją prie Lietuvos, o ne prie Lenkijos. Kaip žinoma, Suvalkų gubernija ir buvo suformuota 1867 m., o tai užbaigė reikšmingų ir kol kas lietuvių istorinėje sąmonėje per mažai sureikšmintų faktų grandinę: 1864 m. „depolonizacijos“ politikos Lietuvoje projektai ir „rusų pradų“ atkūrimo programa; 1864 m. rugsėjo 11 d. Lenkijos karalystėje (t. y. Užnemunėje) leidžiama steigti lietuviškas mokyklas. Tiesa, realiai teleista lietuvių kalbos mokyti skaityti ir rašyti rusiškomis raidėmis; 1864 m. į Kauną perkeliama Žemaičių vyskupijos kurija, lietuvių spaudos draudimo pradžia Vilniaus ir Kauno gubernijose; 1866 m. Veiveriuose mokytojų kursai Užnemunės pradžios mokyklų mokytojams rengti; 1867 m. Marijampolės ir Suvalkų gimnazijose ir Seinų progimnazijoje kaip fakultatyvą leidžiama dėstyti lietuvių kalbą. Dešimčiai Suvalkų gubernijos abiturientų, turinčių atestate lietuvių kalbos pažymį, skiriamos stipendijos Maskvos universitete; 1867 m. – Suvalkų gubernijos įkūrimas. Taigi šių faktų grandinėje Suvalkų gubernijos įkūrimas tarsi užbaigia Rusijos politikos sąmoningą politiką išnaudoti etnokultūrinius procesus Užnemunėje (tuoj išvirsiančius į jaunalietuvių sąjūdį), siekiant Lietuvos depolonizacijos. Tai ir leistų kalbėti apie Rusijos veiksnį, nulėmusį Lietuvos tautinio atgimimo „suvalkietišką“ pobūdį, o kartu sudariusį objektyvias prielaidas litvinų / letuvisų distinkcijai atsirasti.

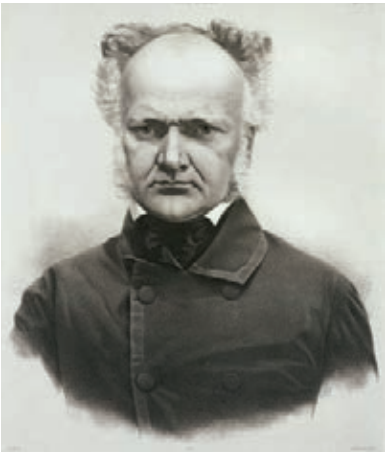

1. Eustachijus Tiškevičius iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Litogr. Adolphe Lafosse, 1857 m.
2. Michailas Nikolajevičius Muravjovas. Fot. Isaak Tzinovek (Aizik Cinovec), XIX a. pab.
3. Vilniaus Senienų muziejaus archeologijos salė iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Dail. Albertas Žametas. Litogr. Charles Bachelier, 1860 m.

Pirmosios LDK paveldo dalybos

Naujausiais laikais apie LDK mąstoma kaip apie švelnią imperiją, tapusią ne tautų kalėjimu, o tautų lopšiu. Iki šiol džiaugiamės, kad šioje erdvėje atsiradusi Ukraina iki šiandien švelniai kalba apie švelnią LDK okupaciją, tačiau su baltarusiais lietuviai ginčijasi, kas yra LDK kūrėjai, o kartu, siekdami dalytis ar net nacionalizuoti visą LDK paveldą. Tačiau dalybos yra ne šių laikų išradimas. Numalšinęs 1863 m. sukilimą, Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas turėjo atsakymus į visus tautinius klausimus. Tie atsakymai jam buvo labai paprasti – jeigu užrašyti lenkiškai – tai lenkų, jeigu rusiškai – rusų. O rusėnų / rusų distinkcija jam apskritai neegzistavo. Michailas Muravjovas įkūrė komisiją, kuriai buvo pavesta „sutvarkyti" Vilniaus senienų muziejaus eksponatus, nes muziejaus ekspozicija, generalgubernatoriaus nuomone, stengėsi pabrėžti Šiaurės Vakarų krašto lenkiškumą. Nereikia abejoti, kad komisijos nariai nuoširdžiai atliko jiems patikėtą užduotį – suskirstė muziejuje saugotus eksponatus į keturias kategorijas: „rusiškus", susijusius su „lietuviškai rusišku pradu", „turinčius bendramokslinę vertę" bei „lenkiškus". Svarbiausias uždavinys, žinoma, buvo atrinkti tuos eksponatus, kurie priskirtini ketvirtajai grupei, ir juos pašalinti iš ekspozicijos, kad nebūtų primintas „laikinas" Lenkijos valdymas šiame krašte. Komisijos narių daugumai čia nebuvo didesnių problemų ir šiai kategorijai priskyrė eksponatus, susijusius su lenkų karaliais, jiems tarnavusiais didikais ir bajorais, katalikybe, jiems artimais mokslininkais ir menininkais.

Tiesa, komisijos debatuose išryškėjo ir nesutarimų, kas šio krašto istorijoje lenkiška, o kas sava, t. y. „rusiška" ar „lietuviškai rusiška". Vienas iš komisijos narių – Arkadijus Stolypinas (būsimojo Romanovų imperijos modernizatoriaus Piotro Stolypino tėvas) – kuris, pasakytume, siūlė išplėsti rusiškumo ir sumažinti lenkiškumo sampratas, konkrečiai – lenkišku periodu laikyti tik laikotarpį po Liublino unijos (iki 1795 m.) ir netgi šiame laikotarpyje nepamiršti „rusiškų elementų", pavyzdžiui, rusų kilmės bajorijos. Stolypino pasiūlymas akcentuoti etninę bajorijos kilmę ir mažiau dėmesio kreipti į katalikybės priėmimą ir kategoriškas daugumos komisijos narių nesutikimas su tokiu požiūriu, atspindėjo tuo metu imperijos biurokratiniuose sluoksniuose intensyviai vykusią diskusiją, turėjusią ir konkrečių praktinių implikacijų, kas laikytinas lenku, o kas – rusu. Atrodo, kad mažiau diskusijų komisijoje kilo dėl to, kurie eksponatai priskirtini pirmai, o kurie – antrai grupei, mat ir vieni, ir kiti buvo savi, taigi tinkami saugoti ir eksponuoti, todėl apie distinkciją tarp šių grupių mažiau žinome. Panašu, kad „lietuviškai-rusiškam pradui" turėjo būti priskirti tie eksponatai, kurie buvo susiję su ankstyvąja LDK istorija (iki XIV a. pabaigos), o pirmai grupei tie daiktai, kurie atspindėjo rusų kaip etnokultūrinės grupės bei stačiatikybės raidą šiame krašte. Taigi, neskaitant kelių komisijos posėdžių metu įsiplieskusių diskusijų, Muravjovo paskirtieji ekspertai lengvai paskirstė muziejaus eksponatus pagal minėtas kategorijas. Vadinasi, jie turėjo aiškų vaizdą, kas LDK istorijoje buvo „lenkiška" ir kas – „rusiška" ar „lietuviškai rusiška". Tiek tais laikais, tiek ir šiandien Lietuva pabėgdavo nuo tokio skirstymo, o su XIX a. pabaigoje kilusiu tautiniu atgimimu netgi priėmė tokį Rusijos padiktuotą modelį – atsisakydama visko, kas po Liublino unijos kaip lenkiško, visko, kas LDK istorijoje stačiatikiška (o vėliau graikiškai katalikiška) kaip rusiško, ir stiprybę semdama tik iš tų laikų, kurie jai „legaliai" buvo palikti kaip „lietuviški" – pagoniškosios ankstyvosios LDK istorijos iki Vytauto.

1. Vytauto priesaika. Dail. Jan Styka, 1901 m.
2. Žalgirio 500-mečio proga išleistas atvirukas su 1924 m. Poznanėje užrašytu sveikinimu

LDK paveldo nacionalizacijos nacionalizmų epochoje

Senoji lenkų istoriografija LDK istorijoje tematė lenkų civilizaciją Lietuvoje. Net Joachimo Lelevelio „Lietuvos ir Rusios istorija“ (1839 m.) labiau laikytina ne atskira Lietuvos istorija, o vienu iš Lenkijos istorijos tomų, ką jau kalbėti apie tai, kad ir šis tomas baigiasi Liublino unija. Lietuvos Statutai Leleveliui yra kieno tik nori, bet tik ne lietuvių civilizacijos produktas. Visiems romantizmo epochos atstovams pagoniškoji Lietuva ir jos kultūrinė tradicija buvo žavėjimosi objektas, o jau Aleksanderiui Brückneriui (1856–1939) tai buvo tik barbarybė. Jis iš aukšto, net su tam tikru pasimėgavimu aprašinėjo lietuviškąją pagonybę, tik ją ir laikydamas lietuviškąja kultūra. Juk, anot Brücknerio, viskas, kas yra kultūra Lietuvoje, yra tik lenkų kultūros skeveldra (*odprysk*), pagoniškoji Lietuva kultūros nesukūrė jokios. Reikia skirti nuo šios Lietuvos kabutėse rašomą „lietuvių“ valstybę arba „Lietuvą“, t. y. LDK, kurioje kultūrą turėjo tik rusai. Jų kultūros poveikis reiškėsi dar ilgai, nes Lietuvos Statutas yra tik rusų paprotinė teisė. „Tikroji“ Lietuva iš Vakarų civilizacijos, atėjusios per Lenkiją, nieko nepaėmė ir apatiškai vegetavo toliau. Nors Abraomą Kulvietį ir kitus lituanistinės programos žmones Brückneris pastebi, tačiau net šie jam yra tik lenkų kultūros auklėtiniai. Brücknerio koncepciją galėtume apibendrinti net taip: tik lietuvių elitas buvo priaugęs perimti lenkų kultūrą, o lietuvių liaudis buvo tiek barbariška, jog nesugebėjo net sulenkėti ir liko aborigenais. Brückneris yra tiesiogiai susijęs su tautinių demokratų („endekų“) ideologija. Joje, nors kalbėta apie Jogailos ir Jadvygos vedybas kaip „święty szlub“, tačiau perkeliant šią sampratą ir į Lenkijos–Lietuvos unijų sampratą, vienas iš santuokos partnerių lenkų istorinėje mintyje dingdavo – Abiejų Tautų Respublika virto Lenkijos Respublika, skyrėsi tik sampratos, nuo kada LDK nebėra istoriniu subjektu – nuo 1385 m. ar nuo 1569 m. Tapo įprasta sakyti (kartais netgi šiandien) apie LDK istorijos laikotarpį iki Liublino unijos – „Polska Jagiełłonów“, o po Liublino unijos – „Rzeczpospolita Polska“. Šiandien galima pritarti Andrzejui Rachubai, kad šia sąvoka buvo apibūdinama ne valstybė, o „lenkų teisės erdvė“. Bet ar taip šią sąvoką suvokė endekai XX a. pradžioje?

Rusijos lituanistinė XIX a. istoriografija gyveno su trimis viena kitą neigiančiomis idėjomis: LDK rusų žemės – lietuvių okupacijos auka, LDK – istorinis nesusipratimas bei LDK – rusų valstybė. Tačiau šių diskursų (ypač pirmojo ir trečiojo) ištakose matome tą patį Nikolajų Ustrialovą. Jis jau 1839 m. kalbėjo apie „jungą, užmestą rusų tautai“ ir apie tai, kad negalima žiūrėti į Lietuvą kaip į Lenkijos provinciją – tai tikros rusų žemės, nes „lietuvis dingo milžiniškoje rusų tautos masėje, negalėjo perduoti jai nei savo tikėjimo, nei savo kalbos, nes pats perėmė iš jos ir viena ir kita. Ten [LDK] viskas buvo rusiška – ir tikėjimas, ir kalba, ir visuomenės įstatymai, lietuvių kunigaikščiai pagimdyti rusių kunigaikštienių, vedę rusų kunigaikštytes, pakrikštyti stačiatikių tikėjimu, amžininkams atrodė kaip šv. Vladimiro palikuonys.“ Šis prieštaringumas, matyt, ir buvo nulemtas to, ką galima pavadinti vieno ar kito meto politine konjunktūra. Šiandien rusų istorikas Aleksandras Filiuškinas daro svarbią išvadą: „Naujųjų ir naujausių laikų istorikai supaprastintai žiūrėjo į praeitį, ją traktuodami kaip amžiną kovą už rusų žemių sugrąžinimą į Rusijos glėbį iš lietuvių agresorių. Šio vienijimo proceso charakteristikos daugiausia buvo išvedamos ne iš viduramžių šaltinių, o iš XIX–XX a. politinės praktikos, susijusios su lenkų sukilimų numalšinimu 1831 m. ir 1863 m. bei Vakarų krašto integracija į imperiją, SSRS respublikų

1. Matvejus Liubavskis.
2. Mitrofanas Dovnar-Zapolskis.
3. Mychaila Hruševskis. XX a. pr.
4. Jonas Basanavičius. Fot. Aleksandras Jurašaitis, 1905 m.

„brolišKos šeimos“ ideologiniu pagrindimu.“ Vis dėlto vienas neaiškumas lieka – visuose trijuose diskursuose minimas ir autoritetingasis Matvejus Liubavskis. Paprastai būtent jis yra laikomas rusų istoriografijos perėjimo nuo didžiavalstybinės prie liberaliosios lūžiu. Iš tikrųjų M. Liubavskis fundamentaliai aprašė LDK luominės visuomenės formavimąsi, tačiau tai manė buvus klystkeliu, iš kurio į teisingą kelią sugrįžta 1795 metais. Galbūt tai diktavo oficiozinė sintezės prigimtis, tačiau netikslus Liubavskis buvo ir aprašydamas LDK stačiatikių emancipacijos procesą – jis manė, kad stačiatikių padėtis tapo lygiateisė jau 1434 m., o stačiatikiai masiškai užėmė LDK dignitorijas. Tai buvo akivaizdūs pritempimai, o tai paaiškintina ne tiek objektyvia laikysena, kiek siekiu dar labiau suteikti naujų argumentų LDK kaip rusų valstybės idėjai, kuri nematė ukrainiečių ir baltarusių istorijos genezės ir LDK vaidmens šiame procese.

Ukrainos nacionalinės istoriografijos patriarchas ir klasikas Mychaila Hruševskis daugiatomėje Ukrainos–Rusios istorijoje, plačiai kalbėjo apie Lietuvos ir Lenkijos „okupaciją“ ir įvedė į istoriografiją sąvoką „Lietuvos–Lenkijos epocha“. Iš pirmo žvilgsnio garsusis istorikas šia sąvoka tarsi pritaria tiems, kurie LDK istoriją priskiria Lenkijai jau nuo Krėvos. Tačiau Hruševskis turėjo galvoje ką kita. Mat nemaža ir turtinga Ukrainos dalis, Haličas su Lvovu, jau pirmojoje XIV a. pusėje pateko ne į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos, o į Lenkijos sudėtį. Antra vertus, ir pats Hruševskis XIV–XVI a. Ukrainos istorijoje LDK pripažino didesnę reikšmę, taigi ir politinį Lietuvos vaidmenį, palyginti su Lenkija: būtent Vilnius, o ne Maskva ar Krokuva telkė ukrainiečių žemes, taigi – ne tik Maskva, bet ir Vilnius buvo Kijevo Rusios paveldėtojas. Vis dėlto Hruševskis šioje valstybėje nematė nieko ukrainietiško: „LDK formavimęsi mūsų žemės ir mūsų tauta atliko šalutinį vaidmenį; LDK pagrindą sudarė lietuvių ir baltarusių gentys; rusiškasis elementas, kūręs LDK, buvo ne ukrainietiškasis, o baltarusiškasis.“ Iš šios pozicijos, regis, plaukia mintis, jog lietuviai buvo „geriausi okupantai“, tokie geri, kad nepaliko jokio pėdsako Ukrainos istorijoje.

Nacionalinės baltarusių istoriografijos pradžia laikytinas Mitrofanas Dovnar-Zapolskis, jau 1888 m. pradėjęs nagrinėti „baltarusių praeitį“, vėliau (1919, 1926 m.) sukūręs baltarusių valstybingumo pagrindų ir istorijos koncepciją ir grindęs idėją, kad LDK buvo pirmiausia baltarusių valstybė, nors pripažino jos atsiradimą kaip lietuvių ekspansijos rezultatą.

Lietuvių istorinės savimonės klasikinį modelį sukūrė tautinio atgimimo patriarchu sutartinai laikomas Jonas Basanavičius ir jo veikalas „Iš krikščionijos santykių su senovės lietuvių tikyba ir kultūra“ (1912). Ši nemažos apimties studija vadinama paradigmine lietuviškai savimonei, ją galima laikyti pagoniškojo romantinio „didžiojo pasakojimo“, pagal kurį visos lietuvių tautos nelaimės, kultūrinis ir civilizacinis jos žlugimas prasidėjo nuo susidūrimo su krikščioniškuoju pasauliu, pagrindu. Pagal Basanavičių, krikštas ir civilizacija buvo primesti Lietuvai ir išvedė ją iš savaimingo, unikalaus raidos kelio, kurio esminis bruožas – lietuvių kalba, daina ir religija. Palyginti su kitų atgimstančių LDK tautų istorikais Basanavičius buvo toliausiai nuo akademinio istorijos mokslo, o besiformuojančiai valstietiškai lietuvių tautinei savimonei to mažiausiai reikėjo, nes LDK buvo užmiršta. Apie tai galima spręsti iš Mykolo Krupavičiaus (g. 1885 m. Balbieriškyje) vaikystės epizodo. Jo teigimu, liaudyje anuomet beveik nieko nežinota apie senąją Lietuvą. Lyg ir žinota, kad Lietuva turėjusi karalių, bet nežinota jo vardo. Aštuonerių metų amžiaus buvęs motinos nusiųstas pas eigulį totorių Jablonskį nupirkti žiemai karvei šieno. Eigulys

Vytauto laikų Lietuvos žemėlapis iš Maironio „Lietuvos istorijos“. Sankt Peterburgas, 1906 m.

pradėjęs pasakoti apie Vytautą – kad jis buvęs geras totoriams, labai galingas, o Lietuva buvusi labai stipri. Totorius nukabinęs nuo sienos ir parodęs Vytauto Didžiojo paveikslą. Pamatęs Lietuvos karalių, jaunasis pirkėjas net neatsisveikinęs puolęs bėgti. Apie tai, kad matęs karalių, ir išgirstą istoriją papasakojęs savo namiškiams, mokyklos draugams, kurie savo ruožtu perdavę saviesiems. Mokiniai ir jų tėvai ėję pas Jablonskį žiūrėti karaliaus. Krupavičius, remdamasis šiuo epizodu, apibendrino ano meto tautinio ir istorinio sąmoningumo situaciją: „Ir tai tamsiai ir juodai Lietuvai jos praeitis buvo lyg saldus sapnas. Bet kaip tą sapną paversti realybe, kokių priemonių imtis, niekas negalvojo. Ir nebuvo, ką galvoti.“ Štai tokiame kontekste radosi lietuvių tautinio atgimimo istorinės atminties versijos.

Vis dėlto lygiai taip pat anksti pradėjo reikštis ir kitas Lietuvos istorijos matymo variantas. Tai – Maironis, kurio koncepcija buvo kur kas artimesnė akademiniam istorijos mokslui nei Basanavičiaus. Tai natūralu, nes jis mokėsi, kad ir trumpai, Kijeve pas LDK istorijos tyrėją Vladimirą Antonovičių ir 1891 m. išleido „Apsakymus apie Lietuvos praeigą“, kurie virto 1906 m. „Lietuvos istorija“. Joje kaip tik ir atsiranda naujų akcentų, palyginti su Basanavičiumi – nebe pagonybė, o ekspansionuojančios ir tvirtai apsiginančios „kunigaikščių Lietuvos“ didžiavyriškumas su Vytauto laikais kaip Lietuvos istorijos kulminacija. Taigi jau Maironio „Lietuvos istorijoje“ matome valstybės „nuo jūrų iki jūrų“ koncepcijos pagrindinius dalykus, vėliau įtvirtintus Adolfo Šapokos redaguotoje „Lietuvos istorijoje“ (1936). Vis dėlto tiek Jono Basanavičiaus, tiek Maironio – iškiliausių lietuvių tautinio atgimimo ideologų koncepcijas jungė tai, kad abiem pagrindinis tautinio atgimimo tikslas yra išsivadavimas iš „nakties be aušros“ – iš lenkų kultūros dominavimo.

Tačiau tuo metu būta ir dar kitokios Lietuvos praeities versijos – tai Mykolo Riomerio 1908 m. išleista studija „Lietuva: tautos atgimimas“. Joje Lietuva atgimsta išsivadavusi ne iš lenkų kultūros, o iš Rusijos priespaudos, kuri radosi panaikinus Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Vadinasi, Riomeriui LDK, ir net vėlyvoji LDK su Gegužės 3-iosios konstitucija, yra atspirties taškas moderniųjų laikų Lietuvai, į kurią einama per sukilimus, o šie nėra tik lenkų sukilimai Lietuvoje.

Mykolas Riomeris buvo susijęs su vadinamųjų kraštiečių (*krajovcų*) sąjūdžiu – Tadeuszu Wróblewskiu, Ludwiku Abramowicziumi, Konstancja Skirmuntt. Nors didelė dalis Lietuvos bajorijos jau tapatino save su lenkais (todėl jų aplinkoje reiškėsi naujasis lenkiškasis nacionalinis judėjimas – vadinamoji tautinė demokratija (arba endekija). Vis dėlto liko bajorų, atvirai siejančių save su istorine Lietuva, bandant suderinti lietuviškumą su lenkiškumu. Šie bajorai kalbėjo apie save kaip apie „senalietuvius“ („starolitwini“), „istorinius lietuvius“ („litwini historyczni“) arba „mickevičinius lietuvius“ („mickiewiczowscy“) – pagal Mickevičiaus poemos „Ponas Tadas“ invokacijos pirmuosius žodžius: „Lietuva, tėvyne mano...“ („Litwo, ojczyzna moja...“).

Viena iš iškiliausių krajovcų publicistė Konstancja Skirmuntt 1905 m. rašė: „Ne atvykėliai čia esame, bet savi. Skirtumai tarp mūsų ir liaudies yra ne tautiniai, bet kalbiniai. Iš abiejų pusių turime pasiekti protingą kompromisą. Šalies dvikalbiškumą turime pripažinti mūsų vidinių šalies santykių pagrindu.“ Apie lenkiškąją visuomenę: „Lenkai yra įvairūs ir jų siekiai yra skirtingi. Yra teisingi lenkai ir yra lenkai-endekai. Kovą su lenkų endekija Lietuvoje, su jos pasipūtimu ir beatodairiškumu, manau esant šventa kiekvieno iš mūsų, lietuvių, pareiga.“ Taigi krajovcai manė, kad kalba nėra svarbiausias tautos požymis. Bajorija privalo bendradarbiauti su lietuvių liaudimi ir mokytis lietuviškai, turi nepamiršti savo

1. Tadeusz Wróblewski. Fot. Janas Bułhakas, 1912 m.
2. Mykolas Riomeris. A. Strauss'o fotoateljė. Vilnius, 1909 m.
3. Konstancja Skirmuntt.
4. Ludwikas Abramowiczius

bajoriškų pareigų, nesusipriešinti su savo kilme ir nepraleisti istorinio momento. Tokiu būdu „kraštiečiai“ aiškiai bandė polemizuoti su endekų bandymais propaguoti lenkiškąjį nacionalizmą LDK teritorijoje ir siejo save su Lietuva. Štai kodėl šiandien istorijos moksle jau kalbama apie XIX a. pabaigoje išryškėjusias dvi lietuvių tautas – jaunalietuvių ir senalietuvių. Antra vertus, kuo toliau, tuo labiau ryškėjo ir skirtumai tarp šių tautų: lenkakalbius litvinus ar starolitvinus lietuviakalbiai kuo toliau, tuo labiau vadino „polonizatoriais“, o šie, atvirkščiai, – lietuviakalbius, arba jaunalietuvius, vadino „litwomanais“ arba „lietuwisais“.

Socialinis šio proceso pagrindas buvo tas, kad didžioji dalis Lietuvos lenkakalbės bajorijos pamažu šliejosi prie jau į moderniuosius laikus orientuotos lenkų bendruomenės, o ne prie kur kas silpnesnės, lietuvių kalbos nepraradusios Lietuvos smulkiosios bajorijos ir valstietijos. Nauju reiškiniu tapo ir atsiradusi jaunalietuvių sąjūdžio geopolitinė tendencija gravituoti į Rusiją. Jau „Aušros“ laikraštis propagavo konfrontacijos su Rusija atsisakymo idėjas. Ši tendencija dar labiau atitolino bajoriškąją Lietuvą nuo demokratinio jaunalietuvių sąjūdžio. XIX a. pabaigoje tapo akivaizdu, kad tiek lietuvių tautinis, tiek lenkiškasis endekinis judėjimai ėmė atsiriboti nuo Lenkijos–Lietuvos valstybės politinės tradicijos, pasirinktinai panaudodami savo poreikiams praeities vaizdus ir simbolius. Tačiau jaunalietuviams šie pasikeitimai nukirto ryšius su praeities LDK aukštesniąja kultūra ir politika, o lenkų nacionalinis judėjimas, atvirkščiai, monopolizavo LDK bajorijos praeitį ir integravo į tuometę lenkų tapatybę. Vėlyvoji LDK tiek lietuvių, tiek lenkų interpretacijose tapo lenkiška valstybe.

Vis dėlto neturėtų susidaryti įspūdis, kad LDK rūpėjo tik lenkakalbei Lietuvos bajorijai. Net Basanavičius vienu metu skelbėsi esąs LDK partijos nariu. Paskutinis bendras keturių LDK tautų (lietuvių, lenkų, baltarusių, žydų) bandymas atkurti LDK buvo „LDK tautų konfederacijos“ 1915 m. gruodžio 19 d. keturiomis kalbomis (lenkiškai, lietuviškai, baltarusiškai ir jidiš) paskelbtas „Universalas“, kurį pasirašė žymūs nacionalinių sąjūdžių atstovai: lietuviams atstovaujantys Jurgis Šaulys, Jonas Vileišis ir Augustinas Janulaitis, baltarusiams – Antonas ir Ivanas Luckevičiai, Dominykas Semaška bei Vaclavas Lastouskis, lenkams – Aleksanderis Zasztowtas ir žydams – Cemachas Šabadas ir Gerasimas Rommas. Beveik tuo pačiu metu 1916 m. sausio 6 d. atskiras LDK atkūrimo projektas buvo skelbiamas Kaune Jono Kriaučiūno, Saliamono Banaičio ir Adomo Dambrausko-Jakšto. Jis savo forma buvo labai netikėtas, nes lietuviai čia konfederavosi ne su lenkais, o su latviais, o baltarusiai galį prie jų prisidėti. Baltarusiškoje istorinėje mintyje iki šiol retsykiais nuskamba, kad tai buvo „vilnietiškojo“ projekto torpedavimas. Kad ir kaip būtų, nė vieno iš šių projektų nebuvo siekiama įgyvendinti, ir kuo toliau, tuo labiau prisiminimo apie LDK balsai ėjo vienišyn. Taip atsitiko ir kunigo Antano Viskanto projektui, išdėstytam Šveicarijoje kartu su Stasiu Šalkauskiu parašytoje knygoje „Lietuva karo metu“ (1917). Joje lenkakalbę Lietuvos bajoriją jis vadino ne „nudžiūvusia tautos šaka“, o „senalietuviais“, ir manė, kad būtina siekti „jaunalietuviško ir senalietuviško judėjimų sutaikinimo“. Lietuvos aristokratija ir bajorija, buvusi valstybės savarankiškumo idėjos puoselėtoja, galinti ir dabar suvaidinti pozityvų vaidmenį, ir todėl esą neverta, atstumiant ją, nutraukti ryšius su tradicijomis, peršokti istoriją nuo Liublino unijos iki „Aušros“ gadynės bei atsisakyti Suvalkų, Gardino, Minsko, Vitebsko gubernijų. Vis dėlto tokios mintys kuo toliau, tuo labiau nebeveikė jaunalietuvių politikų apsisprendimo kurti valstybę etnografiniu pagrindu. Galutinai LDK erdvė nugrimzdo į nebūtį, kai ją realiai pradėjo dalytis įvairaus pobūdžio imperializmai.

1. Antonas Luckevičius.
2. Janas Konradas Obstas, 1905 m.
3. Antanas Smetona.
4. Józefas Piłsudskis, XX a. antrasis dešimtmetis.
5. Romanas Dmowskis, apie 1919 m.

Politinės ir karinės LDK erdvės dalybos

LDK idėją galutinai palaidojo Pirmasis pasaulinis karas ir jo sukeltos permainos. 1915 m. didelę buvusios LDK dalį užėmusi Vokietijos kariuomenė, čia išbuvusi iki pat karo pabaigos 1918 m. lapkritį. Simboliška – didžiąją karo dalį (1915–1917 m. gruodį) frontas tarp Rusijos ir Vokietijos kariuomenių ėjo palei vieną iš LDK šiuolaikinio vaizdinio atraminių taškų – Krėvos pilį. 1917 m. spalio revoliucija, o tiksliau – bolševikinis perversmas – Rusijoje, bei 1918 m. lapkričio revoliucija Vokietijoje nulėmė didžiules permainas – Rusijos ir Vokietijos imperijų griūtį. Deklaruodama tariamąjį demokratizmą ir internacionalizmą, Sovietų Rusija jau labai anksti 1917 m. lapkričio 9 d. denonsavo Abiejų Tautų Respublikos padalijimus, 1918 m. kovo 3 d. Bresto taikos sutartimi su Vokietija išėjo iš karo dar jam nesibaigus. Tačiau Vokietijos kariuomenė čia išliko dar iki pat metų pabaigos – iš pradžių kaip Antantės toleruojamas barjeras prieš bolševikinę Rusiją, o vėliau mutavusi į keistą „bermontininkų" kariuomenę, kuri, užuot kovojusi prieš Rusiją, kariavo prieš besikuriančias Latviją, Estiją ir Lietuvą. Kitą formą įgijo ir Rytų imperializmas – išvirto į pasaulinės revoliucijos eksporto idėją. Todėl Lenino, Trockio ir Stalino valstybė toliau liko svarbiu veiksniu veikdama per vietos komunistus, vadovaujamus Vinco Mickevičiaus-Kapsuko (1919 m. sausį–balandį sukurtos Lietuvos ir Baltarusijos TSR, Vilnius ir didelė dalis LDK erdvės užimta 1920 m. liepą–rugpjūtį), sulaikyta prie Vyslos, paskui Rygos sutartimi 1921 m. kovą dviem dešimtmečiams nusistovėjo Lenkijos ir Rusijos riba, kertanti LDK ir Abiejų Tautų Respublikos erdvę iš šiaurės į pietus per pusę – rytinėje dalyje susiformavo Baltarusijos ir Ukrainos sovietinės respublikos.

Griuvusių imperijų nišoje realiomis jėgomis siekė tapti dar keli istoriniai subjektai. Tai buvusių LDK tautų – ukrainiečių, baltarusių ir lietuvių – nacionaliniai sąjūdžiai, iškėlę tautinio valstybingumo siekius. 1918 m. vasario 16 d. tai deklaravo Lietuvos Taryba, jau 1917–1918 m. sandūroje – kelis kartus Ukrainos Centrinė Rada, o 1918 m. kovo 25 d. Baltarusijos Rada Minske. Tačiau ne šių sąjūdžių jėgos nulėmė kraštų likimą – tautinį valstybingumą pavyko įgyvendinti tiktai Lietuvai ir tai be Vilniaus, o kitus kraštus pasidalijo Sovietų Rusija ir Lenkija. Taigi ši valstybė, paskelbusi savo nepriklausomybę 1918 m. lapkričio 11 d., tapo regioniniu veiksniu ir, vadovaujama Józefo Piłsudskio, siekė atkurti Abiejų Tautų Respubliką 1772 m. sienomis. Piłsudskis pasisakė už federacinę koncepciją ir siekė atkurti trijų ar keturių tautų valstybę, nes suprato, kad sukurti tautinę Lenkiją buvusiose Abiejų Tautų Respublikos sienose yra nerealu. Šią federalistinę valstybės sampratą jis priešpriešino tiek lenkų, tiek kitų tautų „tautininkiškiems" požiūriams. Tačiau jei ir matomas istorinis LDK bei naujosios Lietuvos (potencialiai ir Baltarusijos bei Ukrainos) subjektiškumas, tai tik federacijoje su Lenkija. Iš tautinių sąjūdžių pozicijos tai buvo traktuojama kaip lenkų imperializmas. Tačiau Piłsudskio planai buvo dar erdvesni: jis siekė visos Vidurio Europos šalių konsolidacijos, be kurios nebus įmanoma atsilaikyti prieš potencialų Vokietijos ir Rusijos imperializmo atgimimą. Tiesa, Lenkijoje buvo ir grynieji lenkų nacionalistai, vadovaujami Romano Dmowskio, kurie nekėlė uždavinių atkurti valstybę 1772 m. sienomis. Atvirkščiai, pagrindiniu geopolitiniu pavojumi, skirtingai nei Piłsudskis, jie manė esant Vokietiją, todėl, siekdami taikos su Rusija, norėjo tik atsiskelti gabalą LDK erdvės, kurią buvo galima sulenkinti. Būtent iš Dmowskio sužinome, kad pagrindiniai lenkų „pakraščių" (kresų) miestai yra Lvovas ir Vilnius. Tarsi pagrįsdamas en-

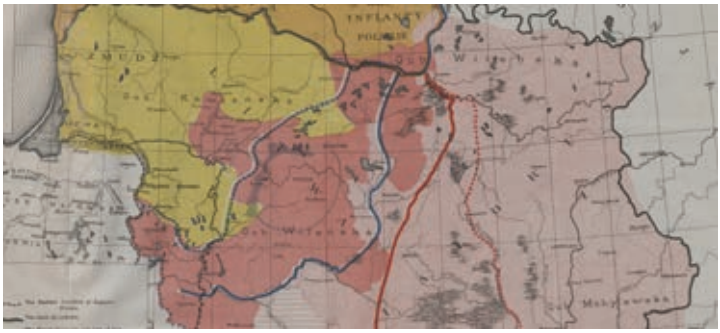

1. Senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijų etnografinio ir politinio žemėlapio fragmentas, Sud. Marian Świechowski, Varšuva, 1921 m.
2. Slavų pasaulio etnografinio žemėlapio fragmentas. Sud. Lubor Niederle. Maskva, b. m.
3. Europos etnografinio žemėlapio fragmentas. Sud. Juozas Gabrys. Bernas, 1918 m.
4. Jevfimijus Karskis.
5. Feliksas Koneczny.
6. Petras Klimas, 1921 m.

dekų koncepciją Feliksas Koneczny iki galo suformuluos mintį, kad „Litwa“ – ne tas pats, kas Lietuva. Pastarąją jis vadina „Letuva“ ir jai nepalieka šansų pretenduoti į Vilnių. Šia proga buvo braižomi etnolingvistiniai žemėlapiai, Vilniją vaizduojantys kaip lenkų kalbos dominavimo erdvę. Tačiau toje pačioje erdvėje baltarusiai, remdamiesi Joachimo Karskio darbais, matė tik baltarusių kalbą. Neatsiliko ir lietuviai, savo žemėlapiais „užsimerkdavę“ prieš Vilnijos slavizaciją, o vėliau siekiamas ribas argumentavę ne kalbiniais, o istoriniais-kultūriniais argumentais. 1920 m. derybose su Rusija tokią ribą pagal katalikybės dominavimo kriterijus brėžė Petras Klimas. Kartais pagrįstai laikoma, kad lietuvių nacionalinio judėjimo siekiai ir Lietuvos Tarybos politiniai projektai tapo R. Dmowskio idėjų klonais etninėje Lietuvoje. Juk 1918 m. Vasario 16 d. aktu deklaravusi valstybės atkūrimą etnografiniu principu su sostine Vilniumi, LDK tiesiogiai neminėjo. Tiesa, 1918 m. vasarą

Lietuvos Taryba apeliavo į senąją valstybę su Uracho kaip Mindaugo II projektu, tačiau tai buvo labiau taktinis žaidimas su Vokietija, kuris nebeprisimintas šiai pralaimėjus karą. Antra vertus, kartais buvo prisimenami ir istoriniai argumentai, kuriais siekta pagrįsti kuo didesnę Lietuvos valstybės erdvę, o joje atsidūrusius lenkus ar baltarusius vaizduoti kaip nutautėjusius lietuvius. Deja, lenkakalbė visuomenė turėjo savo poziciją. Piłsudskis dar 1918 m. gruodžio mėn., šnekėdamasis su Lietuvos delegacija, atkreipė dėmesį, kad etnografinės Lietuvos ir istorinės Lietuvos teritorijos nesutampa. Istorinėje Lietuvos teritorijoje yra lenkų apgyvendintų teritorijų, bet dėl jų nevyks ginčų, jeigu etninė Lietuva ir etninė Lenkija suras valstybinio sugyvenimo formulę.

Vis dėlto dažnai atrodančios gražiai Piłsudskio intencijos kartais išvirsdavo, lietuvių manymu, į makiavelišką taktiką. Tačiau reikia turėti galvoje, kad lietuviai dažnai neskyrė lenkų federalistų stovyklos nuo Romano Dmowskio endekijos, o jei ir skirdavo, Czesławo Miłoszo pastebėjimu, akivaizdžiai priešiška lietuviams endekų pozicija (ko vertas vien Dmowskio pareiškimas, kad Lietuva turi būti sujungta su Lenkija, „kadangi savarankiškai jinai negali egzistuoti“) buvo kone suprantamesnė nei painūs federalizmo labirintai. Kad ir kaip būtų, buvo aišku, kad Lenkijos Seime dominuoja endekija ir tai taps lemtingu visos artimiausios įvykių eigos veiksniu.

Pasitraukus vokiečių kariuomenei, 1919–1920 m. LDK erdvės politinės ir karinės dalybos vyko taip įvairiai ir dinamiškai, kad trumpai jų nusakyti neįmanoma. Pažvelkime tik į Vilnių – vien jis šešis kartus ėjo iš rankų į rankas: lenkai, bolševikai, vėl lenkai, vėl bolševi-

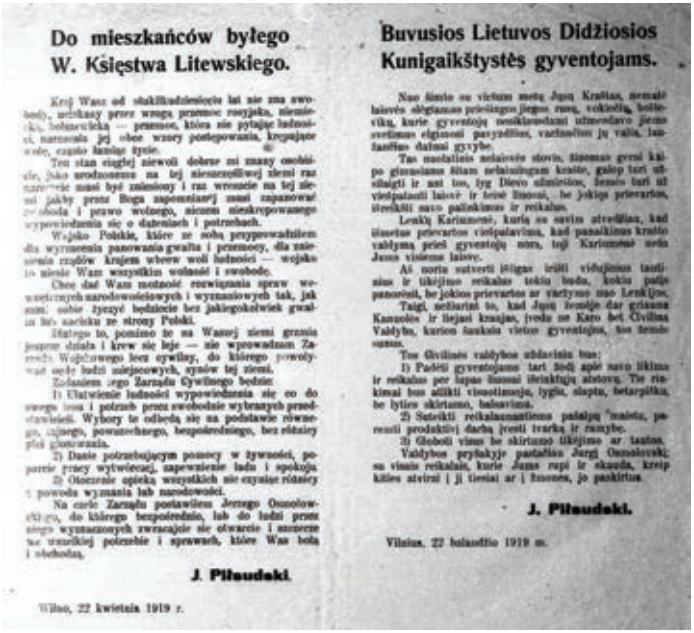

Do mieszkańców byłego W. Księstwa Litewskiego.

Kraj Wasz od stukilkudziesięciu lat nie zna swobody, uciskany przez wroga przemoc rosyjską, niemiecką, bolszewicką — przemoc, która nie pytając ludności o narzucała jej obce wasze postępowania, krępując wolę, czyniła żmudne życie.

Ten stan ciągłej niewoli dobrze mi znany osobiście, jako urodzonemu na tej nieszczęśliwej ziemi raz zaprzeczyć musi być zniesiony i raz wreszcie na tej ziemi jakby przez Boga zapomnianej zostaną zapanować swoboda i prawo wolnego, niczem nieskrępowanego wypowiedzenia się o dążeniach i potrzebach.

Wojsko Polskie, które ze sobą przyprowadziłem dla wyrzucenia panowania gwałtu i przemocy, dla zniesienia rządów krajem wbrew woli ludności — wojsko to niesie Wam wszystkim wolność i swobodę.

Chce dać Wam możność rozwiązania spraw wewnętrznych narodowościowych i wyznaniowych tak, jak sami sobie życzyć będziecie bez jakiegokolwiek gwałtu lub nacisku ze strony Polski.

Dlatego to, pomimo że na Waszej ziemi grzmią jeszcze działa i krew się leje — nie wprowadzam Zarządu Wojskowego lecz cywilny, do którego powołuję osoby ludzi miejscowych, synów tej ziemi.

Zadaniem tego Zarządu Cywilnego będzie:

1) Ułatwienie ludności wypowiedzenia się co do swego losu i potrzeb przez swobodnie wybranych przedstawicieli. Wybory te odbędą się na podstawie równego, ogólnego, powszechnego, bezpośredniego, bez różnicy płci głosowania.

2) Danie potrzebującym pomocy w żywności, poparcie pracy wytwórczej, zapewnienie ładu i spokoju.

3) Otoczenie opieką wszystkich nie czyniąc różnicy z powodu wyznania lub narodowości.

Na czele Zarządu postawiłem Jerzego Osmołowskiego, do którego bezpośrednio, lub do ludzi przez niego wyznaczonych zwracajcie się otwarcie i szczerze we wszelkiej potrzebie i sprawach, które Was boleją i obchodzą.

J. Piłsudski.

Wilno, 22 kwietnia 1919 r.

Buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojams.

Nuo šimto su viršum metų Jųsų Kraštas, nemažai laisvės alėgiamas prieš jėgos rusų, vokiečių, bolševikų, kurie gyventojų nesiklausdami užmesdavo jiems svetimus eiginius pavyzdžius, vartuvėse jų valia, laisvam dalinai gyvybe.

Tas nenatūralis nelaisvės stovis, šiuomas gerai kaip gimusiams šitam nelaisvingam krašte, galop turi užsilaigti ir ant tos, lyg Dievo užmiršios, žemės turi už viešpatauti laisvė ir teisė žmonių, be jokios prievartos, išreikšti savo palinkimus ir reikalus.

Lenkų Karūnavonė, kurią su savim atvedžiau, kad išnaudus prievartos viešpatavimą, kad panaikinus krašto valdymą prieš gyventojų norą, tegi Karūnavonė nešu Jums visiems laisvę.

Aš noriu sutverti jėigas išlaisvinimo tautiniams ir tikrajimo reikalus tokiu budu, kokiu patįs panorėsit, be jokios prievartos ar varžymo mao Lenkijos.

Taigi, neišlaisvinti to, kad Jųsų žemėje dar griaunu Kanuolės ir liejasi kraujas, įvedu ne Karo bet Civilinį Valdybą, kurios šauksiu vietos gyventojus, kos žemės ramus.

Ton Civilinės valdybos uždaviniu bus:

1) Padėti gyventojams tart šioji apie savo likimą ir reikalus per lupas šiuosai išrinktųjų atstovų. Tie rinkimai bus atlikti visuotinuoju, lygiu, slaptu, betarpiškuu, be lyties skirtumo, balsavimu.

2) Sutvirtinti reikalaujantiems pašalpą maistu, perrinti produktivį darbą įvesti tvarką ir ramybę.

3) Globoti visus be skirtumo tikėjimo ar tautos.

Valdybos pryšakyje pastatiau Jurgį Osmolovskį; su visais reikalais, kurie Jums rupi ir skauda, kreipkitės atvirai į ji tiesiai ar į šiuosas, jo paskirtus.

J. Piłsudski.

Vilnius, 22 balandžio 1919 m.

1. Lenkų legionai Vilniuje, 1919 m. balandžio 21 d. Fot. Jan Bułhak.
2. Józefo Piłsudskio atsišaukimas į LDK gyventojus, 1919 m. balandžio 22 d.

kai, vėl lietuviai. Ir dar sykį lenkai. Lietuvos vyriausybė (sudaryta 1918 m. lapkritį) traukėsi kartu su vokiečių kariuomene į Kauną, nors 1919 m. sausio 1 d. Kazys Škirpa dar suspėjo iškelti trispalvę Gedimino bokšte. Tą pačią dieną Vilnių užėmė lenkai, o 1919 m. sausio 5 d. – bolševikinė kariuomenė, sukūrusi su Vincu Mickevičiumi-Kapsuku priešakyje Lietuvos sovietų respubliką, kuri vasarį susijungė su Baltarusijos sovietų respublika sudarydama Lit-Belą, o tai kartais laikoma LDK idėjos reminiscencija, nors tiksliau turėtų vadintis parodija.

Bene paskutinį kartą praktiškai LDK buvo prisiminta Piłsudskio: 1919 m. balandžio 21 d. išvijęs Raudonąją armiją ir Kapsuko vyriausybę, jis kitą dieną paskelbė atsišaukimą „Buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojams“, išspausdintą lenkų, lietuvių, jidiš ir baltarusių kalbomis. Atsišaukimo pradžioje sakoma, kad „jūsų kraštas“ priespaudoje laikytas rusų, vokiečių ir bolševikų, o jis šią priespaudą pašalina atsivedęs Lenkijos kariuomenę. Taigi Piłsudskis lyg ir kviečia atgaivinti Lenkijos–Lietuvos valstybę, tačiau neužtveria kelių Vilniaus krašto problemoms spręsti jokia kryptimi.

Už tą pareiškimą jį sukritikavo oponentai su Dmowskiu priešakyje. Lenkijos Seimas, skirtingai nei Piłsudskio vizijoje, priėmė sprendimą, įpareigojantį kariuomenės vadovybę, „kad būtų imtasi visų pastangų kuo skubiau išvaduoti nuo bolševikų antplūdžio bei ilgalaikio susivienijimo su Lenkijos Respublika šiaurės rytinius Lenkijos rajonus su sostine Vilniumi“. Savo laiške Ignacui Paderewskiui Piłsudskis gailėjosi, kad „ir lenkai, ir lietuviai, ir baltarusiai... žvalgosi vieni į Varšuvą, kiti į Kauną arba Minską“. O jis vadina šį kraštą Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste ir laiko istorinę Lietuvą kaip vientisą vienetą. Todėl lietuviai „seka mūsų endekus savo požiūriu į baltarusius“.

1919 m. Piłsudskio ir Lietuvos konfliktas dar nepasiekė aštriausių formų, nors 1919 m. vasarą nustatomos pirmosios demarkacijos linijos. Piłsudskis laukė prolenkiškos Lietuvos vyriausybės atsiradimo. Tam jis derino pozicijas su Vilniaus krajovcais ir net su Kauno starolitvinais, pavyzdžiui, Lietuvos Nepriklausomybės akto signataru Stanislovu Narutavičiumi. Tam net buvo organizuotas antivyriausybinis, vadinamasis POW (lenkų slapta karinė organizacija) sukilimas 1919 m. rugpjūčio 27 d., kurį Kauno vyriausybė atskleidė. Tačiau net ir tai prie konflikto kulminacijos dar neprivedė. Atvirkščiai, – Lenkija 1919 m. lapkritį Lietuvos kovų su bermontininkais metu deklaravo nesinaudosianti šia proga konflikto su Kaunu eskalacijai.

Nauji dalykai 1920 m. pavasarį. Kaune Lietuvos Steigiamasis Seimas nusprendžia kurti Lietuvą etnografinėse sienose, o Piłsudskis pradeda ofenzyvą prieš bolševikinę Rusiją ir gegužės 7 d. pasiekęs 1772 m. LLV sienas įžengė į Kijevą. Tą pačią dieną įvyko Sovietų Rusijos ir Lietuvos derybos, privedusios prie liepos 12 d. sutarties, kuri nubrėžusi etnografines Lietuvos rytines ribas pagal Beržūną ir Nemuną (šių dienų žvilgsniu tolokai į rytus ir pietus nuo dabartinės Baltarusijos ir Lietuvos sienos). Bolševikai buvo dosnūs – o toks gali būti, kai planuoji vėl tuoj turėti viską savo rankose po pasaulinės revoliucijos vėliava. Jie sutiko su Lietuvos delegacijos pozicija tapatinti ribas ne su etnolingvistiniais, o su etnokultūriniais (katalikybės dominavimo) kriterijais. Juo labiau kad sutartis turėjo slaptąjį (ar neviešinamą) protokolą. Šiuo protokolu – nors Lietuva deklaruoja neutralitetą – sutinkama praleisti per Lietuvos teritoriją bolševikų kariuomenę kare su Lenkija. Galima pasiguosti, kad toje teritorijoje (aiškiai turimas galvoje Vilniaus kraštas), kuria leidžia Rusijos kariuomenei pasinaudoti Lietuva, šiaip ar taip yra Lenkijos kariuomenė. Šį protokolą Sovietų Rusijos užsienio reikalų ministras Georgijus Čičerinas sveikino kaip lietuvių ir rusų armijų „bendrus veiksmus prieš lenkų imperialistus“, o Vakarų diplomatijai tai buvo netikėtumas. Lietuva

1–2. Vidurio Lietuvos kariuomenės Kryžius už nuopepnus, 1922 m.
2. Aleksanderis Meysztowiczius, apie 1915 m.
3. Lucjanas Żeligowskis, 1920 m. spalis.

koketuoja su bolševikais tuo metu, kai vyksta lemtingas Lenkijai Michailo Tuchačevskio vadovaujamos Raudonosios armijos atlaikymas 1920 m. rugsėjį, pavadintas „stebuklu prie Vyslos“. Kadangi minėtas protokolas buvo nuslėptas nuo Lietuvos visuomenės, jai tada, o ir šiandien, liko ir lieka nesuprantami visi 1920 m. spalio 9-osios Piłsudskio ir Želigowskio akcijos motyvai užimant Vilnių.

Sutarties pasirašymas sinchroniškai sutapo su Raudonosios armijos puolimu – liepos 14 d. ji užėmė Vilnių, nors Lietuvai jį atidavė tik rugpjūčio 27 d., kai jau buvo rugpjūčio 13–25 d. J. Piłsudskio sustabdyti vadinamuoju Vyslos stebuklu prie Varšuvos. Lietuvos rankose Vilnius išbuvo vos daugiau kaip mėnesį. 1920 m. spalio 7 d. Suvalkuose Lietuvos ir Lenkijos įgaliotosios delegacijos Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijai prižiūrint pasirašė paliaubų sutartį, pagal kurią brėžiama demarkacijos linija, besibaigianti ties Varėna, o Vilniaus klausimas nekeliamas. Tuo pasinaudojo generolas Lucjanas Želigowskis, kuris 1920 m. spalio 8 d. pradėjo kovos veiksmus, norėdamas atgauti lietuvių kontroliuojamą Vilnių.

1920 m. spalio 9 d. Želigowskis užima Vilnių – lietuviai kaltino lenkus sulaužius sutartį, o šie aiškino, kad į Vilnių Želigowskis įžengė su Lenkija nutraukęs ryšius, iš vietos žmonių suformavęs vadinamąją lietuvių–baltarusių diviziją. Spalio 9 d. L. Želigowskio paskelbia atsišaukimą „Į Vidurio Lietuvos gyventojus“, kuriame teigiama: „Negalime leisti, kad lietuvių vyriausybė nepriklausomai nuo mūsų valios įgytų šią žemę iš mūsų Tėvynės priešų už paslaugas, kurias jie atliko kovoje su Lenkija.“ Iš šio pareiškimo aišku, kad šiuo atveju Tėvynė yra ne Lietuva, o Lenkija. 1920 m. spalio 12 d., kai Lenkijos kariuomenė užima Minską, Želigowskis skelbia, kad sukuriama nauja valstybė – Vidurio Lietuva ir pasiskelbia jos vadovu, sukuriama Vidurio Lietuvos vyriausybė, vadovaujama Aleksanderio Meysztowicziaus. Pati Vidurio Lietuvos sąvoka tarsi reiškė buvusių LDK žemių federalizaciją į Kauno, arba lietuvišką Lietuvą, Vidurio, arba lenkišką Lietuvą, ir Minsko, arba baltarusišką Lietuvą. Taip buvo griaunama šių teritorijų vienybės idėja, puoselėta krajovcų, ir sudaromos visos prielaidos jų dalyboms. Visi Želigowskio sekėjų politiniai žingsniai buvo pagrįsti teiginiais, kad LDK neturėjo nieko bendro su naujai sukurta buvusios Kauno gubernijos pagrindu Lietuva. Šią idėją vėliau Lenkija pakartojo net savo 1921 m. gegužės 21 d. memorandume Tautų Sąjungai: Vilnius iš tikrųjų yra buvusi LDK sostinė (kaip teigė ir Kauno Lietuvos pusė), tačiau jis nieko neturi bendro su lietuvių tautos sostine. Taip pat šią idėją buvo galima tiesmukai grįsti gyventojų tautybių proporcijomis Vilniuje. Pagal okupacinės vokiečių valdžios surašymą 1916 m. Vilniuje pusė gyventojų buvo lenkai, daugiau kaip 40 proc. – žydų, o lietuvių tebuvo 2,6 proc. Lietuviai, aišku, su tuo sutikti nenorėjo. Jos puolimą lapkričio 19–21 d. prie Giedraičių ir Širvintų, apie kurį jau gerai žinoma, sustabdė Tautų Sąjunga, nes spalio 28 d. buvo priėmusi sprendimą dėl plebiscito (juo labiau kad su šia idėja jau buvo sutikusi ir Lietuvos vyriausybė). Paprastai sakoma, Lietuva gynė savo nepriklausomybę trimis frontais – su bolševikais, bermontininkais ir lenkais, be to, nurodomas bendras žuvusių kovose už nepriklausomybę skaičius – apie 1,5 tūkstančio. Šiame kontekste ryškiausiame kovų su lenkais mūšyje prie Širvintų kritusiųjų skaičius atrodo labai kukliai (23 lietuviai ir trys lenkai). Galima teigti, kad tai rodytų ir kovų su Lenkija mastą. Tačiau kur kas svarbesnis dalykas yra tai, kad iki šiol per mažai žinome, kiek tarp vadinamųjų lenkų buvo vietinių, kurie niekaip negalėjo savęs pavadinti okupantais. Net pats karo vadas Lucjanas Želigowskis buvo etninės Lietuvos žemių Ašmenos pavieto

1. Stanislovas Narutavičius. Vilnius, 1917 rugsėjo 25 d.
2. Mykolas Biržiška, XX a. antras–trečias dešimtmetis.
3. Maršalas Józefas Piłsudskis ir 1922 m. gruodžio 9 d. išrinktas pirmasis Lenkijos prezidentas Gabrielius Narutowiczius Belvederio rūmuose Varšuvoje 1922 m. gruodžio 10 d. Fot. Saryusz Wolski

bajoras. Vadinasi, pamažu turėsime atskirti šias kovas nuo kovų su tikrais okupantais – bolševikais ir bermontininkais – ir įžvelgti kovose su lenkais pilietinio karo elementų. Juo labiau kad už Želigowskio ir visos želigovskiados stovėjo, kaip pats prisipažino, Józefas Piłsudskis. O tai įneša dar naujų aspektų. Juk Piłsudskis, gimęs prie Pabradės, savo giminės kilme yra net ne Vilniaus ar Trakų vaivadijų, o istorinės Žemaitijos bajoras. Kaip ir jo tėvas (giminės lizdas – Pilsūdas prie Skaudvilės), jo mama Bilevičiūtė (giminės lizdas, regis – Biliūnai prie Raseinių) ir net trys iš keturių senelių. Tėvai susituokė Teneniuose (prie Šilalės), pats Piłsudskis net žinojo, kad Šilalė lenkiškai yra Borki (į liet. k. išvertus – Šileliai, o žemaitiškai – Šilãlė), o tai reiškia, kad Piłsudskis geriau mokėjo žemaitiškai nei tie, kurie Šilelius pakeitė į Šilalę. Dar iš gilesnės Žemaitijos – iš Brėvikių prie Telšių buvo jo bendramintis Gabrielius Narutowiczius, tapęs pirmuoju Lenkijos prezidentu (išrinktas 1922 m. gruodžio 9 d.) ir už poros dienų nužudytas kaip Piłsudskio šalininkas. Šiuo atveju takoskyra ėjo per patį šeimos vidurį – juk Gabrieliaus Narutowicziaus brolis Stanislovas Narutavičius tapo 1918 m. Vasario 16-osios akto signataru. Brėvikius XVIII a. taip pat valdė Piłsudskiai – kaip ir Ukrinus, o juk nuo jų labai arti iki Viekšnių, iš kurių – broliai Biržiškos – bajoriškos kilmės, tačiau ryžtingai nuėję su jaunalietuvių sąjūdžiu. Tačiau kad ir kaip būtų, „senalietuvių“ tautos atradimas išryškina būtinybę persvarstyti Lietuvos visuomenės XIX–XX a. sandūros sudėtį ir orientacijas.

Nors dauguma lietuvių šiandien tebesakytų, kad Piłsudskis – okupantas, o didžioji dalis lenkų – kad Piłsudskis atėjo atsiimti gimtinės, jam pačiam svarbesnės buvo federalistinės idėjos. Aišku, jo pažiūrose būta pakankamai didžiabroliško paternalizmo, dėl ko jaunųjų tautų atstovai šiaušėsi ir šiaušiasi. Antra vertus, Piłsudskio federalistines idėjas galima laikyti romantinėmis, neatsižvelgusiomis į geopolitines ir karines realijas, o svarbiausia – nesugebėjusiomis atlaikyti endekijos. Tačiau tada reikia pamatyti regioninę jo viziją ir siekį sujungti visą Vidurio Rytų Europą nuo Suomijos iki Rumunijos. O svarbiausia, kaip sakė Czesławas Miłoszas, – jei ne bolševikų sustabdymas prie Vyslos, Vilnius jau 1920 m. būtų buvęs LTSR sostine.

Lietuva atsisako Vilniaus: LDK idėjos pabaiga?

1921 m. gruodžio 24 d. Lietuvos vyriausybė savo notoje Tautų Sąjungai pranešė, kad „…iš pamatų ir visomis pusėmis apsvarsčiusi aukščiau minėtą Tautų Sąjungos tarybos pasiūlymą, Lietuvos vyriausybė jaučiasi priversta su giliausiu pasigailėjimu pareikšti, kad ji negali priimti jai rekomenduoto susitaikymo.“ Čia buvo turimas galvoje vadinamasis Pauliaus Hymanso projektas, pateiktas deryboms 1921 m. rugsėjo 8 d. Ženevoje. Aišku, tai buvo Kūčių vakaro belaukiančios Vyriausybės noras „be skolų“ sulaukti Kalėdų. Esmingai apsispręsta pora dienų anksčiau – 1921 m. gruodžio 22 d. – įvyko balsavimas Lietuvos Seime. Visos partijos vienu balsu pasisakė prieš Hymanso projektą.

Ko buvo atsisakoma? Hymanso projekte buvo pripažįstamos Lietuvos ir Lenkijos savarankiškos valstybės, valstybių ryšys yra tik bendros užsienio reikalų bei ekonominės tarybos, kuriose valstybės turi po lygiai narių, o šios institucijos turės tik studijuoti klausimus, kurie bendrai svarbūs abiems kraštams ir yra skirti „periodinėms vyriausybių konfederacijoms“, o karo reikaluose kalbama apie „kooperaciją“. Lietuvos valstybėje – dvi

Lietuvos rytų sienos pagal Lietuvos memorandumą, pateiktą 1921 m. Tautų Sąjungos asamblėjai dėl demarkacinės linijos su Lenkija. Mėlyna linija – Pauliaus Hymanso siūlyta Lietuvos riba rytuose, sutampanti su Lenkijos–Rusijos siena, nustatyta 1921 m. kovo 18 d. Rygos sutartimi

oficialios kalbos: lenkų ir lietuvių. Vilnius – Lietuvos sostinė, Vilniaus kraštas, nors ir vadinamas kantonu, tačiau tai – Lietuvos dalis, turinti teritorinę autonomiją. Jo, o kartu ir Lietuvos, rytinės sienos brėžiamos pagal nustatytas Lenkijos ir Sovietų Rusijos 1921 m. kovo 18 d. Rygos sutartimi. Tai reiškia, kad Lietuvos sienos eina dar 30–70 km ryčiau nei nubrėžtos 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos ir Sovietų Rusijos sutartyje. Papildomame Hymanso projekto protokole teigiama, kad „visi Vilniaus kantoną okupavę daliniai, kilę ne iš šios teritorijos, turi būti kiek galint greičiau atitraukti“. Taigi Lietuvą su Lenkija pagal šį projektą jungia net ne federacija, o tik vyriausybių pasitarimai – „konfederacijos“ ir kariuomenių „kooperacijos“. Taigi šio projekto net nebūtina vadinti „federalistiniu“.

Atrodytų – Vilnius tiesiog ant lėkštutės pateikiamas Lietuvai. Žinant, kad Lenkijos ir net Lietuvos lenkų radikalai kategoriškai prieštaravo šiam projektui, banaliu lietuvišku protu galėtume sakyti – jei lenkai pyksta, vadinasi, Hymanso projekte Lietuvai yra kažkokios naudos. Juo labiau kad 1921 m. rugsėjo 20 d. Tautų Sąjungos taryba buvo priėmusi rezoliuciją – Hymanso pasiūlyta Lietuvos ir Lenkijos sutartis yra galutinis sutarties projektas, o ne pagrindas diskusijoms. Tai reiškia, kad ne tik lietuviai, bet ir lenkai turi šį reikalą „praryti“. Iš tikrųjų, Lenkijos atstovas Tautų Sąjungoje Szymonas Askenazy’s 1921 m. rugsėjo 16 d. į Varšuvą praneša – Paryžius yra Londono verčiamas neberemti Varšuvos, todėl gali tekti priimti Hymanso projektą, o rugsėjo 19 d. Tautų Sąjungos tarybos posėdyje net siūlė grįžti prie derybų remiantis ankstesniu – pirmuoju (apie tai – vėliau) Hymanso projektu. Dabar tikrai galime įsivaizduoti, kad tai buvo paskutinė proga Lietuvai įgyti istorinę sostinę Vilnių ne iš Stalino rankų, o kompromisu, remiant Vakarams, o ypač tuo metu tikrai ar įsivaizduojamai pasaulio diplomatijos sostinei Londonui.

Kodėl tai kelia nuostabą? Todėl, kad dar 1921 m. lapkričio 1 d. Lietuvos ambasadorių konferencija Kaune buvo konstatavusi, kad už griežtą Pauliaus Hymanso projekto atmetimą nepasisako niekas, o lapkričio 5 d., regis, buvo padariusi sprendimą priimti Tautų Sąjungos pasiūlymą, tiesa, pasilikdama „sau teisę daryti rezervus sutartį vykdant“. Projektas jau buvo pristatytas anksčiau: Lietuvos derybų delegacijos Briuselyje ir Ženevoje vadovas Ernestas Galvanauskas 1921 m. spalio 16 d. pranešime teigė: „Jei duosime teigiamą atsakymą […] būsime apginti nuo priešininko karo žygių prieš mus; tuo tarpu mūsų kova dėl teisingų reikalavimų galės eiti toliau ir ji visada bus rišama tarptautinėj plotmėj.“ Reziumavo: Hymanso projekto atmetimas atneš Lietuvai užgrobimą karine jėga ir Lietuvos valstybės žlugimą. Ambasadorių konferencijoje svarstant šį projektą Lietuvos ambasadorius Helsinkyje Ignas Šeinius kategoriškai teigė – Hymanso projekto atsisakymas reikštų Lietuvai didžiausią tarptautinį smūgį ir „būtų suvoktas kaipo koks kontaktas su bolševikais“. Lietuvos ambasadoriaus Londone Tomo Naruševičiaus manymu, atsižvelgiant į pasaulyje „augančią anglų įtėkmę“, „atmetimu supykintume net ir anglus, nustotume simpatijos ir visame pasaulyje, o tai būtų mums pražūtis“, ir toliau: „rusai gi sumušę lenkus niekuomet, net ir nesusidėjus mums su lenkais nepagailėtų mūsų nepriklausomybės. Bet tokiam karui atsitikus, mes gautumėm pagalbą iš Santarvės valstybių, kad nors ir ginklais.“ Jo manymu, Hymanso projekto atmetimas – tai išėjimas iš Santarvės valstybių orbitos, „o vokiečiai ir rusai nepasigailėtų Lietuvos patekus jų politikos reikalų sferon“. Diplomatai konstatavo, kad absoliutus Hymanso projekto atmetimas reikštų Lietuvos atsisakymą Vilniaus: tai „pastatytų Lietuvą beteisės keliu ir padarytų Vilniaus bylą lenkų vidaus klausimu, gi priėmimas duotų galimybę kovoti dėl visiško iš Lenkijos

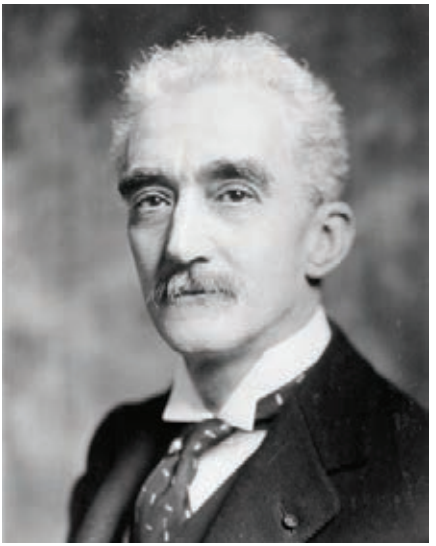

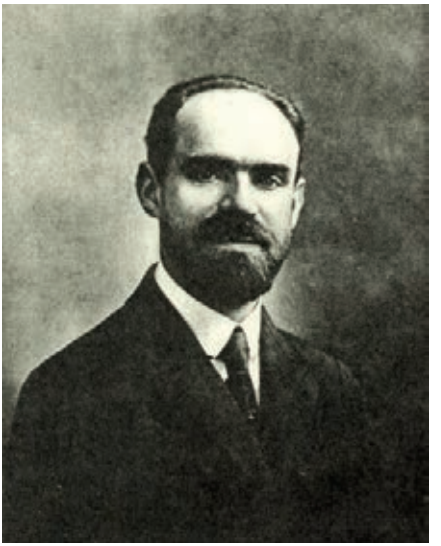

1. Paulius Hymansas, 1919–1921 m.
2. Ernestas Galvanauskas, 1921 m.
3. Mykolas Sleževičius, 1921 m.
4. Tomas Norus-Naruševičius, 1921 m.

įtėkmės išsiliuosavimo.“ Projekto šalininkų buvo ir Vyriausybėje, kuriai vadovavo liaudininkas Kazys Grinius. Prisiminimuose jis rašė: „Mano kabineto nariai [...] nebuvo per daug priešingi Hymanso projektui, bent jam priimti būtų Kabinete susidariusi dauguma.“ Toliau: „Man atrodė, kad Hymanso projektas reikėjo priimti“, juk tuo metu tai buvusi vienintelė ir paskutinė galimybė atgauti Vilnių. Pagaliau ir dėl artimesnio bendradarbiavimo su Lenkija – „Lietuva nebūtų nukentėjusi, greičiau sustiprėjusi“. Buvo projekto šalininkų ir Seime. Dar rugsėjo 22 d. Sleževičius pranašiškai kalbėjo, kad susitarti su Lenkija reikia dėl Vokietijos ir Sovietų Rusijos grėsmės – „vieni ir kiti žiūri į mažąsias valstybes, kaip į komediją, kurią reiks likviduoti, o kol kas negalima leisti susikalbėti“. Sleževičiaus pozicija šiandien apibūdinama taip: negalima pasikliauti Rusija ir Vokietija, nes jos dėl Baltijos šalių gali susitarti. Mat abi didžiosios valstybės nori sunaikinti Lenkiją, o paskui likviduos ir mažąsias valstybes, Hymanso projekte nėra unijos požymių, o Lietuva dūsta be Vilniaus ir Klaipėdos, taip pat be tranzito.

Apibendrinant pažymėtina, kad 1921 m. rugsėjį beveik visas Lietuvos politinis elitas buvo už Hymanso antrąjį projektą, o kai kas net pranašiškai numatė – šio projekto atsisakymas yra Vilniaus praradimas, kartu – Londono ir kitų Vakarų sostinių paramos praradimas ir atsidūrimas Rusijos ir Vokietijos gniaužtuose. Kodėl šių dalykų nėra istoriografijoje ir istorinėje sąmonėje? Pirmas atsakymas – istoriografinės manipuliacijos: Hymanso projektai buvo du, o visa kritika yra skiriama pirmam Hymanso projektui. Kaip žinoma, 1921 m. gegužės 20 d. Briuselyje pateikto pirmojo Pauliaus Hymanso projekto Lietuva, regis, ne be pagrindo bijojo. Tai kodėl atsisakė antrojo? Žinome tikrą vieną faktą – lapkričio 25 d. buvo įvykdytas pasikėsinimas prieš Ernestą Galvanauską – naktį ant jo miegamojo palangės padėtas sprogmuo nuniokojo butą, o pats šeimininkas, stiklo ir plytų skeveldrų sužeistas į pakaušį, nugarą ir kojas, buvo paguldytas į ligoninę. Nepaisant pasikėsinimo, pats Galvanauskas nenorėjo, kad Vyriausybės taktika dėl šio pasikėsinimo keistųsi, net ir sklandant gandams, kad „Galvanauskas parduos Lietuvą Lenkijai“. Kas pasikėsino, net šiandien nežinoma. Nors istorikai neabejoja, kad sąmokslo gijos veda prie šaulių, kariuomenės ir tautininkų. Jau po dienos nuo Hymanso projekto publikacijos rugsėjo 10 d. jų dienraštyje „Lietuva“ buvo rašoma: „ne tik atskiri kurie nors siūlomo projekto straipsniai, bet bendra jo pamatinė tendencija verčia mus šiuo metu daryti kiekvieną žingsnį didžiausiu atsargumu, įtempti ištvermę, jei nenorime pradėti eit Liublino ir Horodlės keliais.“ LDK istorijos interpretacijos veiksnys įjungiamas visu pajėgumu. Labiausiai baiminamasi Lenkijos, o ne Rusijos. Juk ir anksčiau tautininkai propagavo orientaciją vien į Rusiją. 1920 m. Berlyne išspausdintoje brošiūroje „Lietuva ir Lenkija“ Augustinas Voldemaras teigė, kad Rusijos jungas žinomas, todėl geresnis. O ir vėliau tautininkai tvirtino, kad tik Sovietų Sąjunga gali padėti Lietuvai atgauti Vilnių ir apsiginti nuo Lenkijos, už ką juos Kazys Grinius vadino „rusofilais“. Galėtume tai laikyti natūralia tautininkiškumo ideologijos sklaida – juk Lenkijos tautiniai demokratai taip pat didesniu priešu manė esant Vokietiją, o ne Rusiją.

Tačiau būta ir papildomo veiksnio. Zenonas Butkus atkreipė dėmesį į subtilų aspektą: tautininkai 1920–1924 m. už savo antilenkiškus straipsnius buvo apmokami „poštučno“ – po 100 dolerių už kiekvieną antilenkišką straipsnį. Antanas nepasirašinėdavo, o visiems žinoma Zofija imdavo. O gal ir už 1921 m. rudens anoniminių skundų, o gal ir atentato prieš Galvanauską slypi kažkas panašaus? Visa tai lieka spėjimu. Kad ir kaip būtų, Sovietų Rusijos užsienio reikalų komisaras Georgijus Čičerinas derybų dėl Hymanso pro-

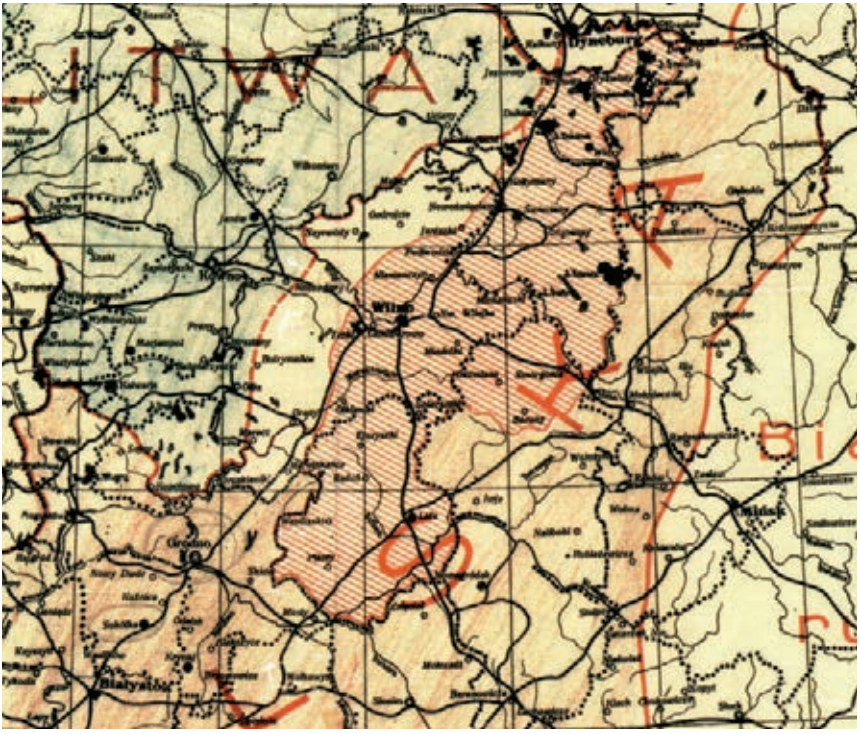

1. Vilniaus miesto teatras, kuriame 1922 m. vasario 20 d. Vidurio Lietuvos Seimas priėmė sprendimą prisijungti prie Lenkijos.
2. Naujos unijos Lenkijos su Lietuva žemėlapis, 1922 m. (raudonai užbrūkšniuota teritorija – 1922 m. vasario 20 d. prisijungusi prie Lenkijos)

jekto nutraukimą laikė didžiausia Sovietų Rusijos diplomatijos sėkme – Sovietų Rusijos Užsienio reikalų liaudies komisariatas savo 1921 m. darbo ataskaitoje, pateiktoje Rusijoje IX tarybų suvažiavimui, Lietuvos poelgius įvertino kaip vieną iš didžiausių savo veiklos nuopelnų. Kaip to pasiekta? Dar sovietinėje istoriografijoje buvo atkreiptas dėmesys, kad 1921 m. pavasarį Čičerinas per Lietuvos atstovą Maskvoje Jurgį Baltrušaitį pranešė Lietuvos vyriausybei, kad Lietuvos ir Lenkijos susijungimas būtų giliai priešingas patiems elementariausiems lietuvių tautos interesams, o Sovietų Rusijos atžvilgiu reikštų mėginimą įjungti Lietuvą į priešišką Sovietų Rusijai bloką. Iš Maskvos aliarmingus pranešimus siuntė Jurgis Baltrušaitis – Rusija ruošiasi pulti Lenkiją, ir ne bet kaip, o nežmonišku būdu ir barbariškais metodais, o čekistai prisiekę, kad „Lenkija bus iššluota geležine šluota“. Vadinasi, toks pat likimas ištiks ir Lietuvą, jei tik ji priims Hymanso projektą ir tokiu būdu sudarys sąjungą su Lenkija, o jei nepriims, – gaus Rusijos pagalbos apsiginti nuo Lenkijos. Tai nebuvo Baltrušaičio asmeninė nuomonė: Sovietų Rusijos pasiuntinys Lietuvoje Semionas Aralovas karštligiškai Lietuvos vadovams aiškino iš esmės tuos pačius dalykus, ką ir Sovietų politikai Baltrušaičiui. Tačiau lenkų istoriko Piotro Lossowskio nuomone, priežastys buvo kur kas gilesnės. Lietuvos ir Lenkijos susitarimas neįvyko dėl Lietuvos pozicijos – dėl lenkų įtakos baimės kultūros sferoje ir lenkų dvarininkų veiksmų, priešiškų žemės reformai. Lietuvių kultūra nebūtų galėjusi efektyviai konkuruoti su brandesne lenkų kultūra ne tik Vilniuje, bet ir visoje šalyje, išskyrus kaimą. Miestuose normine kultūra būtų likusi lenkų kultūra, ir geriausiu atveju tik po kelių generacijų gal būtų susiformavusi bikultūrinė belgiškojo tipo visuomenė. Amputavus Vilniaus kraštą, susidarė palankesnės nacionalinės kultūros ugdymo, tautinės „kultūrinės revoliucijos“ sąlygos.

Iš tikrųjų 1921 m. ruduo antilenkiškai laikysenai buvo kaip niekada prielankus – visiems rūpėjo žemės reforma. 1921 m. rugsėjo 25 d. seimo posėdyje buvo keliami argumentai prieš susitarimą su Lenkija: nebūsią galima įvykdyti Lietuvoje žemės reformos, nes Lenkija ginsianti dvarininkų interesus. Žemės reforma galėjo būti vykdoma tiktai dvarininkų žemės sąskaita, o jos laukė apie 10 tūkst. kariuomenės savanorių. Lietuvos dvarininkų pavertimas „priešais lenkais“ turėjo išspręsti šią problemą. Taip susijungė rūpesčiai dėl lietuvių kalbos, siekis įveikti lenkakalbės kultūros dominavimą ir žemės klausimas. Jonas Vileišis valstietiškos lietuvių tautos antilenkišką kompleksą prilygino „žvėriškam nacionalizmui“, kuris, anot jo, vedė į „siaurą Lietuvą“ arba net į valstybės pražūtį. Bet čia pat abejojo – o gal tas „žvėriškas nacionalizmas“ tėra tinkamiausias kelias, kitaip nebūtų „savos“ Lietuvos? Tuo metu Vilniuje ir „Vidurio Lietuvoje“ veiksmas vyko toliau. Šioje efemerinėje valstybėje, turėjusioje apie 0,5 mln. gyventojų (iš jų pagal oficialią statistiką 70 proc. buvo lenkai, o 13 proc. – lietuviai), 1921 m. lapkričio 30 d. buvo paskelbti rinkimai į Vidurio Lietuvos Seimą. Tarp lenkų vyravo ne kraštiečių ideologija, ne federalizmo ar unijos tradicijų šalininkai, bet endekai ir jiems artimi krikščionys demokratai, pasisakantys už Vilniaus krašto inkorporavimą į Lenkijos Respubliką. Štai kodėl rinkimuose, įvykusiuose 1922 m. sausio 8 d. (kuriuos dauguma lietuvių boikotavo) dominavo endekų blokas, kuris vasario 20 d. priėmė sprendimą prisijungti prie Lenkijos. 1922 m. vasario 22 d. Lietuva pakvietė Lenkiją į Tarptautinį Hagos tribunolą dėl Vilnijos problemos sprendimo. Lenkija kvietimo atsisakė. Lietuvai neliko nieko kita kaip nutraukti diplomatinius santykius su Lenkija. Tautų Sąjunga savo ruožtu panaikino tarp Lietuvos ir Lenkijos neutralią zoną, o Ambasadorių konferencija 1923 m. kovo 15 d. pripažino Lenkijos rytines sienas, vadinasi, ir Vilnių – Lenkijai.

1. Karikatūra „Lenkija ir Lietuva“, 1923 m.
2–3. Medalis „Gedimino sapnas“. Dail. Petras Rimša, 1920 m.
4. Atvirukas „Pilieti! Į kovą prieš lenkus!“. Dail. Petras Rimša, 1920 m.
5. Skulptūra „Kova“. Dail. Petras Rimša, 1923 m.

Atminčių dalybos

Kas buvo Kauno Lietuva erdvės požiūriu? Tik dalis tos erdvės, kuri buvo įsivaizduojama kaip etninė Lietuva – be visos rytinės senosios „tikrosios Lietuvos“. Lietuvos teritorija buvo ne ką didesnė arba iš esmės sutapo su Rusijos administracijos XIX a. viduryje suformuota Kauno gubernija bei Žemaičių vyskupija ir šių regionų centru – Kaunu. Turint galvoje, kad net tikroji istorinė Žemaitija – Žemaičių seniūnija – iki pat XVIII a. buvo LDK periferija, galima įsivaizduoti, kad net teritoriškai naujoji Lietuva buvo atskirta nuo LDK branduolio. Likusi be Vilniaus Kauno Lietuva LDK istorijos paveldo turėjo ne tiek ir daug: be Kauno senamiesčio – kelios Panemunės pilys, Biržai, Kėdainiai. Juo labiau

tai tapo matoma LDK valstybės branduolio centrams Vilniui ir Trakams atsidūrus už demarkacinės linijos, kuri ėjo palei pačią seniausią sostinę Kernavę. Taigi net savo ribomis Lietuva atsirėmė tik į legendinę arba pačią ankstyviausią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos praeitį. Taigi šį LDK branduolį ir apėmė „Vidurio Lietuva“, nunešusi į Lenkiją ne tik Vilnių, bet ir Krėvą, Ašmeną ir Lydą, t. y. „artimąjį“ Vilniaus regioną – buvusią Vilniaus vaivadiją, naujosios Lenkijos erdvėje sujungdama Vilnių su kita – „baltarusiškąja“ „Lituania propria“ dalimi su Gardinu, Brasta, Naugarduku, Valkavisku ir Slanimu, su Radvilų Nesvyžiumi, Sapiegų Ružanais ar Valavičių Sviatsku.

Taip LDK branduolys atsidūrė Lenkijoje. Tokias LDK erdvės dalybas lydėjo propagandinė kova. Šiuo požiūriu tarpukario karikatūros tiek vienoje, tiek kitoje demarkacinės linijos pusėje yra iškalbingas šaltinis. 1920 m., regis, iškart po Żeligowskio akcijos, Petras Rimša kuria kūrinius – medalį „ką Gediminas sapnavo ir ko nesapnavo“, o vėliau – Vytį trypiantį Erelį. O lenkai formavo vaizdinį, kad Lietuva yra probolševikinė valstybė ar net marionetė. Karikatūros buvo tik idėjinės kovos aisbergo viršūnė. Po jomis glūdėjo LDK tradicijų ir paveldo interpretacijos, kurias galima net pavadinti atminčių dalybomis. Kaunas LDK praeityje ir pavelde ieškojo „lietuviškumo“, Vilnius – „lenkiškumo“. Kaune atsimenama viskas iki Vytauto, geriausiu atveju iki Stepono Batoro. Vilniuje, atvirkščiai, – nuo Stepono Batoro, o geriausiu atveju nuo Jogailos. Vilniuje Jogaila prisimenamas

1. Vytauto Didžiojo paminklas Kaune. Skulpt. Vladas Grybas, 1932 m. Fot. Arūnas Baltėnas.
2. Vytauto Didžiojo mirties 500-ųjų metinių atminimo medalio reversas. Dail. Petras Rimša, 1926 m.
3. Vytautas Didysis ties Juodąja jūra. Dail. Jonas Mackevičius, 1932 m.

kaip Lietuvą kraičiu Lenkijai nunešęs valdovas, o Kauno Lietuvoje Jogaila net teisiamas: 1930 m. Kaišiadoryse įvyko propagandinis spektaklis – vietos elito atstovų „tribunolas“ pripažino Jogailą esant kaltą dėl Lietuvos išdavystės ir dėl katastrofines pasekmes turėjusios unijos su Lenkija sudarymo. Vėlyvoji LDK istorija buvo svetima – pagal Maironį susikurtas atminties modelis, kad LDK – tai kunigaikščių Lietuva, kurios kulminacija – Vytauto laikai.

Tais pačiais 1930 m. buvo minimos Vytauto 500-osios mirties metinės, tvirtai įdiegusios tokį atminties modelį į istorinę sąmonę. Vytauto vardu pavadinamas iš Vilniaus perkeltas universitetas, nieko bendro su šiuo valdovu neturėjęs, ankstyvųjų kunigaikščių vardais pavadinamos gatvės ir aikštės, gimnazijos ir kariuomenės daliniai. Nenorint prisiminti Jogailos ir Jogailaičių, kartais vardų pritrūkdavo – jėgerių batalionui suteiktas Birutės vardas. Kartografinei Lietuvos didybei „nuo jūros iki jūros“ kuriami medaliai, Vytautas vaizduojamas raitas įbridęs į Juodąją jūrą. Ta proga sukurta daugybė šiam kunigaikščiui skirtų meno kūrinių. Balys Sruoga sukuria dramą „Milžino paunksmėje“, kur Vytauto didybė tokia didi, kad tokio personažo net nereikia įvesti į sceną. Paminklai vieninteliam Lietuvos „Didžiajam“ iškilo ne tik didžiuosiuose Lietuvos miestuose (pavyzdžiui, Kaune, Jurbarke), bet ir miesteliuose (pavyzdžiui, Perlojoje, Betygaloje) bei kaimuose (pavyzdžiui, Vyžuonose, Lygumuose, Pabiržėje, Bijotuose).

Vilnius mintimis pasiekiamas garsiuoju šūkiu „Mes be Vilniaus nenurimsim“, tačiau tik mintimis. Povytautinis Vilnius įsivaizduojamas arba kaip lenkybės židinys, arba, atvirkščiai, – kaip grynas Lietuvos miestas, be konfesijų ir tautų margumyno, be rusėnų miesto ir raštijos tradicijų, be stačiatikių ir graikų katalikų, pagaliau be lenkų ir polonizacijos. Adolfo Šapokos raginimu LDK istorijoje ieškoma tik lietuvių. Paieškos sunkios ir menkai rezultatyvios, nes lietuvybė suvokiama tik tautinio atgimimo suformuluotu lietuvių kalbos paieškų kriterijumi. Kunigaikščiams kartais papriekaištaujama, kad jie nesukūrė lietuviškos raštijos ir švietimo sistemos. Tokia lietuvybė kartais mintimis surandama ne vien disponuojamoje erdvėje – Martynas Mažvydas ar Mikalojus Daukša, Kėdainių evangelikų raštijos tradicijos, atrandama tokia lietuvybė ir Vilniuje – Konstantinas Sirvydas. Bet juk šis vien etnolingvistinis požiūris leido išvengti bendrosios civilizacijos plėtros problematikos ir kartu eliminavo bet kokį objektyvesnį Lenkijos civilizacijos įtakos Lietuvos istorijai vertinimą. Vietoj to buvo pasiūlyti tik emocionalūs, dažnai prasčiau argumentuoti kontrteiginiai priešingos pusės polonocentrizmui, pateisintini tik turint galvoje to meto politines aplinkybes. Izoliacija nuo Vilniaus lėmė tokį atminties modelį, kad gali kilti klausimas – ar tikrai Kauno Lietuvai reikėjo istorinės sostinės? Ar tai nebuvo deklaracija, skirta labiau vidaus problemoms spręsti, o ne siekiant perimti LDK paveldą ir tradiciją. Siekis įvykdyti agrarinę reformą atimant dvarus iš sulenkėjusios bajorijos buvo svarbesnis. Todėl istorija turėjo labiau padėti ne integruoti Vilniaus istoriją ir paveldą į Lietuvos kultūrą, o, atvirkščiai, – eliminuoti iš istorinės atminties jo „lenkiškuosius“, o iš esmės visus nelietuviškuosius elementus, istorijos politiką pajungiant suformuoti Lenkijos, o svarbiausia – lenkų dvarininkų kaip Lietuvos priešų įvaizdį.

Tiesa, istorikai valstybės istorijos požiūriu pamažu priėjo prie istorijos po Liublino unijos, įrodinėdami, kad LDK valstybingumas išliko ir po jos. Iš to meto lietuviškų pozicijų pamatomas Jonušas Radvila, lenkų istorinėje mintyje laikomas išdaviku. O lietuviams jis tampa herojumi, sugebėjusiu sukurti 1655 m. Kėdainių sutartimi švedišką istorinę alterna-

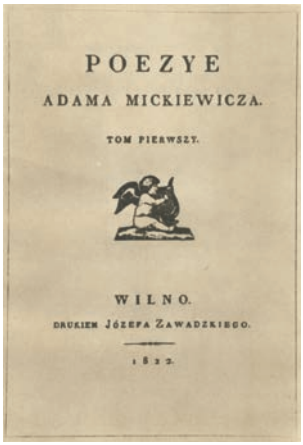
POEZYE
ADAMA MICKIEWICZA.
TOM PIERWSZY.
WILNO.
DRUKIEM JÓZEFA ZAWADZKIEGO.
1822.

1. Adomo Mickevičiaus „Poezijų“ pirmasis leidimas. Vilnius, 1822 m.
2. Adomo Mickevičiaus simbolinis antkapis Šv. Jonų bažnyčioje. Archit. Tadeusz Stryjeński, biusto aut. Marceli Guyski, 1899 m. Fot. Alfredas Bumblauskas
3. Adomo Mickevičiaus „Poezijų“ 100-mečio jubiliejus Stepono Batoro universitete, 1922 m. gegužės 17 d. Trečias iš kairės sėdi poeto sūnus Władysławas Mickiewiczius. Fot. Juliusz Kłos

tyvą Liublino unijai. Nekreipiama dėmesio į tai, kad lyginant su Liublino unija LDK suvereniteto šioje sutartyje dar mažiau ar net jo visai nėra. Tai nesvarbu – Biržų Radvilų šaka lyg ir artimesnė naujajai Lietuvai, jau vien tuo, kad jų istorinės valdos Biržai, Kėdainiai, Dubingiai buvo kaip tik Kauno Lietuvoje. Kita vertus, poliublininė visuomenės istorija buvo aprašoma lyg ir atsainiai, lyg ne sava – tai bajorų visuomenės ydų ir klaidų istorija. Vytauto laikų, kaip Lietuvos aukso amžiaus, mito poliublininės istorijos įvaizdis negriovė. Be to, iki Gegužės 3-iosios – Spalio 20-osios epochos lietuvių istoriografija iš esmės nebepriėjo. Kazimieras Nestoras Sapiega ir „Tarpusavio įsipareigojimas" liko už minčių ribų, realijos „priešų" (tokiais laikant visą „miegančios" epochos bajoriją) stovykloje buvo nesuvokiamos.

Vilniuje viskas prasidėjo tarsi kitaip. 1919 m. atkuriamas Vilniaus universitetas iš karto pavadinamas jo įkūrėjo Stepono Batoro vardu (argi prieštaraus lietuviai – paskutinio garbingo LDK valdovo vardu). Tais pačiais metais savo įsaku Józefas Piłsudskis pirmuoju garbės daktaru paskiria Adomo Mickevičiaus sūnų Vladislovą, kuris dalyvauja 1922 m. Adomo Mickevičiaus „Poezijų" leidimo šimtmečio jubiliejaus renginiuose. Būtent taip suformuojama jungtis su XIX a. pradžios Vilniumi bei universitetu, o Józefas Piłsudskis savo autoritetus ir tapatybės stulpus Adomą Mickevičių ir Julijų Slovackį paverčia ir visos Lenkijos lenkiškosios tapatybės svarbiausiomis atramomis. Būtent jie tampa lenkų tautos „pranašai", kuriems vieninteliams leidžiama atgulti šalia karalių ir karvedžių Krokuvos Vavelyje. Jų laikų – pirmos XIX a. pusės – Vilnius pradedamas vertinti ne šiaip kaip lenkiškumo oazė, o kaip Lenkijos kultūros sostinė, kurios universitetui neprilygsta tuo metu nei Lvovo, nei Krokuvos universitetai.

Vilniaus universiteto istorijos interpretavimas, jo vardų įpaveldinimas tampa esminga kuriamos Lenkijos tapatybės dalimi. Universiteto kiemų ir salių vardai – nuo Adomo Mickevičiaus iki Petro Skargos ir Stepono Batoro – autentiškesni, jie, kitaip nei Vytautas Kauno universitete, yra tikrai šios istorijos dalyviai, kartais net svarbiausi ir lemtingi. Jų įpaveldinimas buvo tiesiogiai susijęs su 1929 m. Vilniaus universiteto 350 metų jubiliejaus renginiais, kurių viena iš didžiausių akcijų buvo Joachimo Lelevelio palaikų perlaidojimas. Būtent šis istorikas sutapatino Lietuvą tik su ikikrikščioniška Lietuva, todėl Adomui Mickevičiui tokia Lietuva buvo „visa praeity". Visa vėlesnė Lietuvos ir Vilniaus universiteto istorija, natūralu, yra jau nebe „tos Lietuvos".

Atsisakius XIX amžiuje pareikštų minčių apie jėzuitų universiteto laikmečio tamsymetį, Stepono Batoro universitete tvirtomis atminties vietomis tapo ir jo ansamblio kiemai, įgiję pirmojo Vilniaus jėzuitų universiteto rektoriaus Petro Skargos, žymiausio jėzuitų universiteto žmogaus – retoriko ir poeto Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus vardus. Taip pat – bene žymiausio žmogaus Apšvietos epochoje – eksjėzuito astronomo Martyno Počobuto vardą. Atminimo lentomis prisiminti ne tik šie, bet ir Vilniaus universiteto fundatorius Valerijonas Protasevičius, universiteto bibliotekos salės pavadintos Joachimo Lelevelio, dailininko Pranciškaus Smuglevičiaus, mokslininkų Sniadeckių vardais. Tiesa, Stepono Batoro universiteto simbolikoje Lenkijos Erelis atsidūrė virš Lietuvos Vyčio (Senojo universiteto heraldikoje buvo tik Vytis, o valstybinėje – Vytis užėmė lygiavertę Ereliui padėtį). Aišku, tai tik ženklai, bet juk jie simbolizavo, kad lenkų istorinėje atmintyje užmirštama, jog senasis universitetas buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos universitetas, toks išlikęs iki pat šios valstybės, kaip ir Lenkijos, gyvavimo pabaigos 1795 metų.

1. Joachimo Lelevelio palaikų perlaidojimas Vilniuje, 1929 m. spalio 9 d. Fot. Józef Łoziński.
2. Vilniaus universiteto 350-mečio jubiliejaus iškilmės Auloje, 1929 spalio 11 d. Fot. Józef Łoziński.
3–4. Vilniaus universiteto jubiliejinis medalis su Stepono Batoro
ir Józefo Piłsudskio atvaizdais. Dail. Ferdynand Ruszczyc, 1929 m.

Tačiau tik pirmu žvilgsniu čia nėra atrankos – visi jie atvykę iš Lenkijos, nesvarbu, kad į LDK – ji tarsi tampa nebeaktuali. LDK istorijos kūrėjas, Vilniaus universiteto profesorius ir rektorius kaunietis Albertas Vijūkas-Kojalavičius į įpaveldinimo panteoną nepateko, apie kitus vietinius – Konstantiną Sirvydą, Žygimantą Liauksminą ar Lauryną Gucevičių – kalbėti nebetenka.

Selektyviai interpretuojamas net Vilniaus universiteto įkūrimas – pabrėžiama Stepono Batoro 1578 m. privilegija (iškilmės 1929-ųjų data buvo siejamos labiau su universiteto atkūrimo 1919 m. dešimtmečiu), tačiau užmirštama, kokios aistros užvirė 1579 metais. Užmirštama, kad net jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdovo Stepono Batoro universiteto steigimo privilegijos negaliojo be LDK antspaudų su tuo pačiu Vyčiu. Šia užmarštimi buvo galima paaiškinti retsykiais ir šiandien nuskambančią mintį, kad Vilniaus universitetas įsteigtas 1578 m. – pagal pirmąją, tačiau neįsigaliojusią Stepono Batoro privilegiją. Tiesa, Stepono Batoro universitete LDK nebuvo užmiršta. Vien ko verta Henryko Łowmiańskio, kilusio nuo Ukmergės, studija apie Lietuvos valstybės ir visuomenės

pradžią, Stanislovo Zajączkowskio ar Ludwiko Kolankowskio darbai. Kartais manoma, kad šie istorikai savo darbų intencijomis buvo gerokai artimesni minėtiems krajovcams nei endekams. Kartais tokios pažiūros buvo būdingos net toliau nuo LDK istorijos tyrimų esantiems humanitarams. Štai vienu metu (1925–1927 m.) Stepono Batoro rektoriumi buvęs Marianas Zdziechowskis, vienas iš žymiausių universiteto filosofų, literatūrologų ir politologų, kūręs Rytų Europos studijų institutą (šiandien laikomą pirmąja sovietologijos institucija pasaulyje), iš katastrofizmo pozicijų vertino bolševikų perversmą Rusijoje. Taigi žmogus pirmu žvilgsniu toli nuo Vilniaus ir LDK paveldo dalybų ir praeities interpretacijų (jo giminė buvo atsikėlusi iš Lenkijos į LDK tik XVIII a., įsikūrusi Minsko vaivadijoje), rašė: „Jeigu manęs šiandien paklaustų, kuo aš jaučiuosi širdies gelmėje, pasakyčiau, kad jaučiuosi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, nesutraukoma unija sujungtos su Lenkija, piliečiu. Kai matau ant Pilies kalno plevėsuojant vėliavą su Ereliu, bet be Vyčio, tai jaučiu kaip man asmeniškai padarytą skriaudą. Toks yra širdies balsas.“ Tačiau, regis, ne tokios pažiūros dominavo Vilniuje. „Lenkiškajai“ LDK istorijos interpretacijai nesutrukdė ir ikiliublininių valdovų – Aleksandro Jogailaičio ir Barboros Radvilaitės palaikų suradimas Vilniaus katedroje 1931 metais. Ir nesvarbu, kad jie patys nesiekė būti palaidoti Kroku-

Vilniaus arkikatedros Karalių koplyčia su arkikatedros kriptoje 1931 m. rugsėjo 21 d. surastais Elžbietos Habsburgaitės, Aleksandro Jogailaičio ir Barboros Radvilaitės karstais bei Vladislovo Vazos urna. Fot. Edmund Zdanowski, Bolesław Zdanowski, 1933 m.

voje ir kad jų palaikai buvo besiformuojančio LDK panteono dalis. LDK istorija lenkiškai savimonei po Krėvos jau buvo tapusi Jogailaičių Lenkija. Dar labiau pasistengė Vilniaus vaivada tapęs poznanietis Ludwikas Bociańskis, 1936 m. slaptu memorandumu pradėjęs griežtą Vilnijos lenkinimo politiką. Vilnius jam buvo Lenkijos provincija.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos testamentai

Kompromisų nerasta visoje epochoje. Mykolas Riomeris, tikras LDK tradicijų puoselėtojas, nusivylęs Józefu Piłsudskiu, susiejo savo likimą su Kauno Lietuva. Nors visą laiką gynė teisę būti Lietuvos lenku, bet, lietuvių požiūriu, tai buvo pavyzdys, kaip lenkų bajoras gali atlietuvėti. Šiandien istorikai Riomerio pažiūrose įžvelgia net susitapatinimą su tautininkų Lietuva. Bet iš asmenybių, palikusių pėdsaką istorijoje, toks jis buvo vienintelis. Tačiau to užteko, kad tautininkiška Lietuva pradėtų lietuvinti kaunietiška dvasia Vilnių jau 1939 metais. Tokia atlietuvinimo įtaiga, kad pasaulio enciklopedijos net ir šiandien teigia šią akciją buvus 1579 m. Stepono Batoro įkurto universiteto uždarymu. Suvalkietis Juozapas Albinas Herbačiauskas, atvirkščiai, – nusivylęs Lietuvos politika, 1933 m. emigruoja į Varšuvą. O juk prieš tai pareiškė, jog lietuvių kultūra, atsisakiusi istorinio LDK sukurto turinio ir bajoriškųjų vertybių, taps išimtinai liaudiškos, „demokratinės“ rusiškos kultūros atmaina. Istorinės Lietuvos kultūros integravimas į masinę kultūrą turėtų tapti pamatine tautinės lietuvių programos dalimi. Du skirtingi likimai, o pradžia beveik tokia pat: abu XX a. pradžioje buvo parašę veikalus beveik tuo pačiu pavadinimu – „Lietuvos atgimimas“.

Vis dėlto nežinome, ar kompromiso paieškomis nereikėtų laikyti Lietuvos trispalvės reformos projekto, pateikto Mstislavo Dobužinskio – buvo siūloma sugrįžti prie LDK heraldikos spalvų. Dar 1933 m. M. Dobužinskis įteikė prezidentui A. Smetonai studiją apie vėliavą, kurioje sukritikavo 1918 m. komisijos Lietuvos Respublikos vėliavos spalvų pasirinkimo principą ir estetinius trūkumus (spalvų atspalvius, jų išdėstymą), o svarbiausia – dėl pažeidžiamo pagrindinio heraldikos principo: jeigu herbas senesnis už vėliavą, ji kuriama iš herbo spalvų. A. Smetona tapo M. Dobužinskio iniciatyvos šalininku ir 1940 m. gegužės 8 d. sušauktame Valstybės ženklų nustatymo komisijos posėdyje buvo nutarta keisti Tautinės vėliavos spalvas į geltoną-raudoną-baltą su Vytimi raudoname dugne per vidurį iš vienos pusės ir Gedimino stulpais iš kitos. Rengtasi skelbti konkursą galutiniam tokios vėliavos projektui, deja, po mėnesio prasidėjusi okupacija nebeleido komisijai susirinkti dar kartą. Tiesa, sunku pasakyti, ar M. Dobužinskio projektą galima laikyti LDK paveldo interpretacijų revizija. Gal tai teigti leistų 1941 m. Antano Smetonos pareiškimas Lenkijos valstybės pareigūnui Tiszkiewicziui Lisabonoje, jog „Lietuvos valstybės atkūrimas, pagrįstas siaurais nacionaliniais pagrindais, buvo klaida“?

1940 m. vilnietis publicistas Józefas Mackiewiczius po pokalbio su prelatu Mykolu Krupavičiumi dėl lietuvių tautininkų politikos lenkų atžvilgiu konstatavo, kad nei lenkiškam, nei lietuviškam nacionalizmui LDK istorinis palikimas nerūpi. Visi į jį kėsinasi, visi savinasi, bet tik po dalį, visi stengiasi kuo didesnį gabalą pasigriebti, bet visumos niekam nereikia. Plačiau apie tai jis rašė vėliau (1954) ir kartais atrodo, kad šias mintis galima laikyti LDK testamentu: „Kažkada buvo valstybė – ne tiek turtinga, kiek didelė ir, mano manymu, graži, ji vadinosi – Lietuvos Didžioji Kunigaikštija. Ir štai visi būriu atsisakė tapti

Mstislavo Dobužinskio Trispalvės projekto piešiniai, 1940 m.

jos paveldėtojais. Istorijos vadovėliai mus moko, kad Abiejų Tautų Respublikos padalijimus įvykdė Prūsija, Rusija ir Austrija. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos atžvilgiu, tragiška buvo tai, kad nepriklausomai nuo išorinių padalijimų, primestų carinės Rusijos, dar, tarsi kitame lygmenyje, įvyko vidinis pasidalijimas, ir tikrais šių dalybų veikėjais buvo lenkai, lietuviai ir baltarusiai. Visumos paveldėtojo neatsirado, nes tokio nebuvo. Kiekvienas norėjo pasigrobti tik gabalėlį. [...] Iš to kilo ginčas, peraugantis į kovą dėl kalbos, kultūros, tradicijos, istorijos interpretacijos, religijos. Kova vyko bažnyčiose ir cerkvėse kumščiais ir pagaliais, kova vyko peiliais, ienomis ir pistoletais, kol galų gale per paskutinį karą – skundais Gestapui ar NKVD. Neapykanta, pagal visus gamtos dėsnius, gimdė neapykantą. Buvo taip pat abipusių pretenzijų pagrindinis taškas: teritorija, kurioje su ypatinga aistra kryžiavosi kumščiai – būtent Vilniaus regionas, kadaise visumos sostinė. Pretenzijos suprantamos. Kas parceliuoja dvarą, visada nori pasisavinti viską su rūmais. Tokiu būdu baltarusių žemėlapiuose Vilnius buvo vakariniuose jų pretenzijų pakraščiuose, lietuvių – rytiniuose, o lenkų – šiauriniuose.“ Dar praėjus kiek laiko (1965 m.) beveik autobiografiniame romane į vieno personažų lūpas įdėjo tokį samprotavimą: „Esama trijų patriotizmo rūšių – tautos, doktrinos ir peizažo. Tautiniam patriotizmui rūpi tik žmonės, gyvenantys tam tikrame peizaže, o pats peizažas jam neįdomus. Doktrininiam patriotizmui nerūpi nei žmonės, nei peizažas, o tik doktrinos sklaida. Ir tik peizažo patriotizme [...] telpa viskas, nes jam priklauso ir oras, ir miškai, ir pelkės, ir žmogus. [...] Tautiniams patriotams būtų didžiausia laimė, jei kuo daugiau žmonių kalbėtų tik viena ir, gink Dieve, ne kita kalba. [...] Kur stovėjo cerkvė, jis būtinai pastatys bažnyčią. [...] Bet juk ir barokas, ir bizantiškas kupolas, ir minaretas, ir sinagoga priklauso tam pačiam peizažui kaip ežeras ir upė.“

Vis dėlto 1940 m. birželio 15 d. ištiko toks smūgis – 50 metų įsigali tokia totalitarizmų mėsmalė – kad paskui nebereikėjo ne tik Mstislavo Dobužinskio vėliavos ar Józefas Mackiewicziaus „peizažinio patriotizmo“, bet ir Lietuvos Respublikos, Vilniaus ar Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos. 1940 m. rugpjūtį Stalino nustatyta LSSR–BSSR siena buvo tokia, kad net šiandien ją galima laikyti kvailiausia siena Europoje – tiesiu taikymu 300–400 km, realiai – 678 km (neskaitant Suomijos–Rusijos ir Švedijos–Norvegijos sienos, šiandien tai ilgiausia išorinė Europos Sąjungos siena, net nejuokaudami palyginkime – Prancūzijos–Ispanijos siena yra 650 km). Justas Paleckis įsivaizdavo, kad telkia lietuviakalbius regionus, o Stalinas aiškiai žinojo, kad brėžiama riba tik tarp jo imperijai priklausančių kolchozų – ir tiesiogine ir perkeltine reikšme. Kolchozais jam jau buvo tapę ir Baltarusija, ir Lietuva. Mackiewicziaus „peizažinis patriotizmas“ tokiame kontekste tikrai gali atrodyti naivuolio pasaka.

Taip 1940-aisiais LDK virto muziejiniu apdulkėjusiu paveldu, išsibarsčiusiu įvairiose šalyse, kuris, jei ne naikinamas, kolekcionuojamas pagal tautinius „stalčius“, nesiejant su senąja valstybe. LDK tradicija liko gyva tik „tėvynės ieškotojo“ ir „paskutinio LDK piliečio“ Czesławo Miłoszo atmintyje. Vienintelę LDK istoriją, kurios pavadinime tikrai yra LDK, išleido Vakarų Vokietijoje vokiečių istorikas 1965 m. Manfredas Hellmannas. Į rytus nuo „geležinės uždangos“ LDK istorija buvo padalyta į „broliškų respublikų“ – Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos – istorijas, o jų objektai griežtai brėžiami pagal Stalino nustatytas sienas. Net šiek tiek laisvėlesnėje Lenkijoje liko tik „Lietuvos ir Baltarusijos“ istorijos, o LDK į savo veikalų pavadinimą sugebėjo iškelti tik tikras Adomo Mickevičiaus sanklodos lietuvis (kilęs iš Breslaujos) lenkų istorikas Stanislovas Alexandrowiczius. Tiesa, jo tiriamuose senuosiuose žemėlapiuose LDK pavadinimo nutrinti buvo neįmanoma.

VI

LDK paveldas ir jo prasmės

1. Rusijos caro Ivano Žiauriojo taurė, pagaminta iš 1563 m. paimto Polocko aukso, caro Petro I padovanota Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdovui Augustui II (Drezdeno valstybinė meno kolekcija, „Žaliųjų skliautų“ muziejus).
2. Europos miestai, kuriuose yra išlikę reikšmingiausi lituanikos paveldo objektai

LDK paveldo išdraskymas ir išsibarstymas

Užtenka žvilgtelėti į šiuolaikinį žemėlapį, kad pamatytume, jog net to, ką paveldosaugininkai vadina nekilnojamuoju paveldu – istorijos ir architektūros paminklų – reikia ieškoti net aštuoniose šalyse: Lietuvoje, Ukrainoje, Baltarusijoje, Rusijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Moldovoje, Estijoje. Aišku, kad visa LDK nekilnojamojo paveldo koncentracija šiandien yra Baltarusijoje ir Lietuvoje, o pagrindinis centras yra Vilnius, kuriame dar 1790 m. buvo pusė LDK mūrinių pastatų. Vilniaus pilys, katalikų katedra ir stačiatikių (vėliau graikų katalikų) soboras, dešimties konfesijų maldos namai, gynybinė siena, didikų rezidencijos – visa tai verčia atverti Vilnių visoms LDK paveldą aktualizuojančioms tautoms ir kultūroms. Vilnius gerai žinomas ir baltarusiams, kuriems dažnai nerūpi viskas, kas į vakarus nuo jo. Antra vertus, ir lietuviai labai dažnai prisimena tiktai tai, kas 1920 m. sutartimi su Rusija buvo pripažinta Lietuvai: Krėva, Lyda, Gardinas. Kartais nuklystant mintimis ir kelionėmis dar prisimenamas Vaišelgos ir Adomo Mickevičiaus Naugardukas ar Radvilų Nesvyžius. Tačiau visa LDK erdvė į rytus nuo Minsko bei Padnieprė su Orša, Mogiliavu ar Mstislavliu yra iki šiol menkai žinoma ne tik Lietuvos visuomenei, bet ir specialistams.

Lygiai taip pat dėl LDK paveldo Lenkijoje. Bent jau Lietuvoje neblogai prisimenama Trakų vaivadijos dalis su Seinais, Augustavu ir Suvalkais, į kurią pretendavo tautinė Lietuva. O juk ten – dar ir Pacų Dauspūda, ir kamaldulių Vygriai, kuriuose kažkada buvo Vytauto medžioklės dvaras, ir Bonos įkurti LDK pasienio su Prūsija miestai Pilypavas ar Bakalariava. Pamažu pradedami atrasti senokai – nuo Liublino unijos – atplyšusių LDK regionų Ukrainos ir Palenkės paveldą. Palenkė – tai buvusi LDK „vitrina“ su Žygimanto Augusto „Versaliu“ Knišinu, su Radvilų Goniondzu, Raigardu, Vanevu ir Biala, Goštautų Tykocinu ir Chodkevičių Suprasliu ar Zabluduvu, Sapiegų Kodeniu ir Bočkais ar Kiškų Ciechanovecu, su Vytauto bažnyčia Melnike, su LDK istorijoje pėdsaką palikusiais Belsku ar Drohičinu. Pamažu pradedamos pažinti tiesiogiai LDK priklausiusių Ukrainos žemių – Voluinės, Podolės, Kijevo, Siverų Naugardo ir Černigovo – paveldą. Vytauto „sostinė“ Ukrainoje Luckas ar Radvilų Olyka Voluinėje, regis, buvo pakankamai girdėti ir iki šiol. Tačiau kad Kijevo viduryje ant Pilies kalno XV–XVI a. stovėjo penkiolikos bokštų „lietuvių pilis“, yra naujiena ir lietuviui, ir ukrainiečiui.

Antra vertus, daug ko nežinome, daug kas netirta. Ypač tose šalyse, kurios santykinai trumpai įėjo į LDK teritoriją. Iki šiol nekilnojamojo LDK paveldo neieškota Moldovos Padniestrėje – gal jo ten ir nėra, nes ji, regis, apgyvendinta yra tais laikais, kai šios erdvės jau nepriklausė LDK. Neieškota jo ir fragmentiškai 1582–1621 m. LDK priklausiusioje Estijoje, kurioje šiuo laiku 1582 m. suspėta įkurti Tartu jėzuitų kolegiją. Paradoksas, mažai žinome net apie du šimtmečius LDK buvusią ir katalikiška likusią Latgalą, kurioje veikė Lietuvos Statutas ir iš kurios yra kilusios garsios LDK giminės Pliateriai ar Riomeriai – latviai iki šiol tai laiko lenkų paveldu (*Polskie Inflanty*), o šie be gėdos jausmo jį savinasi, ir be lietuvių vyksta švęsti 1605 m. Salaspilio pergalės prie Rygos. Vis dėlto verta pasakyti, kad Latgalos barokinių bažnyčių ir vienuolynų kultūra buvo tiesiogiai susijusi su Vilniumi ir jo baroko mokykla. Todėl joje ir šiandien galima išvysti Agluonos, Vilanų, Kraslavos barokines bažnyčias, kurios yra siejamos su Vilniaus baroko mokykla, o įdomiausia, kad tik dabar sužinome apie pilkapį prie Agluonos bažnyčios, kurį tradicija sieja su Mindaugo

1. Radvilų manufaktūroje 1754 m. Mykolo Kazimiero Radvilos Žuvelės sutuoktuvių proga pagamintas kilimas (Karalių pilis, Varšuva).
2. Lietuvos Metrikos 1567 m. LDK kariuomenės surašymo knyga (Centrinis senųjų aktų archyvas, Varšuva).
3. LDK didžiojo etmono Mykolo Servacijaus Vyšnioveckio kavalerijos vėliava, XVII–XVIII a. sandūra (Armijos muziejus, Stokholmas).
4. Supraslio cerkvės taurė, XV a. pab. (Maskvos Kremliaus arsenalas, vad. Oružeinaja palata)

nužudymu ir palaidojimu. Nedaug ką žinome apie LDK teritorijas Rusijoje – niekas net nėra bandęs nubrėžti rytinių LDK ribų ant šiuolaikinio Rusijos sričių žemėlapio. Todėl iki šiol mįslingai tebeskamba tai, ką vadiname Okos aukštupio kunigaikštijomis – Kozelskas, Odojevas, Karačevas, Vorotinskas ar Masalskas (iš kurio kilusi garsi LDK giminė Masalskiai). Net nežinome, kurioje Rusijos srityje ieškoti LDK pasienio pilių Sebežo ar Nevelio, Trubčevsko ar Mcensko (to paties – iš garsiosios Dmitrijaus Šostakovičiaus operos „Ledi Makbet iš Mcensko apskrities“). O juk pabandykime įsivaizduoti LDK priklausiusias erdves pagal šiuolaikinį Rusijos žemėlapį: LDK erdvei priklausė tokie šiuolaikiniai sričių centrai, kaip antai Kurskas ir Brianskas (centrai ir LDK laikais), Oriolas ir Belgorodas, o LDK ir Maskvos Didžiosios Kunigaikštijos riba ėjo palei Kalugą ir Tulą. Apskritai visose šiuolaikinėse Rusijos srityse į vakarus nuo Maskvos galima ieškoti LDK paveldo. Kol kas aiškiau yra tik dėl Smolensko. LDK laikais buvo Smolensko vaivadija, o pats Smolenskas ir šiandien yra išlaikęs medinės pilies vietoje XVI a. pabaigoje pastatytą kremlių, kuris yra šios žemės, ėjusios keletą kartų iš rankų į rankas, simbolis (paskutinį kartą LDK priklausęs 1634–1667 m.).

Vis dėlto Rusija LDK paveldo požiūriu yra gerokai svarbesnė tuo, ką paveldosaugininkai vadina kilnojamuoju paveldu, ir šiuo požiūriu niekas negali prilygti Maskvai, kurioje yra atsidūrusios LDK kanceliarijos knygos – Lietuvos Metrika. Ji jau 1795 m. buvo išvežta į Sankt Peterburgą, vėliau 1798 m. dalis LDK Metrikos pervežta į Maskvą, kol 1886 m. ji visa atsidūrė Maskvoje, kur yra iki pat šiandien Rusijos valstybės senųjų aktų archyve. Tiesa, dažnai piktinamasi Rusijos pozicija, kad ji pretenduoja į visą LDK paveldą ir negrąžina Metrikos. Tačiau tautinės dalybos jai davė puikų pretekstą – 1920 m. lietuviai nesutarė su Lenkija, o šiandien, kaip žinoma, į visą LDK paveldą pretenduoja Baltarusija.

Lietuvos Metrikos likimas verčia prisiminti LDK kilnojamojo paveldo draskymo istoriją. Kažkada vienas lietuvių geopolitikas yra sakęs: „Lietuva – tai kraštas, kuriame pavojinga gyventi mažai tautai.“ Tas pats galėtų būti pasakyta ir apie kitas, ne tokias mažas LDK paveldo šalis – Ukrainą ir Baltarusiją. Užtenka palyginti su visai netolimoje kaimynystėje esančia Švedija – jos šiandienėje teritorijoje paskutinis mūšis įvyko 1598 m. (įdomiausia, kad su tuo susijusi LDK – Lenkijos ir Lietuvos valdovas Zigmantas Vaza pralaimėjęs Linčiopingo mūšį prarado Švedijos karaliaus sostą). Švedija nuo to momento tik kaupia turtus – jų tarpe ir karo grobiais už Švedijos ribų. LDK XVI amžius yra tik pradinis jos istorinio paveldo draskymo etapas. Juk jau 1562–1582 m. kare su Maskva dėl Livonijos Rusija užima Polocką – tai pirmasis dokumentiškai fiksuotas LDK paveldo išvežimas. Šito simboliu gali būti taurė – Petro I dovana LLV valdovui Augustui II. Ši taurė buvo pagaminta Rusijos caro Jono Žiauriojo įsakymu, apiplėšus LDK miestą Polocką. „Šią taurę valdovas įsakė pagaminti iš Polocko aukso, kai jo paveldėtas Polocko miestas buvo 1563 m. vasario 15-ąją užkariautas“, – taip skelbia užrašas ant taurės. Rusijos caras Petras I ją kaip savo sąjungininkui padovanojo Saksonijos kurfiurstui ir kartu LLV valdovui Augustui II. Šiandien ji nuo 1723 m. guli Drezdene. Kitas ankstyvas draskymo tarpsnis buvo 1655–1660 m. „tvanas“ – Maskvos ir Švedijos okupacijos. Į Švediją išgabenti ne tik karo trofėjai – patrankos ir karinės vėliavos, bet ir knygos bei rankraščiai. Švedijoje esančios iš LLV išgabentos kultūros vertybės ypač jų kilmės aspektu sistemingai nėra tirtos, o Švedija, užmiršusi LDK, laiko tai „Polonijos“ dalimi. 1655–1662 m. rusų okupacijos Vilniuje metu buvo plėšiamos bažnyčios – iš buvusių 23 katalikų ir 9 graikų katalikų bažnyčių nenuniokotos liko tik ke-

1. Bavarijos kunigaikščio Jurgio Turtingojo (1455–1503) ir Jadvygos Jogailaitės (1457–1502), Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero dukters, herbai virš Burghauzeno pilies vartų Bavarijoje.
2–3. Kotrynos Jogailaitės antkapinė plokštė (Fot. Alfredas Bumblauskas) ir sarkofagas Upsalos katedros Jogailaičių koplyčioje. Skulpt. Willem Boy, 1584 m.

turios, buvo sunaikintas Vilniaus miesto archyvas, galimas dalykas, jo dalis buvo išvežta į Rusiją. 1667 m. Andrusovo paliaubų sutartyje Rusija įsipareigojo per vienerius metus grąžinti į Respubliką pagrobtas knygas, archyvus, bažnytinius reikmenis, varpus etc. Grįžo tik dalis vertybių – dalis buvo rusų kariuomenės, kazokų išgrobstyta, prarasta kelionių metu, kai ko nepavyko išpirkti. Apskaičiuota, kad iš maždaug 2000 Vilniaus katedros lobyno vertybių po karo grįžo tik apie 100 senųjų bažnytinės dailės kūrinių.

Tokia buvo pradžia. O juk toliau buvo 1700–1721 m. Šiaurės karas, minėtas 1795 m. LDK prijungimas prie Rusijos, kai Lietuvos Metrika atsidūrė Rusijoje, 1831 m. sukilimas prieš Rusijos valdžią ir po jo Vilniaus universiteto uždarymas, kai jo kolekcijos atsiduria Peterburge, Maskvoje, Charkove ir Kijeve, 1863 m. sukilimas prieš Rusijos valdžią ir po jo vykusios represijos, palietusios ir paveldą, Pirmasis pasaulinis karas, kai LDK paveldas buvo vežamas į Rusiją. O viso to kulminacija – Antrasis pasaulinis karas, kada nacių Holokaustas sunaikino visą iš LDK laikų ateinančią žydų bendruomenę ir jos paveldą.

Kultūriniai ryšiai kaip LDK paveldo dalis

Išdraskytų, o kartais natūraliai iškeliavusių kolekcijų paieškos yra viena iš opiausių LDK paveldo problemų, kurių buvo neįmanoma spręsti, kol nėra valstybingumo. Tačiau net jam atsikūrus paaiškėjo, kad „nacionaliniai“ žvilgsniai į LDK paveldą dažniausiai nepadeda spręsti tokio paveldo sugrįžimo bent jau į jo susiformavimo vietas. 1920-aisiais Rusija pasinaudojo Lenkijos ir Lietuvos ginču ir negrąžino Lietuvos Metrikos nei vienai, nei kitai. Šiandien akivaizdu, kad reikia kelti ne tiek turtų susigrąžinimo, kiek jų suinventorinimo ir prieinamumo pagerinimo, ypač šiuolaikinėmis informacinėmis technologijomis, klausimą. Juo labiau kad ne visada paveldas iškeliaudavo iš LDK prievarta, kolekcijos kartais tapdavo natūraliais kultūrinių ryšių objektais, ypač dėl to, kad po Krėvos, o ypač po Liublino unijos, LDK gyveno glaudžiai greta arba kartu su Lenkija. Juo labiau susigrąžinimo klausimo negalima kelti kalbant apie LDK žmonių pėdsakus ir kultūros aidus kitose šalyse.

Šioje vietoje reikia atsigręžti į LDK moteris. Jau Traidenio dukra Gaudemunda nutekėjo į Mozūriją ir ją mena Plocko katedra. Gedimino dukros Aldona tekėjo į Krokuvą už būsimojo Lenkijos karaliaus Kazimiero Didžiojo, o Augustė Anastazija – į Maskvą už Ivano Kalitos sūnaus Simono. Tiek viena, tiek kita paliko šių šalių kultūrinėje atmintyje, Anastazija Augustė tapo netgi viena iš pirmųjų Kremliaus mecenačių. Vėliau į Maskvą nutekėjo Sofija Vytautaitė, o jos provaikiais tapo visi Maskvos ir Rusijos valdovai iki pat Jono Žiauriojo, o šio motina Elena Glinskytė taip pat buvo iš LDK. Ištisa plejada Kazimiero Jogailaičio ir Žygimanto Senojo dukterų nutekėjo į Vokietijos žemes: Bavariją, Brandenburgą, Saksoniją, Pomeraniją. Ateities tyrimai parodys, koks yra šių nutekėjimų paveldas. Šiandien aišku tik viena – šios moterys nunešė į kitas šalis Vytį (aišku, dažnai kartu su Lenkijos Ereliu). Stabtelėkime vien prie Upsalos katedros, kur Švedijos valdovų Vazų panteone greta dinastijos pradininko Gustavo Vazos ir jo sūnaus Jono III ilsisi Zigmanto Vazos motina Žygimanto Senojo dukra Kotryna (mirė 1583 m.), 1561 m. Vilniuje ištekėjusi už būsimo Švedijos karaliaus Jono III (mirė 1592 m.). Jos garbei Upsaloje visa koplyčia vadinama Jogailaičių vardu, o sarkofagas papuoštas Lenkijos, Lietuvos ir Švedijos herbais. Kotryna Jogailaitė tvirtai įėjo į Švedijos istorinę atmintį – kartais jai priskiriamas net Re-

1. Drezdeno Cvingeris, pastatytas 1711–1728 m.
2. Nancy. Paminklas Stanislovui Leščinskiui. Skulpt. Georges Jacquot, 1831. Fot. Romanas Raulynaitis.
5. Jogailos skulptūra Niujorko Centriniame parke. Skulpt. Stanisław Ostrowski, 1939 m.
6. Teodoro Karijotaičio skulptūra Mukačevės pilyje Ukrainoje. Skulpt. Vasil Olašin, 1998 m.
7. Aleksandro Jogailaičio skulptūra Panevėžyje. Skulpt. Stanislovas Kuzma, 2003 m.

nesanso epochos ženklo – šakutės – atėjimas į Švediją. Apskritai Švedijoje kartais manoma, kad tuo metu jų šaliai buvo didelė garbė priimti nuotaką iš galingos ar bent tuo metu galingesnės už Švediją šalies. Kotryną Jogailaitę mena Švedijos (Gripsholmas) ir net Suomijos (Turku) pilys. Jos sūnus Zigmantas Vaza tapo Lenkijos ir Lietuvos valdovu, tačiau neatsisakė ir Švedijos sosto. Trumpalaikės personalinės unijos laikotarpiu (1592–1599) ir Zigmantas Vaza naudojo jungtinį visų trijų šalių herbą ant Švedijos mokesčių knygų, toks jungtinis herbas išliko ir ant LLV leistų knygų dar ilgai, beveik per visą XVII a., nes Vazos taip reiškė pretenzijas į Švedijos sostą. Kitas užmirštas istorijos tarpsnis yra 1697–1763 m. LLV ir Saksonijos kunigaikštijos personalinė unija. Būtent Augustas II ir po jo valdęs Augustas III Drezdeną pavertė viena iš puošniausių Europos karalių sostinių. Kaip tik žymiausias Drezdeno baroko pastatas – Cvingerio rūmai – ir buvo pastatyti 1709–1722 m. architekto Danielio Piopelmano. Kas dabar žino, kiek ir kokių LDK turtų Saksų dinastijos valdymo metais išgabenta į Drezdeną? Aišku tik kad Drezdene atsidūrė LDK Vytis, kurį Saksonijos kunigaikščiai perėmė kaip LLV herbo sudedamąją dalį. Panašiu keliu Vytis nukeliavo į Prancūziją. Lenkijos ir Lietuvos valdovas Stanislovas Leščinskis, jo globėjui Karoliui XII pralaimėjus prie Poltavos (1709), emigravo į Prancūziją. 1725 m. savo dukterį Mariją išleido už Prancūzijos karaliaus Liudviko XV. 1733 m. mirus Augustui II jis vėl buvo išrinktas LLV valdovu (tiesa, Lietuvos atstovai jo nepripažino) ir valdė viso labo pen-

kis mėnesius – vėl emigravo į Prancūziją. 1738 m. iš Liudviko XV gavo iki mirties (mirė 1766) valdyti Lotaringijos (pranc. *Lorraine*) kunigaikštiją, kur pasižymėjo kaip meno ir mokslo mecenatas. Lotaringijos sostinėje Nancy, kur ir buvo palaidotas, jam pastatytas paminklas, jo vardu pavadinta aikštė, o ant rotušės taip pat galima išvysti Vytį. Paminklai statyti ir vėliau, ir net plačiai pasaulyje – jau vien ko vertas paminklas, 1939 m. pastatytas Jogailai Niujorke. Apie jį, regis, žinojome ir anksčiau, tačiau Teodorui Karijotaičiui pastatytas paminklas Mukačiove – Ukrainos Užkarpatėje daug kam buvo netikėtumas. Juk Užkarpatė – tik Stalino 1945 m. buvo prijungta prie Ukrainos, ji visada buvo istorinės Vengrijos dalis. Štai kodėl nuo Vytauto bėgęs ir dešimtmetį Mukačevę valdęs Teodoras Karijotaitis šiandien yra prisimintas tik kaip „slavų kunigaikštis“, išpranašavęs Stalino valią. Skurdoka idėja, kaip ir pats kūrinys, nė iš tolo neprilygstantis puikiam Stanislovo Kuzmos sukurtam paminklui Aleksandrui Jogailaičiui, staigiai tapusiam Panevėžio simboliu.

1. Dante Alighieri (1265–1321) simbolinis kapas – kenotafas, 1829 m.
2. Niccolò Machiavelli (1469–1527) simbolinis kapas – kenotafas,
skulpt. Innocenzo Spinazzi, 1787 m. Fot. Romanas Raulynaitis.
3. Gioachino Rossini (1792–1868) antkapis, skulpt. Giuseppe Cassioli, 1900 m.
4. Galileo Galilei (1564–1642) antkapis, skulpt. Giovanni Battista Foggini,
1722–1727 m. Fot. Romanas Raulynaitis.
5. Michelangelo Buonarroti (1475–1564) antkapis,
archit. Giorgio Vasari, 1564–1574 m. Fot. Romanas Raulynaitis.
6. Mykolas Kleopas Oginskis (1795–1833). Dail. Francois Xavier Fabre, 1805–1806 m.
7. Mykolo Kleopo Oginskio antkapis, po 1833 m. Fot. Romanas Raulynaitis

Valdovus ir valdančiosios dinastijos žmones pamatome greičiau. O kada ateis laikas aptikti LDK žmonių, pasklidusių po pasaulį nuo Kinijos iki Amerikos, pėdsakus? Andriejus Rudamina Vilniaus universiteto profesorius jėzuitas, žymiojo poeto Sarbievijaus studijų Romoje draugas 1624 m. išvyko į Indiją, nuo 1626 m. dirbo portugalų kolonijoje Makao ir misionieriavo Kinijoje (čia 1631 m. ir mirė), ten parašė keletą asketinių veikalų kinų kalba (pasirašinėjo Lu Ngan Tö). Kada aptiksime jo pėdsakų Kinijoje? Aleksandras Karolis Kurcijus – pirmasis tikras LDK medicinos mokslininkas, 1659 m. tapo ir pirmuoju tuometės Nyderlandų kolonijos sostinėje Naujajame Amsterdame (vėliau – Niujorkas) įsteigtos lotyniškos mokyklos rektoriumi; buvo pirmasis gydytojas pedagogas Šiaurės Amerikoje. 1661 m. Kurcijus grįžta į Europą ir Leideno universitete įsiregistruoja kaip „lietuvis bajoras“, o 1662 m. apgina disertaciją „Apie inkstų ir pūslės akmenį“. O kol kas pateikiame tai, kas mums patiems atrodo labai įspūdinga. Florencija – XIV–XVI a. tikra italų Renesanso ir Europos kultūros sostinė. Jos Šv. Kryžiaus (*Santa Croce*) pranciškonų bazilika dar vadi-

nama Italijos garbės panteonu, čia palaidoti ar paminklinėmis epitafijomis įamžinti pasaulinės kultūros „grandai“ nuo Dantės, Mikelandželo, Makiavelio ar Galilėjaus iki Rosinio. Ir šalia jų – Mykolas Kleopas Oginskis, LDK atkūrimo projektuotojas ir pasaulinio garso polonezo „Atsisveikinimas su Tėvyne“ autorius, miręs Florencijoje 1833 m. ir čia palaidotas. Gal šis jo įamžinimas Florencijoje padės ir mums suvokti, kad jis – viena iš ryškiausių LDK asmenybių, ir tikrai – garsiausias LDK kompozitorius. Neturime čia vietos, o ir žinių plėtoti LDK kultūrinių ryšių temą. Laikykime visus šiuos „egzotinius“ LDK kultūros ryšius ir žmonių nukeliavimų siužetus intriga keliaujantiems po pasaulį šiandien – ir nebūtinai reikia būti profesionaliam istorikui, kad pamatytum taip M. K. Oginskį Florencijoje, kaip jį pamatė advokatas ir keliauninkas Romanas Raulynaitis, suvokiantis savo pamatymų prasmę ir žinantis, kad tokia informacija gali būti nežinoma Lietuvos istorikams. O šiems dar dairytis ir dairytis. Ir ne tik po jau šiek tiek žinomas LDK istorijos šaltinių saugyklas Krokuvoje ir Varšuvoje, Sankt Peterburge ir Maskvoje, Berlyne, Vienoje ir Romoje. Reikia stebėti knygų nukeliavimus – vien pabandžius suregistruoti senąsias Lietuvos knygas, išleistas iki 1625 m., paaiškėja, kad jos pasklidusios nuo Upsalos ir Helsinkio iki Sofijos ir Romos, nuo Kembridžo ir Oksfordo Anglijoje iki Tomsko ir Irkutsko Sibire. O kur dar Vilniaus universiteto ryšiai iki Ispanijos Gandijos ir Portugalijos Evoros, kur dar atsiverianti rusėnų raštijos ryšių erdvė – iki Balkanų ir Gruzijos?

1. Jogailos antkapis Krokuvos Vavelio katedroje.
2. Vavelio katedros Žygimantų koplyčia.
3. Krokuvos Vavelio Šv. Stanislovo ir šv. Vaclovo katedra. Fot. Nikolaj Ferencev

LDK paveldo nacionalizacija: Lenkija

1385 m. Krėvos sutartis padarė lemtinga Lenkiją ne tik Lietuvos istorijai, bet ir LDK paveldo likimui. Tik nuvykęs į Lenkiją Jogaila Liublino pilies koplyčią pavedė ištapyti iš LDK atvykusiems meistrams. Krokuvos Vavelio katedroje Jogaila krikštijosi, tuokėsi su Jadvyga, vainikavosi. Tie įvykiai yra daugybės procesų pradžia tiek Lenkijos, tiek Lietuvos istorijoje. Čia draugystės ir sąjungų su Lenkija ištakos, čia kultūrinių saitų užuomazgos, čia pykčių, nesantaikų, gal ir XX a. kovų ištakos. Pats Jogaila atgulė Vavelio katedroje, kuri tapo ne tik Lenkijos, bet ir LDK valdovų panteonu. Čia palaidotas Kazimieras Jogailaitis, kurio antkapį yra sukūręs garsusis Vitas Stvošas, čia palaidoti Žygimantas Senasis ir Žygimantas Augustas, o jiems paskirta visa Žygimantų koplyčia. Ši koplyčia, pastatyta 1513–1533 m. italų architekto Bartolomėjaus Berečio, yra laikoma ne tik vienu iš vertingiausių renesanso kūrinių Lenkijoje, bet ir visame vadinamajame Šiaurės renesanso (arba renesanso už Italijos ribų) regione. Šalia guli ir kiti LDK valdovai: Steponas Batoras, taip pat Vazos – Zigmantas, Vladislovas, Jonas Kazimieras, Saksai – Augustas II Stiprusis, Augustas III. O juk čia dar guli ne tik valdovai, o ir iškiliausi LDK ir jos tradicijos žmonės – Tadas Kosciuška, Adomas Mickevičius, Julijus Slovackis.

Panašiai yra ir su Lenkijos ir Lietuvos valstybės sostine Varšuva. Danutės Gediminaitės funduota bažnyčia mena dar ankstesnę LDK ir Mozūrijos santykių istoriją, tačiau esmingą vaidmenį Varšuva pradėjo vaidinti Lietuvos istorijoje, kai 1596 m. iš Krokuvos į Varšuvą buvo perkelta LLV sostinė bei nuolatinė valdovo rezidencija, kuria tapo Varšuvos Karalių pilis. Tai skatino miesto augimą, priemiesčiuose buvo statomos valdovų ir didikų rezidencijos. Varšuvoje nuolatines savo rezidencijas kūrė ir dauguma tuometinių LDK didikų. Iš pradžių jie statydinosi medines rezidencijas – kaip buvo įprasta LDK – ir net pačiame miesto centre, kaip padarė Leonas Sapiega. Vėliau jos įgavo prabangias baroko ir klasicizmo formas, tapo svarbiais Varšuvos urbanistiniais akcentais. Antai, net didysis LDK politinio savarankiškumo gynėjas kancleris Albertas Stanislovas Radvila (1593/1595–1656) ne tik nuolatos reziduodavo naujojoje sostinėje, bet ir buvo liepęs pastatyti atskirą medinį pastatą LDK vyriausiojo tribunolo teismams, kad nereikėtų išvykti iš Varšuvos. Įdomu, kad net šiuolaikinės Lenkijos prezidentūra yra įsikūrusi rūmuose, kurie dar XIX a. priklausė Radviloms. Tik dabar pradedame suvokti, kad LDK ir Lenkijos integracijos procesai lėmė LDK didikų įsikurdinimą ne tik Varšuvoje. Kada pradėsime suvokti, kad Sanguškų Liubartovas, Oginskių Svedkai, Čartoriskių Pulavai ir Sieniava – tai taip pat LDK paveldo dalis? O Varšuva įėjo net į lietuvių tautosaką – „slaunas miestas Ryguže, dar slaunesnis Varšuva“. Taip lietuvių XVII–XVIII a. istorinė savimonė integravo Varšuvą (o potencialiai – ir Krokuvą) į savo istorinę perspektyvą. Deja, tai buvo svetima tiek lenkų, tiek lietuvių tautininkams. Romano Dmowskio sukurta nacionalistinė Lenkijos atkūrimo programa XX a. pradžioje ne tik Varšuvą ir Krokuvą, ne tik jose valdžiusius LDK valdovus, bet ir visą LDK tradiciją ir paveldą traktavo kaip savą, lenkišką. Net ir šiandien leidžiami albumai bei istorijos atlasai, t. y. plačiajai visuomenei skirti leidiniai, kuriuose LDK net iki Liublino unijos traktuojama kaip „Jogailaičių Lenkijos“ dalis, o Abiejų Tautų Respublika vadinama „Lenkijos Respublika“. Su tokiomis idėjinėmis pozicijomis Lenkija jau 1920–1921 m. sėdo prie derybų stalo su sovietine Rusija, o ši net per Nikitos Chruščiovo „atlydį“ grąžino Lenkijai Biržų Radvilų patrankas kaip lenkų kultūros paveldą. Iš

1. Melniko Švč. Trejybės bažnyčios (past. iki 1420 m.) griuvėsiai. Fot. Arūnas Baltėnas.
2. Drohičino Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia, past. XVIII a. pr. Fot. Arūnas Baltėnas.
3. Bialos Radvilų rūmai, XVII a. Fot. Arūnas Baltėnas

Vilniaus net sovietiniais laikais „patriotiškai“ nusiteikusių lenkų buvo išvežti bažnytiniai archyvai – iki šiol nežinome, kur padėta Vilniaus vyskupijos 1553 m. liustracija, pagal kurią Jerzy Ochmański parašė savo puikią studiją „Vilniaus vyskupija“. Tiesa, teisybės dėlei reikia pasakyti, kad Lenkija visada buvo geresnis LDK paveldo prieglobstis nei pati LDK ir Vilnius, pavyzdžiui, Chodkevičių archyvas iš Mlynivo Ukrainoje atsidūrė Krokuvos Vavelyje. Negi pyksime už tai ant lenkų? Bendraujant su iškiliaisiais lenkų istorikais tarsi nematoma problemų: jie visi sako – imkit, LDK (o šiandien ULB) tautos, savo istoriją. Tačiau ir šiandien statomi paminklai Romanui Dmowskiui, ir šiandien Vavelyje neatsirado vietos šiuolaikiniam didžiausiam lenkų (ir lietuvių) poetui, paskutiniam LDK piliečiui Czesławui Miłoszui. O tai leidžia suprasti, kodėl dar 1569 m. iš LDK atimta Palenkė šiandien yra Lenkijos istoriografinio dėmesio periferijoje. Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai ji buvo elitinis regionas, be kurio (kaip ir be Vilniaus) istorijos supratimo kartais sunku suvokti LDK istorijos visumą, o lenkų istorinėje perspektyvoje – tai periferinis (kaip ir Vilnius) regionas. Egoistiškai savintis norima, tačiau skirti dėmesio – nereikia. Tai visų nacionalizmų bruožas.

Kol Palenkė priklausė LDK, nuo vakarinių jos sienų buvo ranka pasiekiama Varšuva (nuo Vengrovo – 70 km) ar Liublinas (nuo Vlodavos, Lietuvai likusios ir po Liublino unijos, – apie 80 km). O juk Palenkėje – ne tik visų stambiausių LDK didikų rezidencijos: Radvilų (Goniondzas, Vengrovas, Raigardas, Biala), Goštautų (Tykocinas), Chodkevičių (Zabluduvas, Choroščius, Supraslis), Sapiegų (Kodenis, Bočkai), Kiškų (Ciechanovecas). Į čia kėlėsi smulkieji bajorai ir valstiečiai ne tik iš etninės Lietuvos ir rusėnų žemių, bet ir iš LDK nepriklausiusios Mozūrijos (iki 1526 m. – vasalinė Lenkijos kunigaikštija). Ši aplinkybė paaiškina glaudžius regiono ryšius su Lenkija: nuo XVI a. pradžios čia veikė „lenkų teisė“ (visur kitur LDK – nuo 1566 m.). Palenkė, kurios teritorija driekiasi prie vieno iš svarbiausių Vyslos intakų – Bugo, išsiskyrė ir ūkiniu aktyvumu, prekybiniais ryšiais su Gdansku, savavaldžių miestų tinklo tankumu. Iš Palenkės buvo gerokai daugiau studentų Krokuvos universitete nei iš kitų LDK regionų. Iš čia kilo nemaža LDK katalikiškosios dvasininkijos ir net vyskupų (pavyzdžiui, Valerijonas Protasevičius), žymūs LDK reformacijos (ypač radikaliosios krypties) veikėjai Petras Goniondzietis (Gonezijus) ir Jokūbas Kalinuvkietis, Palenkėje susikūrė reikšmingi reformacijos centrai (Vengrovas, Mordai, Biala). Pagaliau šalia Palenkės, Supraslyje, buvo vienas iš svarbiausių LDK stačiatikių, vėliau – graikų katalikų centrų. Palenkės vaidmuo ypač padidėjo, kai Bona šiose žemėse pradėjo valakų reformą, kurdama tiesiogiai valdovams pavaldžią ūkinę teritoriją, primenančią ankstyvojo feodalizmo laikų valdovų domeną. Tiek šis ūkinis veiksnys, tiek poreikis valdovams reziduoti ties Lenkijos ir Lietuvos riba nulėmė, kad Žygimantas Augustas vis dažniau rezidavo Palenkės Knišine, kuris pamažu virto jo „Versaliu“. Šalia Knišino Tykocine, ant Narevo kranto, Žygimantas Augustas sukūrė vieną iš stipriausių pilių tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje. 1564 m. jis įsteigė monetų kalyklą Tykocine – joje buvo kaldinami pinigai visai Lietuvai ir Lenkijai.

O juk dar reikia prisiminti, kad 1569 m. prie Lenkijos nebuvo prijungta dalis istorinės Palenkės – Brastos regionas su Sapiegų statyta bažnyčia Kodenyje, jai nepriklausė ir XVII–XVIII a. Nesvyžiaus Radvilų rezidencija Bialoje. Be to, LDK teritorijoje liko ant ribos su Palenke esantis Trakų vaivadijos Gardino pavieto ruožas su pasienio miestais Bakalariava ir Pilypavu, o šiame ruože buvo ne tik lietuviams žinomi Suvalkai ar Vygriai, bet ir Pacų Dauspuda, Valavičių, Chreptavičių ir Chodkevičių tėvonijos.

1. Kijevo „lietuvių pilies“ rekontrukcija. Jaroslavo Martyniuko, Liudmilos Reznikovos aksonometrija.
2. Kijevo „lietuvių pilis“, XVII a. graviūra.
3. Kremenecio pilis. Fot. Alexandr Ivanov

LDK paveldo užmarštis: Ukraina

Ukrainiečiai, regis, apskritai pamiršo LDK kaip savo istorijos realiją, nors „Litovska doba“ („Lietuvių epocha“) truko 200 metų – tiek pat kiek Lenkijos ir carinės ar bolševikinės Rusijos hegemonijos epochos. Čia gajus dar XX a. pradžioje M. Hruševskio apibrėžtas Ukrainos ir LDK istorijos santykis: „LDK formavimęsi mūsų žemės ir mūsų tauta užėmė antraeilę rolę: LDK pagrindą sudarė lietuvių ir baltarusių gentys: rusiškasis elementas, kūręs LDK, buvo ne ukrainietiškasis, bet baltarusiškasis.“ Tokia koncepcija, regis, atliko „meškos paslaugą“ LDK paveldui – lietuviai okupantai buvo tiek geri okupantai, kad iš esmės nieko nepaliko, o ukrainietiška istorija, prasidėjusi Kijevo Rusios laikais, išsiskleidė kazokų epochoje, kurioje Ukraina jau buvo nepavaldi Vilniui. Tokia pozicija neskatino ukrainiečių istorikų domėtis LDK istorija. Net nekilnojamojo paveldo tik dabar pradedama ieškoti: visa, kas iki 1569 m. – dar nesurasti klodai. Todėl tiek lietuviui, tiek ukrainiečiui tampa nuostaba atrasti kalną Kijeve, ant kurio stovėjo XIV a. pabaigoje pastatyta neiš-

likusi „lietuvių pilis“ su penkiolika bokštų, užėmusi apie 15 ha plotą (plg. Vilniaus pilių aptverta teritorija – 9 ha). Jos papėdėje išaugo naujasis Kijevas – Podilas (t. y. žemutinis miestas), kuriam dar 1494 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras suteikė Magdeburgo teises. Tiesa, neblogai žinomas Liubarto ir Švitrigailos, o visų pirma Vytauto – Luckas. Tačiau juk šalia – dar Švitrigailą, Boną menantis gimtasis Julijaus Slovackio Kremenecis, Chodkevičių Mlynivas, Radvilų Olyka, Čartoriskių Klevanė, Sanguškų Iziaslavas ir Slavuta, Ostrogiškių Ostrogas ir Dubnas, Vyšnioveckių – Vyšnivecis. Juk net Podolės pilyse – net garsiausiame Podolės Kamenece, autoritetingu Natalijos Jakovenkos teigimu, yra prasminga ieškoti Karijotaičių veiklos pėdsakų. Tik dabar pradedame susigaudyti, kokios didžiulės žemės, kažkada priklausiusios LDK – Voluinė, Kijevas, Podolė, Černigovas ir Siverai. O kur dar LDK ryšiai su dabar Ukrainai priklausančiomis Moldovos Bukovina, Vengrijos Užkarpate, Krymo chanatu, Haličo žeme su Lvovu. Apie Lvovo reikšmę LDK ir Ukrainos istorijoje galima spręsti jau vien iš to, kad čia sukoncentruota beveik pusė Ukrainos paveldo, o juk šalia Oleska – LDK ir Lenkijos paribio pilis, kur šiandien Borisas Voznickis yra sukaupęs Ukrainoje istorinės dailės kolekciją, tarp jos ir – LDK asmenybių portretus. Ryšiai su Lvovu išliko net po Liublino unijos – tai ir Vilniaus ir Lvovo stačia-

1. Olykos Švč. Trejybės bažnyčia, XVII a. I pusė. Fot. Klaudijus Driskius.
2. Lucko pilis. Fot. Alfredas Bumblauskas

tikių brolijų ryšiai, kurių ištakose galima pamatyti net garsųjį Ivaną Fiodorovą, po LDK didžiojo etmono mecenato Grigaliaus Chodkevičiaus mirties persikėlusį iš Zabluduvo pas Ostrogiškius į Ostrogą ir Lvovą. Šiuo aspektu reikia pamatyti ir tais pačiais 1618 m. pasirodžiusių dviejų garsių veikalų autorius, kurie abu buvo Vilniaus universiteto auklėtiniai: lvovietį Martyną Smigleckį, kurio „Logika“ išgarsėjo visoje Vakarų Europoje, ir iš Smotryčiaus kilusį Meletijų Smotrickį, Lietuvoje sukūrusį ir Vievyje prie Vilniaus išspausdinusį pirmąją „Slavų gramatiką“, reikia pamatyti ir nuo Minsko kilusius, bet su Vilniumi ir Kijevu susijusius antrojoje XVII a. pusėje dailininkus brolius Tarasevičius. Pagaliau

dar XVIII amžiuje Vilniuje išliko visos jungtinės valstybės graikų katalikų metropolija, o 1791 m. Gegužės 3-iosios konstitucija metropolitui suteikė senatoriaus statusą, tuo prilygindama katalikų vyskupams. Taigi istorinės teisybės vardan reikėtų apibendrinti: nors po Liublino unijos 1569 m. Ukrainos vaivadijos tapo pavaldžios nebe Vilniui, o Krokuvai (vėliau Varšuvai), vis dėlto tada susikūrusi valstybė buvo kompromiso rezultatas. Todėl jei Abiejų Tautų Respubliką nelaikysime vien lenkų valstybe – Lenkija, tai turėsim pripažinti, kad Ukraina ir Lietuva (aišku kartu su Baltarusija, o nuo Liublino – ir su Lenkija) turi dar du sugyvenimo šimtmečius – taigi vos ne pusę tūkstantmečio gyvenome greta ir kartu bendroje valstybėje. Tačiau ne tai svarbiausia – nors po Liublino unijos Lietuvos ir Ukrainos keliai išsiskyrė, ryškėjo bendros problemos. Ukrainai taip ir nepavyko paversti jungtinę valstybę „Trijų Tautų respublika“, lenkų ir lietuvių didikų egoizmas nugalėjo. Šiandien tai vertinama kaip viena iš didžiausių politinių klaidų, esmingai prisidėjusių prie valstybės likimo. Ši klaida privedė prie kazokų desperacijos, nulėmusios, kad Kijevas tapo Rusijos pasienio miestu. Tiesa, Lietuva išlaikė suverenumą Abiejų Tautų Respublikoje ir netgi įtvirtino valstybės dualizmą Gegužės 3-iosios konstitucijos 1791 m. spalio 20 d. pataisoje, tačiau ir jai iškilo Lenkijos kultūros ir kalbos dominavimo problema. Gal vėlesni tautiniai atgimimai, tiek lietuvių, tiek ukrainiečių, ir perdėm išpūtė šią problemą, tačiau būtent tada tiek Lvove, tiek Kaune susiformavo idėja apie būtinybę išsivaduoti iš Varšuvos kultūrinės įtakos – antilenkiškumas tapo tautinių atgimimų bruožu (1910 m. lietuviai net dėl Žalgirio mūšio minėjimo vyko tartis ne į Krokuvą, o į Lvovą, pas M. Hruševskį), dažnai

1. Šv. Sofijos cerkve paversta Vytauto funduota Gardino parapinė Skaisčiausios Dievo Motinos bažnyčia. Fot. XX a. pr.
2. Gardino parapinė bažnyčia, nuo 1919 m. grąžinta katalikams, 1961 m. nugriauta. Fot. XX a. ketvirtasis dešimtmetis.
3. Gardino Turgaus aikštė. Dail. Napoleonas Orda, 1861–1869 m.

užtemdančiu pagrindinę problemą – Maskvą ir Sankt Peterburgą. Vis dėlto ši istorinė Vilniaus ir Kijevo ašis ir prisimenama šiandien geopolitinėje Ukrainos ir Lietuvos strateginėje partnerystėje kaip atsvara visų rūšių dominavimams tiek iš Rytų, tiek iš Vakarų ir kaip pagrindas didžiojo Lenkijos ir Europos mąstytojo Jerzy Giedroyco pranašautam „ULB“ (Ukraina, Lietuva, Baltarusija) regionui.

Vargas dėl „Lietuvos, kuri pas mus“: Baltarusija

LDK paveldo dalybos tarp Lietuvos ir Baltarusijos yra tarsi objektyvios. Senojoje istorijoje sienos tarp Lietuvos ir Baltarusijos nebuvo, nes visur čia buvo Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, susikūrusi XIII a. ir aneksavusi dideles rytų Europos slavų erdves. Tiesa, buvo skiriama „Tikroji Lietuva“ (lot. „Lituania propria“) ir aneksai (Baltarusijoje – tai Polocko, Vitebsko ir dalis Smolensko žemių). Nors tebėra mokslinė problema, iki kur ėjo *Lituania propria* rytuose (pagal vienus – Dniepru ar net už jo, pagal kitus – tuoj už Minsko), tačiau dar XIX a. vykstantys iš Minsko į Polocką manė, kad vyksta iš Lietuvos į Baltarusiją. Siena tarp Lietuvos ir Baltarusijos SSR atsirado tik 1939 m. pagal Molotovo–Ribbentropo paktą. 1939 m. Sovietų Sąjunga su Vokietija pasidalijo Lenkiją, atidavė Vilniaus kraštą Lietuvai, o 1940 m. „įstojus“ Lietuvai į SSRS netgi privertė baltarusius patikslinti ribas pagal lietuvių pageidavimus. Šie užsinorėjo tiktai „lietuviškų“ apendiksų. Stalinui buvo negaila – visos dalybos vyko jo „dvare“, o būsimos valstybinės ribos buvo tarp to paties „dvaro“ kolchozų. Štai kodėl Lietuvos ir Baltarusijos siena, tiesia linija turinti būti apie 300–400 kilometrų, oficialiais duomenimis, dabar siekia 678 km 819 m ir yra viena iš ilgiausių Europos Sąjungos išorinių sienų (plg. Lenkijos-Ukrainos siena – 535, dar palyginti – visos Prancūzijos išorinės sienos yra trumpesnės: su Ispanija – 650, su Belgija – 620, su Šveicarija – 570, su Italija – apie 500, su Vokietija – 450). Štai tokia dirbtinė siena yra perkirtusi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos branduolį ir Vilniaus kultūrinį regioną.

Taigi šiandienė Baltarusija yra paveldėjusi ir atsakinga už ištisą LDK branduolio paveldą. Tiesa, negalima jai reikšti pretenzijų, kad jau po „tvano“ nusiaubimo dingo Chodkevičių kurti Liachavičai. Negalima reikšti pretenzijų ir dėl to, kad Lietuvos Brastoje, tapusioje Rusijos imperijos pasienio miestu, buvo nušluotas visas senamiestis, o jo vietoje atsirado SSRS ir Vokietijos karo pradžioje išgarsėjusi Bresto tvirtovė. Apskritai XX a. pasauliniai karai baisiai nusiaubė LDK paveldą Baltarusijoje – Pirmojo pasaulinio karo frontas ėjo tiesiai per Krėvos pilį, po karų dingo Kleckas, Valkaviskas, didingasis Radvilų Sluckas. Tačiau kai, regis, ką tik – XX a. penktojo–šeštojo dešimtmečio sandūroje buvo nugriauta Pinsko jėzuitų bažnyčia ar Gardino centre sunaikintas vienas iš svarbiausių Vytauto laikų paveldo objektų – gotikinė Gardino parapinė bažnyčia, jau darosi liūdna. Tačiau ir vėl – kam reikšti pretenzijas? Komunistinei Baltarusijai tai nerūpėjo. Jei šiandienė Baltarusija tapatinasi su ja, vadinasi, ir Gardino nuteriojimai yra jos problema. Tačiau ne tai svarbiausia. Šiandien Baltarusija yra paveldėjusi ne tik nemažą dalį, lietuvių manymu, lietuviškosios „Lituania propria“ dalies, ne tik su Krėva, bet ir su Alšėnais, Smurgainimis ar Ašmena, bet ir „Juodąją Rusią“ – be Gardino, dar ir Adomo Mickevičiaus gimtąjį Naugarduką – legendinę, tačiau, baltarusių manymu, tikrą Mindaugo laikų LDK sostinę. O juk šiame regione – dar ir LDK centrai Slanimas ir Valkaviskas, Radvilų Myras ir Nesvyžius, įspūdingi dailės ir architek-

1. Myro pilis. Fot. Alfredas Bumblauskas.
2. Radvilų mauzoliejus Nesvyžiaus Dievo Kūno jėzuitų bažnyčioje. Fot. Algimantas Aleksandravičius.
3. Nesvyžiaus rūmai. Fot. Alfredas Bumblauskas

tūros paminklai Kremenicoje, Synkovičiuose ir Hnezne. O kur dar probleminė „Lituania propria“ baltarusiškoji dalis su Minsku, sukaupusiu LDK menančius rinkinius, su Orša ir Mogiliavu prie Dniepro ar Mstislavliu už Dniepro. Jei šie LDK centrai tirti, tai labai retai (gal išskyrus tik žymųjį Henryką Łowmiańskį) kaip LDK visumos, o ne vien tik baltarusių istorijos objektai. Šiandien būtų paprasta pripažinti, kad Lietuvos ir Baltarusijos siena yra dirbtinė. Reikėtų tik to, kad Lietuvos „urapatriotai“ nustotų galvoti, kad LDK buvo tik lietuvių valstybė, kad senieji lietuviai buvo tapatūs jaunalietuviams, kad jie nurimtų apeliuoti į 1920 m. liepos 20 d. sutartį, kai bolševikai buvo įtartinai dosnūs, sutikdami su Petro Klimo nustatyta riba. Ši riba, nors ir atspindėjo XIII–XVI a. lietuvių etnines realijas, tačiau nekreipė dėmesio, kad ji taip pat skėlė „Lituania propria“ pusiau, palikdama už ribų jau minėtus Naugarduką ar Nesvyžių. Antra vertus, baltarusiai, užuot naiviai tikėję, kad būtent ši „Lituania propria“ yra baltarusių valstybingumo lopšys, ir tuo pagrindu kūrę įvairias LDK paveldo nacionalizacijos koncepcijas, priimtų labai paprastą jų istoriko Aleksandro Belyj koncepciją – „ta Lietuva, kuri pas mus“. O baltarusiai šiandien yra pasukę tuo pačiu keliu, kuriuo tarpukariu traukė lietuvių istoriografija, keldama šūkį „ieškokime lietuvių LDK istorijoje“. Tačiau baltarusiai, beieškodami LDK istorijoje baltarusių, berods, visiškai užmiršta pirmąjį šios valstybės pavadinimo sandą – Lietuva – ir lietuvių vaidmenį kuriant šią valstybę. Tačiau, regis, paradoksas – užmirštami netgi baltarusiai, nes pradedama save laikyti „litoucais“, o lietuvius – žemaičiais arba „letuvisais“. Tokiu atveju LDK integraciniai

procesai – politinės tautos formavimasis arba bažnytinės unijos fenomenai tampa nebeaktualūs. Šiandien niekas, ne tik kad racionalaus, bet ir paprasto sveiko proto politikas negali įsivaizduoti, kad būtų keičiamos sienos. Turėkime viltį, kad sienos pamažu praras prasmę ir vertę, Baltarusijai artėjant prie Europos ir demokratijos kriterijų. Svarbu ne nacionalistiškai ir egoistiškai ką nors turėti, o yra svarbu idėjiškai pažinti. Argi lietuviams bus gaila, jei baltarusiai matys ir Vilniuje savo istorinės valstybės sostinę ir tapatybės ženklą, o kartu neprieštaraus, kad lietuviai pažintų ne tik pretenzijomis žinomą „Lituania propria“, bet ir Adomo Mickevičiaus apdainuotą Svitezio ežerą, Marko Šagalo Vitebską ar įspūdinguosius Radvilų Myrą ir Nesvyžių ar Sapiegų Ružanus?

1. Vokiečių gatvė Vilniuje. Fot. Dovydas Fligelis (?), 1956 m.
2. Vilniaus senamiestis. Fot. Romanas Raulynaitis

LDK paveldo lituanizacija: Lietuva

Lietuvoje LDK paveldo praradimo būta mažiau nei Baltarusijoje, kuri labiau nukentėjo nuo didžiųjų XX a. karų. Tiesa, ir čia per Antrąjį pasaulinį karą buvo sunaikintas beveik visas žydų paveldas – nors fenomenaliai išliko kai kurios mūrinės ir net 9 medinės sinagogos (kai iš viso regione išliko tik 11). Tačiau buvo sunaikintos beveik visos Vilniaus sinagogos, tarp jų ir viena seniausių LDK sinagogų – Didžioji Vilniaus sinagoga. Tai buvo padaryta platinant Vokiečių gatvę, prie kurios glaudėsi Vilniaus žydų kvartalai – čia sovietai planavo nutiesti visą Vilniaus senamiestį kertantį prospektą, planuojant nugriauti ir Vilniaus rotušę bei prabangiausią Šv. Kotrynos bažnyčią (nežinome, kas turėjo tapti kitu taikiniu – Šv. Kazimiero ar Šv. Teresės bažnyčios). Vis dėlto atėjus chruščioviniam atlydžiui šitam planui nebuvo lemta realizuotis iki galo. Tačiau ilgai buvo vaizduojama, kad Vokiečių gatvės užstatymas yra 1944 m. sugriovimų atitaisymas, nors dabar aišku, kad griaunama buvo praėjus dešimtmečiui po karo. Šis Vokiečių gatvės „pjūvis“ labiausiai sudarkė Vilniaus senamiesčio urbanistinę vienovę – jį galima laikyti Vilniaus paveldo praradimo simboliu.

Vilniaus senamiesčio vėlesnis išsaugojimas ir restauravimas buvo didelis sovietmečio paveldosaugininkų nuopelnas. Jų tyrimai noromis nenoromis netilpo į iš prieškario laikų ateinančią LDK sampratos schemą – didžioji Vilniaus senamiesčio dalis buvo sukurta XVII–XVIII a., kai, anot šios sampratos, lietuviai „miegojo“. Taigi bent empiriškai į lietuvių savimonę veržėsi baroko ir klasicizmo architektūros ir dailės temos, Vilniaus universitetas ir jo ansamblis. 1979 m. Vilniaus universiteto 400-mečio jubiliejus buvo tikra, net sovietmečio sąlygomis, Lietuvos kultūros šventė. Šiandien net baltarusių tyrėjai, turėdami galvoje kai kurias jų šalyje pasitaikančias idėjas savintis visą LDK paveldą, juokaudami abejoja, ar Baltarusijos SSR, jei jai būtų atitekęs Vilnius, taip būtų išsaugojusi Vilniaus senamiestį ir universitetą.

Apskritai Vilniaus ir Trakų savastis tarsi brėžė naują LDK pažinimo horizontą, kurio nebuvo prieškario Lietuvoje. Antra vertus, net ir Vilniaus paveldo įvedimas į Lietuvos kultūrinę tapatybę sovietmečiu buvo apribota administracine riba, skiriančia nuo Baltarusijos SSR. Net rašantys, pavyzdžiui, apie LDK miestų ir miestelių istoriją XVII–XVIII a. turėdavo apibrėžti savo tiriamą objektą 1940 m. ribomis. Šiuo požiūriu Lietuva toliau liko atskirta ne tik nuo Baltarusijos ir Ukrainos, bet ir nuo stambios „Lituania propria“ dalies. Ir toliau buvo disponuojama LDK periferijos – istorinės Žemaitijos santykinai skurdoku paveldu (Kėdainiai, Kražiai, Varniai, Telšiai, Kretinga, Tytuvėnai, Šiluva, Šiauliai, Biliūnai, Panemunės pilys), taip pat Kaunu bei kita taip pat skurdoka paveldo požiūriu Vilniaus ir Trakų vaivadijų dalimi (pilys: Medininkai, Biržai, Siesikai, Norviliškės; vienuolynai: Merkinė, Liškiava, Skaruliai, Simnas, Palėvenė). Taip susumavus, lyg ir peršasi išvada – jei neskaičiuotume Vilniaus, tai LDK paveldo yra daugiau išlikusio (net po nuteriojimų) Baltarusijoje. Šiandien tai aiškinama tuo, kad pagrindinės didikų latifundijos kūrėsi į pietus nuo Vilniaus dėl to, kad ten XVII–XVIII a. buvo pagrindinės javų „arterijos“ – Narevas ir Bugas, taip pat buvo silpnesnė nei etninėje Lietuvoje smulkiosios ir vidutiniosios bajorijos žemėvalda.

Tačiau svarbiausia kliūtis padaryti savastimi LDK paveldą buvo ideologinė. Penkiasdešimt metų Lietuva gyveno savo praeities požiūriu blogiau nei Lenkija. Ten buvo galima kalbėti apie senąją Lietuvą (aišku, ne kaip apie LDK, o kaip apie savo „kresus“), o Lietu-

1. Merkelis Giedraitis. Než. dail., XVIII a.
2. Motiejaus Strijkovskio portretas iš „Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos ir visos Rusios kronikos“, 1582 m.
3. Mikalojaus Daukšos atminimo medalis. Dail. Petras Repšys, 1999 m.
4. Paminklas Merkeliui Giedraičiui ir Mikalojui Daukšai Varniuose.
Skulpt. Arūnas Sakalauskas, 1999 m.

voje istorikai galėjo susilaukti bet kada priekaišto už „feodalinės praeities aukštinimą“. Teoriškai šio požiūrio nesutikta aiškinti. Vienas rašeiva, rašęs apie 1940 m. birželio SSRS aneksiją kaip „socialistinę revoliuciją“ mokė iškilų LDK istorijos tyrėją: „mūsų dienos jūsų šimtmečiams prilygsta.“ Simboliška: lietuviai Vilniuje Gegužės 3-iosios gatvės pavadinimą keitė į Vasario 16-osios, o sovietai – į Liepos 21-osios, simbolizuojančią Sovietų Lietuvos „atsiradimą“ 1940-aisiais. Panašiai – ir su centriniu Vilniaus prospektu, gavusiu Stalino, o vėliau Lenino vardą, atiduodant duoklę Vilniaus įkūrėjui Gediminui – išliko jo vardo aikštė.

Taigi sovietinė ideologija ilgainiui ieškojo sąlyčio taškų su tradicinėmis lietuvybės sampratomis – su pagonybės adoravimu ir su lietuviakalbe Mažosios Lietuvos kultūra. 1947 m. leista pompastiškai paminėti Martyno Mažvydo pirmosios lietuviškos knygos 400-metį. Tačiau juk reikia turėti galvoje, kad kaip tik tuo metu sovietų tyrėjas Pavelas Kušneris ieškojo lietuvių kalbos vartojimo Prūsijoje ribų ir jas surado beveik iki Aistmarių. Tai buvo be galo malonu lietuvio širdžiai. Tačiau juk akivaizdžiai už viso to matėsi Stalino siekis pagrįsti Rytprūsių atplėšimą nuo Vokietijos (Maskva Kaliningrado sritį tuo metu ne kartą siūlė prijungti prie LSSR). Ar ne tuo reikia aiškinti komunistinę M. Mažvydo ir K. Donelaičio kūrybos toleranciją, o kartu jiems skirtas parodas, paminklus ir freskas Vilniaus universitete? Komunistinės istorinės atminties antiklerikalinis, drauge antijėzuitinis pobūdis ne vienu atveju galėjo pasiekti ir fundamentalesnių kompromisų tiek su romantine (pagoniškąją kultūrą laikančia aukso amžiumi ir ignoruojančia vėlesnį krikščioniškąjį paveldą), tiek su vėlesne šapokine lietuvių istorinės atminties programomis. Net 1979 m. pradėtoje kurti Atminimo galerijoje Didžiajame kieme iš penkiasdešimties vardų tik keturi iš ilgiausio Vilniaus universiteto raidos tarpsnio – jėzuitų epochos. O kas svarbiausia – nenorima prisiminti net Vilniaus universiteto kūrėjų Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus ir Lenkijos karaliaus bei Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stepono Batoro, kurio vardas buvo siejamas tik su pirmosios XX a. pusės „lenkiškuoju“ universiteto tarpsniu. Taigi nei vienu, nei antru atveju katalikiškiems ir lenkakalbiams Vilniaus universiteto istorijos aspektams šioje programoje deramos vietos negalėjo būti. Skeptiškai žiūrintys į pagonybę tyrėjai net buvo kritikuojami iš „Komunisto“ tribūnos. Kad ir kaip paradoksaliai tai skambėtų, į pirmą planą čia iškyla ideologinio artimumo aspektai. Baltofilija orientavosi į originalias tautines vertybes, o tai savaime ją vertė atsigręžti į pagonybę ir ignoruoti visas vėlesnes įtakas, jas laikant nelietuviška kultūra. Tokiu būdu už borto atsidūrė visa krikščioniškoji kultūros tradicija, o tai buvo ypač paranku komunistiniams pragmatikams. Juos su baltofilija suvienijo antikrikščioniškas arba antivakarietiškas nusistatymas. Taigi tiek pagoniškosios baltų kultūros, tiek Prūsijos lietuviakalbės raštijos fenomenai iš esmės nukreipdavo tyrėjų žvilgsnį nuo LDK paveldo, ypač vėlyvojo.

Permainos (tiesa, lituanocentrinės „ieškokime lietuvių LDK istorijoje“ paradigmos rėmuose) prasidėjo, kai į lietuvių istorinę perspektyvą buvo jau sovietmečiu įvesti kultūros fenomenai, rašyti LDK rusėnų kalba – Lietuvos Metrika, metraščiai ir Statutai. Šios raštijos, atrodo, nenorint „atiduoti“ baltarusiams (ar rusams) istoriografijoje buvo priimta formulė „LDK slavų kanceliarinė kalba“. Tačiau tai nebuvo labai tikslu – juk slavais LDK buvo ir lenkai, o ši raštija buvo toli peržengusi kanceliarijos sienas. Vis dėlto „nelietuviškos“ raštijos įvedimas į lietuvišką perspektyvą dažnai baigdavosi ties M. Mažvydo epocha, t. y. – nuo XVI a. vidurio lietuviškuoju paveldu laikoma tik lietuviakalbė raštija ir dedamos pastangos surasti lietuvių kalbą viešajame gyvenime – tiek katalikiškoje, tiek

1. Vilniaus arkikatedra. Fot. Arūnas Baltėnas, 1995 m.
2. Žemutinė pilis iš pietų pusės. Dail. Karolis Račinskas, 1832 m.
3. Žemutinė ir Aukštutinė pilys iš pietų pusės. Dail. Pranciškus Smuglevičius, 1785 m.
4. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių pilis ir Vilniaus katedra. Dail. Napoleonas Orda (pagal Pietro de Rossi 1793 m. piešinį), apie 1875 m.

protestantiškoje aplinkoje. Tolesniu, gal net kokybiškai nauju žingsniu tapo lotyniškosios kultūros įvedimas į lietuvių istorinės sąmonės perspektyvą. Tai gal ir negriovė lituanocentrinio modelio, juo labiau kad šioje kultūrinėje programoje buvo įžvelgta alternatyva lenkų raštijos plitimui. Antra vertus, lotyniškosios literatūros ir filosofijos tekstų tyrimas atvėrė tokią vėlyvosios LDK kultūros istorijos panoramą, kad noromis nenoromis kildavo klausimas apie šios raštijos sąlyčio taškus su kitomis LDK kalbomis. Tačiau tolyn einama buvo nedrąsiai – į lietuvių istorinės sąmonės perspektyvą nesistengta įvesti nei vėlyvųjų rusėniškųjų bei lenkiškųjų LDK raštijos fenomenų. Šitokio mąstymo inercija išliko ilgai. Štai nepriklausomybės metais sukurtas paminklas Varniuose. Jame matome Žemaičių vyskupą Merkelį Giedraitį ir jo globojamą lietuvių raštijos LDK pradininką Mikalojų Daukšą. Viskas būtų prasminga, jei istorija nebūtų sudėtingesnė – vyskupo aplinkoje veikė ir vienas iš stambiausių LDK istoriografijos kūrėjų – Motiejus Strijkovskis. Tačiau jam paminkle vietos neatsirado. Ar ne dėl to, kad buvo kilęs iš Lenkijos ir rašė lenkiškai?

Tokios mąstymo inercijos matyti ir Žemutinės pilies atstatymo eksperimente. Nesvarstant aibės paveldosauginių problemų, į šį fenomeną galima pažvelgti ir per jo sąlytį su dominuojančiais naratyvais. Nuo pat Valdovų rūmų atstatymo idėjos pradžios jos šalininkų tarpe Žemutinė pilis buvo traktuojama ne tik kaip LDK valstybingumo, bet net ir kaip pagoniškosios „baltų kultūros“ simbolis. Tačiau Pranciškaus Smuglevičiaus piešiniuose matoma Žemutinė pilis tokį pavidalą įgijo ne „baltų laikais“, ne prie Vytauto ir, kaip rodo naujausi istoriniai Rūtos Vitkauskienės tyrimai, regis, net ne prie Žygimanto Augusto, o prie Zigmanto Vazos (XVII a. pradžioje) – taigi nepatenka nė į vieną dominuojantį istorinės atminties modelį. Juo labiau į šiuos modelius negalėjo patekti XVIII a. pabaigos Ge-

gužės 3-iosios konstitucija, kurią 1794 metų sukilime gynė Vilniaus Katedros architektas Laurynas Gucevičius. Iškiliausias mūsų klasicizmo kūrėjas šį stilių revoliucingai turėjo priešpriešinti senajam barokiniam „režimui“ (prisiminkime iki šiol Prancūzijoje tebevartojamą sąvoką ikirevoliucinei epochai – *Ancien regime*). Nors parodyta išskirtinė pagarba barokinei Kazimiero koplyčiai, tačiau vargu ar buvo įsivaizduojama šalia Katedros Žemutinė pilis bet kokiu pavidalu. Taigi praradome vieną iš Lietuvos sostinės vertybių – klasicistinį kraštovaizdį jos širdyje. O šis praradimas nesvarstytas net atstatymo idėjos priešininkų stovykloje. Vis dėlto vilkimės, kad ilgainiui bus atsisakyta Valdovų rūmus traktuoti tik pagal tradicinius naratyvus. Suvokus, kad jie atkuriamą išvaizdą įgijo visų pirma pirmojoje XVII a. pusėje, gal jie taps integralaus, chronologiškai vientiso – nuo Gedimino iki Kazimiero Nestoro Sapiegos ir Lauryno Gucevičiaus – požiūrio į LDK istoriją simboliu.

1. Edvardas Gudavičius. Fot. Valerija Dichavičienė, 2004 m.
2. Juliusz Bardach. Fot. Vidas Naujikas, 1997 m.
3. Czesław Miłosz. Fot. Algimantas Aleksandravičius, 2000 m.
4. Tomas Venclova. Fot. Algimantas Aleksandravičius, 1996 m.

Naujas LDK paveldo aktualizavimas

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija kaip visuma, regis, nerūpėjo per visą antrąją XX a. pusę. Ji buvo palikta tiktai istorikų kompetencijai, kaip muziejus ar archyvas, tačiau istorikai dažniausiai šiame muziejuje matė tik savo tautinių istorijų eksponatus. Net valstybės pavadinimas istorikų tekstų, o juo labiau sintezių pavadinimuose pasirodydavo labai retai. Prie šio tautinio žvilgsnio prisidėjo, regis, ir politinis ar ideologinis komunistinis promaskvietiškas veiksnys. Autoritetingo žymaus lenkų istoriko Stanislawo Alexandrowicziaus (vieno iš nedaugelio dar komunizmo laikais parašiusio studiją apie LDK kartografiją ir įvedusio LDK vardą į studijos pavadinimą) liudijimu, komunizmo laikais net sąlygiškai laisvesnėje Lenkijoje buvo reikalaujama rašyti apie Lietuvos ir Baltarusijos, o ne LDK istoriją. Simboliška, kad tais laikais vienintelė sintezė, kurios pavadinime yra LDK, parašė Manfredas Hellmannas Vakarų Vokietijoje.

Gal todėl ilgai kaip vienišius su savo LDK vizija atrodė žymusis lenkų poetas Czesławas Miłoszas, vadinęs save paskutiniu šios valstybės piliečiu. Tarsi norėdamas sustiprinti šį vienišumo įspūdį, jis teigė, kad LDK galutinai buvo absorbuota Lenkijos jau Gegužės 3-iosios konstitucijoje, su kuo šiandien galima ginčytis, o LDK idėja galutinai išnyko lenkų–lietuvių konflikto dėl Vilniaus metu. Tačiau savo garsiuosiuose veikaluose „Tėvynės ieškojimas“ ar „Įsos slėnis“, aprašydamas savo gimtąją Lietuvą (gimė pačiame etninės Lietuvos centre netoli Kėdainių), jis vaizdavo Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją kaip gyvą poetinę tradiciją ar mitą, o atsiimdamas Nobelio premiją kalbėjo, kad gera yra gimti šalyje, kurioje nuo amžių taikiai sugyveno skirtingos kalbos ir religijos. Tačiau simboliška, kad ši Czesławo Miłoszo vizija skleidėsi emigracijoje, o tik ten savo pažiūras galėjo skleisti ir žymusis lietuvių poetas ir publicistas Tomas Venclova. Savo siūlymais permąstyti lenkų–lietuvių istorinių santykių vertinimus, jis tuo pačiu siūlė permąstyti Vilniaus ir LDK sampratas lietuvių istoriografijoje ir visuomenės istorinėje sąmonėje. Matydamas lenkų kultūros dominavimą po Liublino unijos, jis vis dėlto manė, kad lenkų kultūros vaidmenyje būta daugiau teigiamybių, o ne neigiamybių. Taip sakydamas jis taip pat jautėsi vienišiumi – jo manymu, dauguma lietuvių nepritars tokiai pažiūrai.

Turėjo ateiti komunizmo žlugimo epocha, kad į tokius svarstymus įsitrauktų LDK erdvės šalių istorikai. Visų pirma reikia minėti poslinkius, įvykusius Lenkijos istoriografijoje, kuriuos simbolizuoja iškilaus istoriko Juliuszo Bardacho darbai. Būtent jis pradėjo akcentuoti LDK istorinį subjektiškumą net po Gegužės 3-iosios konstitucijos, matomą 1791 m. spalio 20 d. „Tarpusavio įsipareigojime“, ir šiuo subjektiškumu aiškino ir 1918 m. Nepriklausomybės atkūrimą. Lietuvių istoriografijoje permainas, atveriančias gerokai erdvesnius kelius dialogui su lenkų istoriografija, reikia sieti su nauja E. Gudavičiaus paradigma. Būtent ji tapo tuo postūmiu, kuris leido Lietuvos visuomenei pasirengti užglaistyti aštriuosius Lenkijos ir Lietuvos istorinių santykių dėmenis. E. Gudavičiaus koncepcijos esmė – Lietuvos pritapimo prie Vakarų civilizacijos ir Vidurio Europos procesas, pavadintas europeizacija. Iš šios koncepcijos plaukė samprata, kad europeizacijos sąskaita buvo Lietuvos kultūros polonizacija arba savaiminis lenkėjimas. Konkreti europeizacijos išraiška buvo įvairiakalbiai Lietuvos kultūros variantai, iš jų ir – konkurentus sugebėjęs įveikti – lenkiškasis Lietuvos kultūros modelis, pavertęs Lietuvos kultūrą „antrąja lenkų civilizacijos laida“. Kadangi šis procesas buvo nulemtas fundamentalių

1. Paryžiaus „Kultura“, pirmasis numeris, 1947 m.
2. Juliusz Mieroszewski, iki 1950 m.
3. Zbigniew Brzeziński. Fot. Jack E. Kightlinger, 1977 m.
4. Jerzy Giedroyc.

civilizacinių poslinkių, reikia atsisakyti polonizacijos kaip prievartinio lenkų kalbos ir kultūros skverbimosi į Lietuvą koncepto. Tiek etninės kilmės lenkai LDK, tiek didelė dalis Lietuvos bajorijos tapo Lietuvos lenkais. Todėl šiandieniai Lietuvos lenkai laikytini jų ainiais ir jų protėvių kilmės problema tampa antraeile, mažai ką bendro turinčia su identiteto formavimusi. Lietuvos lenkų kultūra buvo ir gali būti integrali Lietuvos kultūros dalis, ji yra natūralus Lietuvos istorinių procesų rezultatas. Šios išvados nebuvo įmanoma padaryti tol, kol vyraujantis Lietuvos kultūros istorijos modelis rėmėsi į baltofilines Simono Daukanto ar lituanocentrines Adolfo Šapokos koncepcijas. Tol, kol 1385 metai buvo laikomi Lietuvos nelaimių pradžia, tol Lietuvos lenkams, o ir kitoms tautoms, nuoseklios vietos Lietuvos kultūros panoramoje negalėjo būti.

Šie istoriografiniai poslinkiai padėjo Lenkijos ir Lietuvos šiuolaikinėms visuomenėms suartėti, o tai buvo būtina sąlyga siekiant integruotis į euroatlantines organizacijas. Abi šalys galutinai į jas pateko 2004-aisiais, o tada į pirmą vietą užsienio politikoje iškilo vadinamasis vystomasis bendradarbiavimas, pagal kurį abi šalys savo prioritetais pradėjo laikyti artimąsias Rytų kaimynes – Baltarusiją ir Ukrainą. O tai natūraliai verčia prisiminti posovietinio regiono ateitį savo garsiojoje Paryžiaus „Kultūroje“ dar XX a. šeštajame dešimtmetyje išpranašavusio Jerzy Giedroyco koncepcijas, pagal kurias Lenkijos politikams reikės skaitytis su trijų nepriklausomų valstybių Rytų kaimynystėje egzistavimu, reikės atsisakyti pretenzijų į Vilnių, Gardiną ir Lvovą. J. Giedroyco idėjinis partneris Juliuszas Mieroszewskis apibrėžė net regioną, pavadindamas jį ULB (Ukraina, Lietuva, Baltarusija), kuris neįtikėtinai sutampa su tuo, apie ką šiandien svarsto Lietuvos užsienio politikos kūrėjai. J. Giedroyco ir J. Mieroszewskio parengta geopolitinė formulė ir regiono apibrėžtis Lietuvos užsienio politikai yra aktuali keliais aspektais. Šios geopolitinės formulės tikslas – Rusijos problemos sprendimas. Nepriklausomų savarankiškų valstybių egzistavimas pašalina tiek lenkiško, tiek rusiško imperializmų grėsmę ir geopolitiškai yra Rusijos sulaikymo mechanizmas, o kultūriškai – Vidurio Europos idėjų priartinimas prie Rusijos, siekiant jai daryti įtaką demokratijos linkme. Savo fundamentalia tradicinių Lenkijos idėjų – tiek Romano Dmowskio „kresų“ koncepcijos, tiek J. Piłsudskio federalizmo – kritika, J. Giedroyco ir J. Mieroszewskio koncepcija keičia Lenkijos geopolitikos ir kultūros politikos paradigmą, siūlant atsisakyti Lenkijos „tradicinio istorinio kultūrinio imperializmo“. Juliuszas Mieroszewskis rašė: „Negalime laikytis pozicijos, kad kiekviena didžiarusiška programa yra imperializmas, o lenkų rytų programa – ne imperializmas, o tik pakili „Jogailaičių idėja“. Kitais žodžiais, galime reikalauti Rusijos imperializmo atsisakymo tik su ta sąlyga, kad mes patys visiems laikams išsižadėsime savo tradicinio istorinio imperializmo, jo visų formų ir apraiškų. „Jogailaičių idėja“ tik mums neturi nieko bendro su imperializmu. Tačiau lietuviams, ukrainiečiams ir baltarusiams tai yra gryniausia lenkų tradicinio imperializmo forma.“ Naujoji koncepcija suteikia pagrindą pasitikėti Lenkija, su kuria šiandienė Lietuvos partnerystė yra dažnai palaikoma tik pragmatinių tikslų. Be to, ji suteikia naujai tiek Lenkijos, tiek Lietuvos geopolitinei orientacijai kultūrinę-istorinę dimensiją, o kultūrinis istorinis paveldas tampa aktualus užsienio politikai. Ši koncepcija įpareigoja Lietuvos užsienio politiką kultūriniams ryšiams su ULB regiono šalimis, formuojant šiuolaikinę regioninę tapatybę. Taip aktualizuojasi LDK ir jos tradicijų idėja, kuri įneša į tradicines lenkiškąsias „Respublikos“ koncepcijas LDK istorinio subjektiškumo akcentą. Ši LDK istorijos ir paveldo aktualizacija tiesiogiai susijusi su nau-

1. Paul Sanguszko su motina Marie Anne Elisabeth des Roys d'Eschandelys Podhorcų rūmuose Ukrainoje, 2006 m. Fot. Alfredas Bumblauskas.
2. Riterių garbės kuopa sutinkant Didžiosios Britanijos karalienę Elžbietą II, 2006 m. spalio 17 d. Fot. Mykolas Ambrazas

ju istorikų sambrūzdžiu. Tai ir naujas susidomėjimas LDK istorija Vakarų istoriografijoje (Mathiaso Niendorfo ir Timothy'o Snyderso studijos), lenkų istorikų Henryko Wisnerio ir Krzysztofo Buchowskio koncepcijos apie „senalietuvių" tautą XIX–XX a. pradžioje, Olenos Rusinos koncepcija apie „lietuvių epochą" kaip lemtingą tarpsnį ukrainiečių etnogenezėje, baltarusių istorikų Igorio Marzaliuko, Viačeslavo Nasevičiaus, Aleksandro Belyj koncepcijos, laisvos nuo LDK istorijos baltarusiškos „nacionalizacijos", ir rusų istoriko Aleksandro Filiuškino keliamas uždavinys kurti integralų LDK istoriją ne iš „sudužusio veidrodžio" šukių.

Lietuvių istoriografijoje E. Gudavičius suformavo ištisą kryptį, matančią ir LDK daugiakultūriškumą, ir integracijos tendencijas – LDK politinę tautą, ankstyvą bažnytinę uniją ir kitas bizantinės bei kitas lotyniškosios kultūrinių tradicijų integracijos formas, o ištisa tyrėjų plejada pradeda laikyti Baroko epochą LDK istorijos kulminacija. Sergejus Temčinas mums atranda ištisą LDK rusėnų raštijos pasaulį, aiškiai skiriamą nuo bažnytinės slavų kalbos ir Maskvos raštijos tradicijų. Gintaras Beresnevičius įvedė į lietuvių pagonybės studijas ištisą religijotyrinių koncepcijų spektrą ir pamatė lietuvių pagonybę kaip institucionalizacijos arba „pirminės degradacijos" nepatyrusį „grynuolį", o Zenonas Norkus įveda į LDK istoriją imperiologijos teorijas ir teigia šią valstybę XIV–XV a. buvus britiško tipo imperija. Permąstomi LDK istorijos vaizdiniai šiuolaikiniame lietuvių tapatybės formavimęsi – Nerija Putinaitė pateikia aušrininkų formuoto Lietuvos istorijos vaizdinio ribotumą. Apskritai susidaro įspūdis, kad Vilnius po dviejų šimtų metų, praėjusių nuo Joachimo Lelevelio, atgauna LDK istorijos tyrimų ir naujų koncepcijų formavimosi centro vaidmenį.

O su tuo yra susijusios ir naujos istorinės kultūros formos Lietuvoje. Tai ir siekis įtvirtinti LDK istorinę vėliavą – Vytį raudoname lauke, tai ir siekis parodyti, kad įvairios Lietuvos institucijos 1918 m. tik atsikūrė, o ne įsikūrė. Šiuo aspektu ryškiai matomas Lietuvos kariuomenės siekis parodyti savo istorinę gelmę, suformuojant garbės kuopą su XIV a. riterių, XVII a. husarų ir XVIII a. pabaigos karių uniformomis. Lietuva pradeda atrasti ir „gyvąjį" LDK paveldą – su pasauline „Polonija" tapatinamą, o dažnai ir susitapatinusią LDK aristokratiją. Daug kam buvo sensacija tiesioginio Gedimino ainio Pauliaus Sanguškos atvykimas į Lietuvą ir dalyvavimas kelionėje per LDK paveldo vietas Ukrainoje. „Starolitvinų" suradimas istoriografijoje tiesiogiai nulėmė jų atsiradimą ir šiuolaikiniame gyvenime. Mikalojus ir Motiejus Radvilos ne tik surado savo „senalietuvišką" tapatybę, bet ir pati Lietuva juos atrado, kaip atrado ištisą būrį LDK aristokratų, atvykusių į Lietuvą į pirmąjį 1791 m. spalio 20-osios Lenkijos ir Lietuvos „Tarpusavio įsipareigojimo" minėjimą. Būtent šios dienos, taip pat Gegužės 3-iosios konstitucijos įstatyminis tapsmas atmintinomis dienomis Lietuvos Seime yra tam tikras perversmas Lietuvos istorinėje kultūroje – į Lietuvos istorinę atmintį sugrąžinta visa LDK istorija, o tai leidžia kalbėti apie bent jau dvi lietuvybės sampratas. Šalia Jaunosios Lietuvos formulės – lietuvis, tas kuris kalba lietuviškai, gina Nepriklausomybę ir semiasi stiprybės iš herojinės XIV–XV a. praeities, atsiranda Senosios Lietuvos samprata, o tokios lietuvybės formulė buvo žinoma dar XIX a. viduryje: lietuvis – tas, kuris gina laisvę, vadovaujasi Lietuvos Statutu ir sąjunga su Lenkija. Jis provokuoja mintį apie Lietuvos sampratų kaitą, kartu verčia kritiškai permąstyti iš Jaunosios Lietuvos laikų ateinančius stereotipus. Tokios Lietuvos tapatybė buvo sukurta gynybinėmis ir separatistinėmis sąlygomis, turėjo antilenkišką ir antivakarietiš-

Vilniaus bažnyčios. Fot. Romanas Raulynaitis

ką pobūdį, buvo pagrįsta paramokslinėmis istorinėmis koncepcijomis, o tai savo ruožtu skatino selektyvų požiūrį į praeitį ir didelės dalies Senosios Lietuvos tradicijų atsisakymą. Nerija Putinaitė puikiai atkreipė dėmesį į mūsų Jaunosios Lietuvos vieno iš kūrėjų Mykolo Krupavičiaus vaikystę – lietuvių valstiečiai žinojo tik kad kažkada būta Karaliaus. Visa istorija buvo virtusi Čiurlionio „Pasaka“. Jaunoji Lietuva prisiminė Karaliaus vardą ir visą herojinę epochą, tačiau ir šiandien ji – seniai nebūtin nugrimzdusi istorija. Šiandienis senalietuvių sąjūdis turi gyvas sąsajas su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštija ir gali tapti Lietuvos partnerystės su Ukraina, Baltarusija ir Lenkija simboliu. O svarbiausia – šiandien, kai Lietuva ir Lenkija Europoje, „senosios“ ir „jaunosios“ Lietuvos susitikimai bei dialogai turi mus vesti naujos ir atviros, taigi – europinės Lietuvos tapatybės link.

LDK ir Lietuvos Tūkstantmetis

Lietuva mini savo Tūkstantmetį. Tiesa, kartais susikuklinama – mini tik savo vardo Tūkstantmetį, nes negalima kalbėti apie to meto valstybę, o akis rėžia kriminalas – šv. Brunono Bonifacijaus nužudymas. Tuo užmirštama, kad šaltiniai kalba apie Lietuvos „karaliaus“ Netimero krikštą. Jau tai patvirtina, kad 1009-ieji – ne tik Lietuvos vardynos. Tai – pirma tiksli Lietuvos istorijos data, pirmas tikras Lietuvos istorijos siužetas. Be to, Lietuva buvo kelyje iš genties į valstybę, taigi Lietuva ne tik buvo atrasta, bet ir pati buvo atsiradusi. Vadinasi, nebus klaidos – 2009-aisiais reikia minėti ne tik Lietuvos vardą, bet ir Lietuvos Tūkstantmetį. 1009-ieji metai buvo tarsi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos priešistorė, o LDK tradicija atgyja XX–XXI a. sandūroje. Taigi Lietuvos Tūkstantmečio negalima įsivaizduoti be Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos. Jos istorijos samprata, sukurta aušrininkų ir išplėtota Adolfo Šapokos buvo esminė tradicinės lietuviškosios tapatybės dalis. Įvykusios LDK istorijos vaizdinio permainos po komunizmo žlugimo esmingai pakoregavo tradicinės istoriografijos teiginius, tačiau tarsi paliko šalia tapatybės problemas. Ne kartą buvo girdėti priekaištai Edvardui Gudavičiui ir kitiems naujai ir kitaip matantiems LDK istoriją – viskas sugriauta ir nieko naujo nepastatyta, Lietuvai reikia idėjų, kurios skiepytų meilę, o ne panieką jai. Atsakydami į šią kritiką, esame pasiūlę tezes, kurios, bent jau mums, leidžia pamatyti Lietuvos istorijos grožį.

Aštuonios tezės apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istoriją:

- Nesigailėkime, kad pas mus puodai ir civilizacija vėluoja 3000 metų. Vėlyviausio krikšto šalis vienintelė Europoje turėjo atlikti civilizacinį šuolį – džiaukimės, kad Nesvyžiaus ir Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčios yra to paties laiko kaip ir Il Gesu bažnyčia Romoje.
- Neieškokime jaunosios Lietuvos patriarchų ieškotos, bet taip ir nesurastos ir nesurandamos dingusios pagoniškosios baltų Atlantidos; atsigręžkime į Baroką, kuriame susikūrė Vilniaus didybė ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos europietiškoji tapatybė.
- Nesigailėkime ir neklauskime, kur dingo Vytauto imperija; kelkime klausimą – kaip šalis, be ypatingų gamtos ir žmonių išteklių, tapo ryčiausia, tačiau integralia Vakarų kultūros šalimi. Vytautas – ne LDK istorijos kulminacija, o kelio į Europą pradžia.
- Susigrąžinkime į savo atmintį visą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istoriją; su-

1. 2009-ųjų sutiktuvės – Lietuvos Tūkstantmečio ir Vilniaus – Europos kultūros sostinės metų atidarymas. Fot. Romanas Raulynaitis.
2. Vilniaus panorama. Fot. Romanas Raulynaitis

sigrąžinkime LDK piliečių ir patriotų patirtį, sukūrusią Lietuvos Statutus ir anksty viausią Europoje Gegužės 3-iosios konstituciją; susigrąžinkime maksimą – esame įstatymo vergai, kad būtume laisvi.

- Neieškokime lietuvių Lietuvos istorijoje, kaip siūlė Adolfas Šapoka – juk viskas šioje istorijoje priklauso ir lietuviams, kaip ir baltarusiams bei ukrainiečiams, kaip ir Lietuvos, Ukrainos ir Baltarusijos lenkams. Prisiminkime LDK „lietuvių naciją", suvienijusią įvairiakilmę, įvairiakalbę ir daugiakonfesinę bajoriją. Iš šios „natio lituana" pilietiškumo sampratų gali pasimokyti ir XXI amžiaus Lietuva bei visas ULB regionas.
- Atsigręžkime į Vilniaus istorinį išskirtinumą – tai vienintelė Europos sostinė, stovinti ant dviejų pasaulių – lotyniškojo ir bizantiškojo – ribos. Pamatykime Lietuvą kaip šiauriausią ir ryčiausią katalikišką šalį, apėmusią dideles stačiatikių erdves ir sugebėjusią sukurti taikų sambūvį tarp šių dviejų kultūros tradicijų, o kartu tapti dešimties konfesijų ir religinės tolerancijos šalimi. Vilnius – ne tik Vakarų kultūros forpostas, bet ir supratimo tiltų tarp Rytų ir Vakarų tiesėjas.
- Pamatykime XVIII–XX amžiaus karų, sukilimų ir rezistencijų istoriją kaip kovą ne tik už Lietuvą ir jos Nepriklausomybę, bet ir už Europą bei Laisvę. Mokykimės iš Lietuvos ir Europos idėjos herojų – nuo Jokūbo Jasinskio iki Juozo Lukšos-Daumanto; mokykimės iš išdavysčių – nuo Targovicos iki...
- Matykime Lietuvos ir Vilniaus istoriją su visais iššūkiais, tragedijomis ir džiaugsmais; tai – mūsų istorija, tai – mūsų laiko pilnatvė.

Šias tezes viešai Vilniaus universiteto Auloje gynėme nuo Mariaus Povilo Šaulausko metodologinės kritikos – kaip galime įrodyti, kad šios idėjos yra teisingesnės, naudingesnės ir gražesnės. Taip ir atsakėme: jos yra moksliškesnės – labiau atitinka šiuolaikinį žinojimą, taigi – ir teisingesnės; jos labiau leidžia susikalbėti su kitomis tautomis, taigi – jos yra ir naudingesnės; jos sugrąžina į Lietuvos tapatybę Baroką – taigi jos – ir gražesnės.

Neperšame šių idėjų tiems, kuriems jų nereikia, tačiau ir jiems būtų pravartu Tūkstantmečio idėjos kontekste apmąstyti visus Lietuvos likimo vingius. Juk Tūkstantmečio idėja kilo krikščioniškoje Europoje šv. Brunono Bonifacijaus epochoje, kada reikėjo, belaukiant Kristaus, ne tik pasidžiaugti, kas nuveikta, bet ir apmąstyti, kas nenuveikta. Millennium – tai slenkstis, ant kurio laukiama Paskutiniojo Teismo. Vėlesnė Europos istorija supasaulietino šią idėją, bet neatsisakė svarbiausio – mąstome ne tik apie praeitį, mąstome apie dabartį ir ateitį. Lietuvą tai daryti verčia jau vien tai, kad būtent savo Tūkstantmečio epochoje – XX–XXI a. sandūroje Lietuva patyrė tokius virsmus, kokių nebūta per visą Tūkstantmetį. Juk 1990-aisiais prasidėjo ne tik naujas Lietuvos valstybingumo tarpsnis, atvedęs Lietuvą 2004-aisiais į euroatlantines organizacijas. Lietuva dar niekada savo Tūkstantmečio istorijoje neturėjo tiek daug draugų ir sąjungininkų. Užteks prisiminti į Vilnių atvykusio JAV prezidento George'o Busho žodžius: „Tie, kurie pasirinktų Lietuvą savo priešu, taptų ir Jungtinių Amerikos Valstijų priešu. Agresijos akivaizdoje jums niekada nebeteks kovoti vieniems." Taigi esame saugiausi savo istorijoje, o ir daug kuo kitu XX–XXI a. sandūra yra iškiliausias taškas Lietuvos Tūkstantmečio istorijoje. Kartu drįstume manyti, kad realiai naujas Lietuvos Tūkstantmetis prasidėjo ne 2009-aisiais, o 2004-aisiais, o dar giliau pažiūrėjus, 1990-aisiais. Taigi naujos galimybės ir nauji iššūkiai – apie tai verčia mąstyti Lietuvos Tūkstantmetis. Mąstyti apie tai, ką vadinsime Lietuva ir lietuviais ir kaip gyvensime ateinančius šimtmečius.

P. S. Viskas iš vargo dėl Vilniaus...

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Jau pabaigus knygą ir net ją sumaketavus, tačiau dėl ekonominės krizės dramatiškai užtrukus spausdinimui, LDK paveldo ir idėjos reikalų padėtis vis labiau artėjo prie „nulinės“ pozicijos – o tai reiškia, kad LDK niekam nereikia, ji trukdo Lietuvos pragmatiškai politikai. Todėl atrodo, kad būtina tas pačias idėjas ir koncepciją performuluoti dar dramatiškiau. Šventaragio ir Gedimino, Jono Basanavičiaus ir Šlapelių epochų nepakanka paaiškinti, iš kur Vilniaus grožis, sukurtas, pasak Maironio, per „penkis amžius nakties be aušros“. O jei taip, tai lietuvis Vilniuje, matydamas tik Vytauto Didžiąją Lietuvą, tačiau atmetęs LDK vėlyvąjį paveldą ir tradicijas, nusitęsusias iki pat XX a., yra tik svečias. Todėl ir verta užaštrinti Vilniaus klausimą LDK svarstymuose. Imperija be metropolio idėjos neįsivaizduojama, tačiau kaip ši idėja pasiklysta LDK paveldo dalybose! Šiuos dramatiškus Vilniaus paveldo ir likimo apmąstymus lydi nespalvotos Algimanto Aleksandravičiaus fotografijos. Kaip žinoma, šis fotomenininkas yra laikomas vienu iš geriausių, jei ne pačiu geriausiu Lietuvos portretistu, tačiau jis atsigręžė ir į visos Lietuvos bei Vilniaus „veidą“. O mes toliau manome, kad reikia kalbėti ne apie „veidą“, o „veidus“.

Kaip žinoma, Vilniaus istorinis centras 1994 m. pateko į UNESCO Pasaulio paveldo miestų sąrašą pagal antrąjį kultūros paveldo vertybėms taikomą kriterijų už tai, kad „yra puikus viduramžių miesto, keletą amžių turėjusio didelę įtaką Rytų Europos architektūros ir kultūros raidai, pavyzdys“, o pagal ketvirtąjį – už tai, kad „savo architektūriniu peizažu ir išsaugota pastatų įvairove Vilniaus yra išskirtinė Vidurio Europos miesto, organiškai besiplėtojusio penketą amžių, iliustracija“. Chronologija abiejose formulėse griežčiau neapibrėžiama, tačiau antrojoje nurodomi „penki“ „organiškos plėtros“ amžiai verstų manyti, kad turima galvoje XIV–XVIII a. Vilniaus istorija. Tačiau tokia chronologija jau pirmu žvilgsniu prieštarautų pirmojoje formulėje minimiems „viduramžiams“, tačiau dar svarbiau tai, kad bent kiekybiškai didžioji Vilniaus nekilnojamojo ir kilnojamojo paveldo dalis yra iš tikrųjų ne iš viduramžių, o iš XVII–XVIII a. Pridurti galima dar griežčiau: iki šių laikų išlikęs Vilniaus barokinis siluetas ir senamiesčio „užsipildymas mūru“, t. y. perėjimas nuo seklyčių prie kvartalų miesto, įvyko tik po 1737 m. gaisro. Taigi Vilniaus puošnumo ir UNESCO pripažintų verčių susiformavimo chronologinis koncentras yra XVIII a. 2–3 trečdaliai. Šitokiai išvadai iš principo turi pritarti visi Vilniaus paveldo žinovai.

Antra vertus, ši tezė akivaizdžiai prieštarauja taip pat visuotinai pripažįstamai sampratai, kad Lietuvos istorija tarp Vytauto laikų ir XIX a. tautinio atgimimo yra tik plonas konspektas, palyginti su „karžygių“ ir „Atgimimo“ epochomis. O ir konspektuoti, ypač XVII–XVIII amžiuje, nėra ko: tai bajorų anarchijos ir sulenkėjimo epocha, kurios samprata sutelpa į pralėbautos ir praloštos valstybės įvaizdį. Taigi XVII–XVIII amžiai lietuviams yra tiek svetimi, kad Lietuva turėjo atbusti ar net atgimti XIX amžiuje. Aišku, tai yra metaforiški vaizdiniai, tačiau šiandien aiškėja, kad būtent tokiais ir operuoja vadinamieji didieji pasakojimai.

Kitokio Lietuvos istorijos vaizdinio ilgai nebuvo (ar tiksliau – alternatyvūs vaizdiniai buvo marginalizuoti), todėl paveldo tyrėjai ir restauratoriai ilgai turėjo jaustis keistai: arba tirti ir restauruoti svetimos epochos svetimą, o ne savą paveldą, arba kurti paveldosaugininko tapatybei adekvačius „mažuosius naratyvus“, nebandančius koreguoti, o juo labiau keisti „Didžiojo“. Kas yra tie „didieji pasakojimai“? Istoriniai „didieji naratyvai“ (pranc.: *méta récits*, *grands récits*, *maître-récits*; angl.: *metanarratives*, *grand narratives*, *master narratives*; vok.: *Metanarrativen*, *Großerzählungen*, *Meistererzählungen*) yra api-

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

brėžiami kaip dramatiški lengvai papasakojami pasakojimai, tačiau pateikiantys ilgalaikės raidos linijas ir ideologinę žinią su konkrečiomis veikimo nuorodomis, sujungiantys mokslinius tyrimus su visuomenės istorinės sąmonės vaizdiniais. Apeliuodami į emocijas, jie padeda kurti naują kolektyvinį identitetą. Tai gali būti konceptualios istorinės mikrosintezės, kurių istorikams dažnai ir kurti nebereikia, nes jau vienu ar kitu pavidalu egzistuoja – istorikams reikia tik pasirinkti. Apskritai didžiaisiais pasakojimais galima laikyti ne tik „pavyzdinius" pasakojimus arba tekstus, ir ne tik akademiškai pagrįstus, bet ir meninius tekstus ar netgi kitus meno – dailės, muzikos, architektūros – projektus, kuriančius tam tikrus vaizdinius, kuriuos reikia rekonstruoti ir verbalizuoti.

Jau iš XIX a. ateina skirtingos rusų ir lenkų istorikų koncepcijos, diametraliai skirtingai matančios LDK istorijos kreivę, o ypač Abiejų Tautų Respublikos žlugimo ar sunaikinimo priežastis. Lietuvių istoriografijai šios problemos ilgai nerūpėjo, tačiau kirtosi, o ir šiandien kartais kertasi lietuvių ir lenkų istorikų koncepcijos, ar virto LDK Lenkijos istorijos objektu, o jei virto, tai kada. Šiandien akivaizdžiai skiriasi lietuvių ir dalies baltarusių koncepcijos dėl LDK etninės kilmės bei pobūdžio. Paprastai tokiais atvejais viena tautinė mokykla kitą apkaltina „neobjektyvumu". Adolfo Šapokos redaguotos „Lietuvos istorijos" įvade buvo sakoma: „lig šiol, kaip matėm, Lietuvos istoriją rašė svetimieji, – kiekvieni vis savo tikslais." Vadinasi, neatsižvelgiant į tai, kad nuo istorizmo metodologijos pradžios XIX a. visi istorikai ant savo darbastalio turi tuos pačius šaltinių kritikos metodus: filologinę šaltinių kritiką, diakritiką, sisteminę kritiką ir visi deklaruoja objektyvumo siekį, tačiau vieni kitus kaltina „skirtingais tikslais".

Nuo ko priklauso, kad taip skiriasi „objektyvių" istorikų pažiūros? Nuo to, kad kaunamasi „dėl Tėvynių garbės" (lenkų istoriko Jerzy'o Topolski'o posakis), o dar gudriau išsireiškus – kad atstovaujama kuriam nors nacionalistiniam „didžiajam pasakojimui". Lietuvoje ši problema dažniausiai net nenujaučiama – nacionalistinio naratyvo dominavimu laikytina jau vien tai, kad neieškoma ir net neįsivaizduojama jokio kitokio (nebent visuotinai atmesto komunistinio ar marksistinio). Tautininkiškumas ar tautiškumas yra laikomas savaimine vertybe, kuriai netaikytina pejoratyviškai traktuojama nacionalizmo sąvoka.

Moderniųjų laikų lietuvių istorinė savimonė formavosi XIX a. romantizmo idėjų pagrindu. Klasikinį šios savimonės modelį sukūrė tautinio atgimimo patriarchu sutartinai laikomas Jonas Basanavičius. 1912 m. Basanavičius išspausdina veikalą „Iš krikščionijos santykių su senovės lietuvių tikyba ir kultūra". Ši nemažos apimties studija vadinama paradigmine lietuviškai savimonei, ją galima laikyti pagoniškojo romantinio „didžiojo pasakojimo", pagal kurį visos lietuvių tautos nelaimės, jos kultūrinis ir civilizacinis žlugimas prasidėjo nuo jos susidūrimo su krikščioniškuoju pasauliu, pagrindu. Pagal Basanavičių, krikštas ir civilizacija buvo primesti Lietuvai ir išvedė ją iš savaimingo, unikalaus raidos kelio, kurio esminis bruožas – lietuvių kalba, daina ir religija. Taigi, anot Nerijos Putinaitės, lietuvių kultūra Basanavičiui yra tik „didžios būtos civilizacijos aidas", arba kitaip tarus, pridurtume – pagoniškosios „Atlantidos" nuolauža. Tiesa, idėją, kad Lietuvos kultūros esmingiausiu ir vertingiausiu bruožu yra laikytina pagonybė, galima įžvelgti jau Simono Daukanto kūryboje, juo labiau kad ilgai vieninteliu spausdintiniu (1845 m.) jo veikalu buvo tik „Būdas", kuriame, skirtingai nei kituose Daukanto darbuose, pateikiama ne „diachroninė" Lietuvos istorija, o „sinchroninė" pagoniškosios kultūros studija. Pradingusi pagoniškoji epocha buvo ir lenkiškai rašiusių Vilniaus istorikų romantikų – Teodoro

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Narbuto ir Juzefo Ignaco Kraševskio – susižavėjimo, ar net su tuo susijusio falsifikavimo, objektas. Tačiau būtent Basanavičius pataikė į „laiko pilnatvę“ – besiformuojančiai naujai iš valstiečių kilusiai Lietuvos visuomenei priešas buvo ne Rusija, o lenkakalbė Lietuvos bajorija. Jonui Basanavičiui istorija ir nėra itin būtina, jam užtenka sampratos, kad tikroji Lietuvos kultūra yra pagoniškoji, nes su krikštu prasidėjusio kultūros nuosmukio vienas iš pavidalų ir buvo polonizacija. Šios formulės revoliucingas kitoniškumas ypač matyti lyginant su prieš tai buvusia formule, užfiksuota vadinamajame „Lietuvių katekizme“, funkcionavusiame dar 1863 m. sukilimo metu: „Kas yra lietuvis? Tas, kas tiki laisve ir laikosi Statuto; Be ko negali gyventi lietuvis? Be laisvės ir vienybės su lenkais.“

Atsisakius tokio lietuvybės apibrėžimo, tapo aktuali lietuvybės kreivė su budėjimo, užmigimo ir atbudimo (atgimimo) tarpsniais. Taip, siekiant išsivaduoti ne tiek iš Rusijos politinės priespaudos, kiek iš lenkų kultūrinės įtakos, suformuluojamas anticivilizacinis, antivakarietiškas, antikrikščioniškas, antilenkiškas Lietuvos istorijos „didysis pasakoji-

mas“. Jis mažai ką bendro turėjo su tuo metu besiformuojančiu kritiniu istorijos mokslu. Žinant solidžias XIX–XX a. sandūros lenkų istoriografijos mokyklas ir tai, kad beveik tuo pačiu metu kaip ir J. Basanavičius – 1913 m. savo iki šiandien moksle nepralenktą tekstą apie LDK etnopolitinę struktūrą paskelbia būsimasis europinio masto lenkų istorikas Oskaras Haleckis, Lietuvos valstietiškai inteligentiški papasakojimai apie Lietuvos praeitį atrodo gūdžiai ir liūdnai. Nebūkime pesimistai ir nelyginkime Lietuvos patriarcho ir kitų aušrininkų pažiūrų net su baltarusių Mitrofanu Dovnar-Zapolskiu ar ukrainiečių Mychaila Hruševskiu. Būkime optimistai. Tačiau tada pripažinkime, kad mums ir nereikia tos išgalvotos praeities, kad Lietuvai yra ne tūkstantis, o šimtas metų, ir iš Basanavičiaus veikalų, neprarandančių aktualumo ir šiandien, o tai reiškia ir nulėmusių Lietuvos ateitį, aktualiausia tebėra Basanavičiaus parengta ir 1903 m. išleista tautosakos rinktinė „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“. Šiuo veikalu, regis, labiau galima paaiškinti, kodėl Basanavičiaus epigonų buvo tarpukario Lietuvoje, išliko išeivijoje, o iš jos gedgaudizmo ir įvairiomis kitomis „liaudies istoriografijos“ – pičelizmo, sarmatizmo – atmainomis sugrįžta net į šiuolaikinę Lietuvą. Juk Basanavičius, siekdamas budinti Lietuvą, veržėsi į tas sritis, kurias tuo metu sunkiai valdė mokslas, todėl jo klaidas galima paaiškinti, suprasti ir pateisinti. Tačiau kaip jei ne vėlių bei velnių sferos įsikišimu paaiškinti Česlovo Gedgaudo 1972 m. „civilizacinę“ studiją, „paremtą“ šaltiniais, kurių nežino istorijos mokslo pasaulis, atsiremiantis į Arnoldo Josepho Toynbee'o ar Fernando Braudelio civilizacines koncepcijas. Ar iš jų, ar iš gyvenimo vėlių bei velnių sferos ateina tie, kurie bando mus

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

užburti aiškinimais apie aukštą (garbūs ponai, pasakykite vieną kartą su kuo lyginate – su antikine Graikija, Roma, Bizantija, keltais, germanais?) baltų kultūrą? Ir tai daro ne bet kas, o solidūs rimtas minas nutaisę filosofai, sociologai ir net istorikai, kurie, užmiršę visus savo akademinius antpečius ir svarbiausią civilizacijos kriterijų – raštą, be kritikos, įdėmiai klauso neopagonių pasakojimų apie „žodžio ir dainų civilizaciją“, primenančių Ericho von Dänikeno „prisiminimus apie ateitį“. Taigi net po šimtmečio pagoniškosios „Atlantidos“ paieškos tebėra dalies humanitarų viltis. Tai turėtų stebinti mažiausiai dėl dviejų dalykų. Pirma – Basanavičiaus „didysis pasakojimas“ ir pagonybės idealizavimas turi beveik šimtmečio kritikos istoriją (jos pradžią galima sieti su 1919 m. Petro Klimo „Lietuvių senobės bruožais“, tarpukariu ir išeivijoje ją tęsė Zenonas Ivinskis, o sovietijoje – Juozas Jurginis).

Taigi jau šimtmetį mokslas taip ir neranda pagoniškosios civilizacijos, o jei Algirdas Julius Greimas, Norbertas Vėlius ar Gintaras Beresnevičius ir surado ką nors naujo, palyginti su Basanavičiaus laikų žinojimu, tai ne tiek pagonišką savarankišką civilizaciją, stulbinančią pasaulį, kiek įdomią, tačiau dar formavimosi stadijoje tebesančią religinę sistemą, kuri gali sudominti pasaulio religijotyrininkus. Natūralu, kad to nepakanka patvirtinti „hipotezę“ apie pagonišką baltų Atlantidą. Juo labiau svarbu pažymėti, kad beveik visi minėti pagoniškosios religijos tyrėjai lietuvių kultūros raidą mato ne per „užmigimo-atbudimo“ prizmę.

Antra – beveik tuo pačiu metu minėtam Basanavičiaus pasakojimui buvo sukurtas alternatyvusis Maironio pasakojimas, kuris buvo gerokai artimesnis besiformuojančiam Lietuvos istorijos mokslui, nes pagrindu laikė ne neapčiuopiamą pagonišką civilizaciją, o „kunigaikščių Lietuvą“ – ekspansionuojančią, o kartu tvirtai apsiginančią ankstyvąją Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją. Taigi kaip paaiškinti, kodėl tiek daug Jono Basanavičiaus, o tiksliau sakant, Česlovo Gedgaudo sekėjų? Taigi kodėl Gedgaudo idėjų likimas yra vienoks, o šiuolaikinės Lietuvos medievistinės mokyklos kūrėjo, dviejų nacionalinių premijų laureato, „Būtovės slėpinių“ demiurgo, dviejų akademijų akademiko Edvardo Gudavičiaus idėjos yra atmetamos? Kodėl prieš jį tyliai pasiunčiami kandžiotis gyliai, o iš tikro – parazitauti ant mūsų istoriografijos grando sukurtų klausimų, problemų ir temų? Paprasčiausia tai paaiškinti reiškiniu, niekuo nesusijusiu su mokslu: viena radijo klausytoja pasakė – neuždrauskim „romantiško patriotizmo romantiško ilgesio“. Aišku, stebina, kad lietuviškajam patriotizmui iki šiol yra būtinos pasakos ar net kvailystės. Vis dėlto, kaip yra pažymėjęs Bronius Kuzmickas, šiuolaikinis Lietuvos atgimimas lietuvybės modelius atsinešė ne iš išeivijos, ne iš tarpukario, o iš sovietinės Lietuvos. O ši „internacionalinio turinio ir nacionalinės formos“ idėją realizavo per įvairiomis sovietinėmis šventėmis pasirodančią porą – raudonarmietis ir geltonkasė lietuvaitė, tiesiai nužengusi iš „Lietuvos“ ansamblio ir savo išvaizda, regis, niekuo neprieštaraujanti tarpukaryje Kazio Šimonio suformuotiems pagoniškos Lietuvos lietuvaitės įvaizdžiams. Komunistiniai cenzoriai muziejininkams aiškiai išsitardavo, kad Sovietų Lietuvai pagonybė yra artimesnė nei krikščionybė. Ar galėtume įsivaizduoti, kad Genriko Zimano vadovaujamas oficiozas gintų tarpukario Lietuvos kultūros stulpus Stasį Šalkauskį, Antaną Maceiną ar Zenoną Ivinskį? Aišku, kad ne. Tačiau kažkodėl nesistebime, kad iš „Komunisto“ tribūnos buvo ginamas Jonas Basanavičius ir pagonybė nuo Juozo Jurginio skeptiškos laikysenos ir kritikos pagonybės apologetų sovietinėje epochoje atžvilgiu!

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Padarykime išvadą: Jono Basanavičiaus suformuotas pirmasis Lietuvos istorijos „didysis pasakojimas“ yra paramokslinis, tačiau dėl galimybės funkcionuoti sovietmečiu yra kiekybiškai labiausiai išplitęs ir atpažįstamas. Tačiau Basanavičius jo nekūrė, o tik tariamai sankcionuoja dar lėkštesnę sovietinę lietuvybės versiją, kurią esame pavadinę „keturių Ž“ koncepcija: žodis, žemė, Žalgiris ir žydai. Žodis – būtinai zanavykiškas, nuo kitų kalbų išsivadavęs. Žemė – tikriausias lietuvio daiktas, dėl kurio verta dešimtmečiams grandinėmis prirakinti brolius ir be kurios negali pastatyti namo, pasodinti ąžuolo ir užauginti sūnaus. Žalgiris – tai ne vienas iš nedaugelio faktų, žinomų iš Lietuvos istorijos, o „Žalgiris“ – sovietinė sporto draugija, sukurta Maskvoje ir globa apglobusi antrąją, o iš tikrųjų pirmąją lietuvių religiją, pakeitusią ne tik krikščionybę, bet net ir pagonybę. Žydai – visi lietuviai juos myli, tarp jų kiekvienas turi po vieną draugą, tačiau tik po vieną, nes jie yra svetimi, kaip ir kiti lietuvių skriaudikai – lenkai, vokiečiai ar rusai. Todėl mes labai apgailestaujame dėl Holokausto, bet kuo čia mes dėti. Juk darėm ne mes ir tai buvo daroma ne su mūsiškiais. Lietuvybei ne tik filosofinių idėjų, o juo labiau istorijos, bet ir aukštojo mokslo nereikia. Taigi tokiu atveju nereikia ir „keturias Ž“ atsveriančių antinomijų, kurios simbolizuoja Europą ir kurių negalėjo būti sovietmečiu: civilizuoto verslo, romėnų kalbos ar kalbų, Respublikos ar monarchijos santvarkų; krikščionybės ir apskritai Europos kultūros fenomenų. Taigi tik sovietizmu ir lėkštu patriotizmu galima paaiškinti, kodėl suabejojimas Basanavičiaus idėjų šiuolaikiškumu sutinkamas neadekvačiai aštriai.

Ir vis dėlto rūstauti čia reikėtų mažiausiai. Juk pagoniškosios Atlantidos paieškų naratyvas iškelia neatsakomus klausimus: kur dingo pagoniškoji baltų ar lietuvių Atlantida? Pasaulinio mokslo sąmokslas, kaip sako Gedgaudas, ar realus sąmokslas? Bet kuriuo atveju drįstame pasižadėti, kad kramtysime plytą, ankstesnę nei XIII amžius, ar suvalgysime kaimynų istorinio šaltinio kopiją, šnekančią apie lietuvių valstybę iki 1009-ųjų. Tačiau kaip sąmokslu paaiškinti dalykus, kuriuos tikrai žinome iš istorijos. Juk jei turėjome aukštą pagonišką kultūrą, darosi neaišku, kodėl jos niekas nenorėjo priimti, o Lietuva nevirto pagonybę eksportuojančia imperija? Atvirkščiai, kodėl mūsų vaikinai, atsidūrę imperijos pakraščiuose, užuot kūrę pagoniškos inkvizicijos sistemą, iškart krikštijosi stačiatikiškai? Jei turėjome išvystytą pagonišką runų raštiją (kurios niekas iki šiol taip ir nesurado, o jeigu surado, tai – vikingų arba falsifikatai), kodėl pradėjome rašyti rusiškai, o 1697 m. patys įstatymu priėmėme lenkų kalbą? Apskritai, kodėl nutautėjome, o mūsų didieji valdovai, tiek Daukanto, tiek Basanavičiaus požiūriu, tiek mažai tepadarė kurdami tautinę kultūrą: švietimo sistemą ar net lietuvišką universitetą? Apibendrinkime: moksliniu požiūriu tai klausimai, kurių neleidžia kelti net „Neįvykusios istorijos“ metras Aleksandras Demandtas. Idėjiniu požiūriu tai gynybinis, antivakarietiškas, ne antirusiškas, o antilenkiškas ir siauras chronologiškai (1864–1927: Simono Daukanto ir Jono Basanavičiaus mirčių datos) bei kultūriškai modelis.

Bet eikime prie antrosios nuostabos – prie labai anksti, o formaliai net anksčiau atsiradusios alternatyvios Basanavičiui Maironio Lietuvos istorijos „didžiojo pasakojimo“ versijos su kunigaikščių epochos heroizmu ir valstybės galybės akcentu. Tai taip pat matyta Simano Daukanto veikaluose. Tiesa – ne „Būde“ (kurio tąsa ir galima laikyti Jono Basanavičiaus idėjas), o jau po Daukanto mirties išspausdintuose veikaluose, kuriuose pateikiama diachroniška Lietuvos istorija: kartais iki Vytauto mirties, o kartais iki Liublino unijos. O, kaip atkreipė G. Sliesoriūnas, net šią uniją S. Daukantas savo laiškuose Teodorui

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Narbutui laikė „koroniažų“ nubrėžta istorijos riba, nes „ir po šių metų turėjome savo atskirą teisę, savo antspaudus ir savo pareigūnus“. Reikėtų specialiai aiškintis, kas Simono Daukanto idėjų perėmė daugiau – Basanavičius ar Maironis. Tačiau vienas dalykas yra aiškus – Maironiui rūpi ne tik pagoniška Lietuva. Jam Lietuvos galybė yra Vytautas, todėl jis savaip interpretuoja „budėjimo-užmigimo-atbudimo“ koncepciją. Maironiui Lietuvos „užmirimas“ prasideda ne su Lietuvos krikštu, o su Žygimanto Augusto mirtimi. Po jos viskas sudėliojama pagal monarchus, tačiau ir vėliau kažkaip keistai lieka nenumirę „lietuvių rašliavos“ autoriai (kuriems paskiriama beveik tiek pat vietos, kiek „Lietuvos užmirimo“ skyriui). Antra vertus, „Tėvynės mylėtojais“ laikomi Gegužės 3-iosios kūrėjai ir smerkiami tie, kuriems nepatiko „ukininkų palengvinimas ir didžiunų valios sumažinimas“. Tai tarsi yra „Lenkų“ atsibudimas, tačiau Gegužės 3-iąją ginanti ir „Juozo Poniatauskio bei Kosciuškos rikiuojama kariuomenė“ yra „Lenkų ir Lietuvių“, Rusai dalijasi „Lenkiją“, bet Kosciuškos „pasikėlimas išsiplatino po visus Lenkus ir Lietuvius“! Mūsų mylimas Maironis taip ir nepaaiškina, ką jis čia turi galvoje. Aišku yra viena: iš J. Basanavičiaus vėlių ir velnių užbūrimų išsivaduoti sunku. Aišku ir antra: galutinai 1906 m. išdėstyta Maironio „Lietuvos istorijos“ versija per Alekną nuėjo iki Adolfo Šapokos ir tapo iki šiandien akademinių Lietuvos istorijos tyrimų programos pagrindu.

Adolfas Šapoka, kaip ir Simonas Daukantas bei Maironis, pabandė Lietuvos istorijos kreivę pratęsti iki Gediminaičių dinastijos pabaigos, ir net matyti kartu su Ivanu Lappo LDK ir po Liublino unijos, tačiau ilgai abejojo Gegužės 3-iosios konstitucija, ir tik išeivijoje sugalvojo, kad Lietuva 1791 m. spalio 20 d. gavo daugiau nei Liublino unijoje. Tautinio atgimimo pamatas buvo valstiečių žemės siekis ir su tuo susijusi nemeilė lenkams, o tiksliau – lenkakalbei Lietuvos bajorijai. Antano Smetonos ir Augustino Voldemaro suformuotas antilenkiškumas buvo tiek galingas, kad A. Šapoka tik 1954 m. peržengė 1906-ųjų Maironį. Liūdnas Tėvynės mąstytojų idėjų likimas.

Mūsų istoriografijos metro A. Šapokos vadavimasis iš dominuojančio „didžiojo naratyvo“, drįstume manyti, nepasisekė, nes šiuo atveju mums ypač aktualus Vilniaus klausimo sprendimas buvo itin „saliamoniškas“: visa Vilniaus istorija yra lietuviška. Toks požiūris yra išdėstytas A. Šapokos studijoje „Senasis Vilnius“. Šapoka, kaip žinoma, buvo deklaravęs principą „ieškoti lietuvių Lietuvos istorijoje“. Deja, Vilniaus istorijoje šis principas, ypač lietuvius suvokiant moderniųjų laikų požiūriu, buvo ir yra sunkiai įgyvendinamas. Štai kodėl A. Šapoka, viena vertus, nerutuliojo į priekį lenkų istorikų Jano

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Fijałeko (pirmasis atkreipė dėmesį į lietuviškųjų pamokslų tradiciją Šv. Jonų bažnyčioje iki pat 1737 m.) ir Marijos Łowmiańskos pastabų apie lietuvius senojoje Vilniaus istorijoje ir tuo iš esmės atsisakė savo deklaruoto principo. Kita vertus, deklaruodamas, kad „savo amžinosios sostinės istoriją“ jis aptaria tik „bendrais rėmais“, Šapoka nekelia etnolingvistinių problemų, todėl visa Vilniaus istorija netiesiogiai siūloma laikyti lietuviška. Pirmu žvilgsniu, tai tarsi atsisakymas „užmirimo-atgimimo“ pasakojimo. Tiesa, kai kurios tautinės mažumos A. Šapokos darbe retsykiais fiksuojamos, tačiau tai, regis, vyksta lyg ir atsitiktinai, be to, net ir šios pastabos neliečia stambiųjų istorinės sąmonės įtampos zonų, t. y. Vilniaus lietuviškumo-lenkiškumo-rusėniškumo problematikos. Šių problemų atsisakymas palieka neatsakytą svarbiausią klausimą – kodėl Lietuvos visuomenės nevartoja lietuvių kalbos, o 1697 m. įstatymu suteikia lenkų kalbai oficialios kalbos statusą. Tačiau tai konstatavus, reikia kelti klausimą, o iš kur Lietuvoje tiek daug rusėnų kalbos ir kodėl Lietuvos Metrikoje nėra nė vieno dokumento lietuvių kalba.

Taigi apėjus šiuos klausimus ir nesukūrus Vilniaus lenkėjimo priežasčių ir mechanizmų koncepcijos, Vilnius nėra „atbudinamas“ anksčiau nei tautinis atgimimas (ko galbūt norėtų A. Šapoka), o kartu neatsisakoma vėlyvosios LDK visuomenės „užmirimo“ ar „užmigimo“ būsenos konstatacijos. Todėl ir toliau Adolfo Šapokos principą „ieškokime lietuvių“ siekė įgyvendinti Jurgis Lebedys ir Zigmas Zinkevičius, ženkliai pasistūmėję lietuvių ir lietuvių kalbos senajame Vilniuje paieškose. Tačiau vargu ar tolesnės konkrečių etninės kilmės lietuvių paieškos ypač padidins jų nuošimtį vėlyvojo Vilniaus istorijoje. Todėl šis empirinis lietuviškumo konceptas neleidžia išplėsti lietuvių istorinės sąmonės perspektyvų Vilniuje. Ji ir šiandien kartais primena „kolonisto“ ar „kolonizatoriaus“ svetimame mieste savimonę, juk tiek iš pagoniškosios, tiek iš maironinės „užmirimo-atgimimo“ koncepcijos nuosekliai atsiranda dviejų, tiesą sakant, chronologiškai itin siaurų „lietuviškų“ Vilniaus periodų samprata. Šiuos periodus simboliškai pavadinkime: Šventaragio (ikikrikštinis Vilniaus periodas) ir Šlapelių (dešimtmetis po lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo 1904 m.). Drįstume manyti, kad tai ir yra dominuojantis, tegu ir į kolektyvinę pasąmonę nugramzdintas, lietuvių vilniečių laikysenos modelis, kuris reikalauja sau paguodos, nes neapima turtingųjų Vilniaus istorijos periodų.

Paprastai guodžiamasi „objektyvia“ rusų poeto Konstantino Balmonto laikysena, išdėstyta eilėmis: „Atėję lenkai rado ten pirmykštę lietuvišką pilaitę. Lenkų triūsas išdailino ir papuošė tą miestą. Ką nors papuošęs, tu įgauni teisę į tai, ką papuošei? Manau, kad ne.“ Tuo pripažįstama, kad Vilnius – Lietuvos žemėje, bet išpuoštas arba pastatytas tai lenkų – vadinasi, lenkiškas miestas Lietuvos žemėje. Iš tokios pozicijos nuosekliai ir plaukia – atsibudęs šeimininkas supyksta ant tarnų, kam šie išpuošė jo sodybą. Kartais supykstama taip, kad net norima atsisakyti tos sodybos. Tik taip galima įvardyti nuoseklų XVI–XVIII a. LDK ir Vilniaus paveldo atsisakymą kunigo Juozo Tumo-Vaižganto suformuotoje koncepcijoje, kurią Mindaugas Kvietkauskas įžvalgiai pavadino „gamtiniu“ lietuvybės modeliu. Tai – gelminis psichinės ir kūniškos prigimties archetipas, kurio kultūra ir istorija negali pakeisti; tautinio atgimimo metu kaip tik šis prototipas ar archetipas iš naujo iškyla pro paviršines kultūrines apnašas. Nuosekliai šiai pozicijai Vaižgantas apie 1918–1920 m. rašytuose tekstuose atsisako ir Vilniaus, lenkakalbę Vilniaus visuomenę apibūdindamas taip: „Et, girdi, ką tokią tautos gangreną beėmus atgal, velik visai juo nusikratyti. Ar tas vienas miestas – valstybės sveikata ir išganymas? Bene [reikia] „širdies“,

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

iš kurios visai šaliai teka svetimas, dirbtinis, ne tos šalies gamtos kraujas ir tegamina jai anemiją, kol nepabaigs visiškai užnuodyti!“ Tokia koncepcija neįsigalėjo net tarp Vaižganto partiečių tautininkų, kurie pasirinko šūkį „mes be Vilniaus nenurimsim“. Bet kodėl nenurimsim – tik tam, kad atsiimtume „lietuvišką pilaitę“? Paradoksalu, bet būtent lietuviškąjį žvilgsnį į Vilnių nepaprastai išplėtė sovietinės istoriografijos grandas Juozas Jurginis. Jis dramaturgiškai parodė Vilniaus istorijos istoriografijos reljefą ir išskyrė romantinį (M. Balinskis, J. I. Kraševskis ir kt.), rusiškąjį, vokiškąjį, lenkiškąjį ir lietuviškąjį požiūrį į Vilnių. Šiuos požiūrius, tendencingai siekiančius surasti Vilniuje savo tautų pėdsakus ir susieti miestą su savo tautų ir valstybių istorija, J. Jurginis kildino iš nacionalistinių ideologijų. Sovietiniam istorikui tai esą svetima, reikia Vilniaus istorijoje įžvelgti visuomenės klasių ir jų kovos istoriją, iškelti pažangiąsias istorijos tendencijas. Šitaip remiantis sovietine retorika buvo neutralizuoti tautiniai žvilgsniai, atsisakant dalyvauti Vilniaus paveldo dalybose. Tuo neutralizuojamas ir lietuviškasis nacionalizmas, įvedama perspektyvi „feodalinio“ valstybinio patriotizmo koncepcija (laikytina jau šiais laikais plėtojamos politinės tautos koncepcijos pirmtake). Tačiau tuo Vilniaus paveldas netiesiogiai pririšamas prie naujai formuluojamos lietuviškosios istorinės perspektyvos, kuri savaime griovė „užmirimo-atgimimo“ koncepciją.

Į šį pasakojimą netilpo ir daugiau su Vilniumi susijusių dalykų: jau nuo Michailo Vorobjovo einantis susižavėjimas Vilniaus menu, nusitęsęs per visą sovietinę epochą ir suteikęs pagrindą Lietuvos dailės ir architektūros istorikų darbams, kurio apogėjumi tapo Vlado Drėmos „Dingęs Vilnius“. Į šį pasakojimą netilpo, bet jo nekoregavo daugiakalbės LDK raštijos tyrėjų darbai, kuriuose iškilo Pranciškus Skorina ir kiti Vilniaus spaustuvininkai, Lietuvos Metrikos raštų kūrėjai, Lietuvos Statutų organizatoriai, pradedant Albertu Goštautu. Šiuose tyrimuose iškilo ištisa lotyniškosios raštijos fenomenų plejada, pradedant Mikalojumi Husovianu ir Mykolu Lietuviu, o tai atvėrė kelią į baroko kultūrą su scholastine jos filosofija, meno ir architektūros mokyklomis.

Taip sovietmečiu lietuviai nebenorėjo matyti Vilniuje ir LDK tik pirmykštę neišdailintą pilaitę. Tačiau viskas, kas sovietikoje parašyta, negalėjo pakoreguoti lietuvių tapatybės kalvių sukurtos koncepcijos. Negali svetimos epochos pranašai koreguoti mentaliteto šventenybių. Tiesa, netilpo į dominuojantį modelį išeivijoje Zenono Ivinskio ir kitų christianizacijos tyrėjų darbai, bet pats Ivinskis yra prisipažinęs, kad vardan tautinio susipratimo reikia gludinti skirtumus, o tai, regis, prisidėjo, kad liko neįgyvendintas jo alternatyvios A. Šapokai Lietuvos istorijos sintezės projektas. Taigi viskam reikėjo palaukti naujesnių laikų.

Rimtas Lietuvos istorijos „didžiojo pasakojimo“ su užmirimo-atgimimo sandais permąstymas prasidėjo jau naujausio tautinio atgimimo laikais ir tai galima siedinti su A. Kulakausko ir E. Aleksandravičiaus darbais bei vadinamosiomis Tautinio atgimimo studijomis, kuriose prie šių autorių prisidėjo R. Miknys, E. Motieka, R. Lopata ir kiti. Pratęsiant Meilės Lukšienės tyrimų kryptį, buvo įžvelgtos LDK tradicijos XIX amžiuje (o jau tai savaime kvestionavo „užmigimo“ tezę) ir įvesta į XIX a. Lietuvos visuomenės panoramą ar net tautinį lietuvių atgimimą lenkakalbė bajorija, o tai savaime vertė naujai performuluoti Vilniaus klausimą. Antra vertus, būtent jie nuosekliai suformulavo tezę, kad tarpukario Lietuvos Respublika nebuvo organiška LDK tąsa, o etnolingvistinio nacionalizmo pagimdytas moderniosios tautos kūrinys.

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Vis dėlto vien XIX a. tyrėjų pastangomis negalėjo keistis istorinės sąmonės konjunktūra, jei nesikeičia LDK istorijos samprata. Taigi naujas pasakojimas neįmanomas, kol kitais principais nėra sukonstruojama koncepcija, iš kur atsirado lenkiškumas Lietuvoje. Kol lenkiškumas – Katalikų bažnyčios sąmokslas prieš pagonybę, tol į lenkakalbius Lietuvos bajorus ir Lietuvos lenkus tegalėjo būti žiūrima taip, kaip šiandien kartais žiūrima į Kaliningrado rusus: sėslumo senatis tik legitimizuoja, bet nesuteikia teisių. Šiuo požiūriu Vilniaus lenkai su Lucjanu Żeligowskiu niekuo nesiskyrė nuo 1920-ųjų Varšuvos pozicijos, veikė ranka rankon, todėl visi yra okupantai, o pirmieji – dar ir prievartinės polonizacijos rezultatai. Taigi kol egzistuoja pagoniškosios Atlantidos mitas, tol bus demonizuojama polonizacija.

Išeitį iš šios situacijos ir pasiūlė Edvardas Gudavičius, esmingai atmesdamas daugumą tradicinių požiūrių į LDK istoriją. Visų pirma jis pirmas istoriografijoje (neskaitant A. J. Toynbee) Lietuvos istoriją pamatė iš pasaulio istorijos perspektyvos. Sujungęs antikomunistinio marksizmo (K. Wittfogelio) puoselėtą „azijinio gamybos būdo“ konceptą su civilizacinėmis ir sociologinėmis „centro-periferijos“ teorijomis, jis sukūrė savarankišką globalų pasaulio istorijos modelį su savitu europocentrizmu (Japonija – kaip antroji Europa), daug kur turinčiu sąlyčio taškų su liberaliuoju istorijos modeliu arba didžiuoju pasakojimu. Juo remiantis buvo suformuluota nauja LDK ir Lietuvos istorijos koncepcija. Jos esmė – pavėluoto LDK pritapimo prie Vakarų civilizacijos ir Vidurio Europos procesas, prasidėjęs po krikščionybės įvedimo, pavadintas europeizacija. Suformuluotos Lietuvos „istorinių šuolių“ idėjos: Vytauto laikai ir visas XV amžius kaip civilizacinis šuolis, XVI amžiaus vidurio, XVIII a. pabaigos, Pirmosios Lietuvos Respublikos, taip pat Sąjūdžio bei Nepriklausomybės laikai kaip istoriniai šuoliai.

Taigi Edvardas Gudavičius, performuluodamas Z. Ivinskio viziją, aistringai nuvainikavo bet kokias iliuzijas ne tik dėl pagoniškosios Atlantidos. Senosios Lietuvos grožį jis mato prasidedant tik Vytauto laikais, taigi ten, kur ankstesniuose vaizdiniuose buvo matoma Lietuvos prakilnumo pabaiga. Vytautas sukuria prielaidas Lietuvos europeizacijai, Lietuva XV–XVI amžiuje įvykdo tokį kultūros šuolį, kurio nereikėjo įvykdyti nė vienai Europos šaliai. Sukurta raštijos sistema, pirmosios spausdintinės knygos, Lietuvos Statutai, Abraomo Kulviečio pradėta reformacija – vis tai rodo, kad Lietuva tapo Europos dalimi. Svarbiausias kanalas Lietuvos kelyje link Europos tapo Lenkija; lenkai Lietuvos istorijoje suvaidino tą vaidmenį, kurį kitose Vidurio Europos šalyse suvaidino vokiečiai, tačiau dar ilgai lenkų kalbos perėmimas neprieštaravo lietuvių tautinės savimonės formavimuisi.

Apskritai konkreti europeizacijos išraiška buvo įvairiakalbiai Lietuvos kultūros variantai, tačiau tarp jų konkuruojančius sugebėjo įveikti būtent lenkiškasis Lietuvos kultūros modelis, pavertęs Lietuvos kultūrą „antrąja lenkų civilizacijos laida“, o lietuvius – „kita lenkų tauta“. E. Gudavičius rašo: „Antroje XVII a. pusėje lietuvių bajorai pasivadino lenkais, tačiau dar 1673 m. jie išsikovojo Respublikos seimų šaukimo Lietuvoje alternatyvą. Jie buvo ir lietuviai, o Lietuva neprilygo Mozūrijai ar Mažajai Lenkijai, ji prilygo visai Lenkijai. Kas gi jie buvo? Lietuviai buvo Lietuvos lenkai, o lenkai – Karūnos (Lenkijos) lenkai arba koroniažai. Lenkų tauta buvo suvokiama kaip didžtautė (makronacija), panašiai kaip šiandien anglosaksai, apimantys anglų, amerikiečių, kanadiečių, australų tautas. Lietuva buvo „antroji“ (ne ta) Lenkija“, lietuviai – „kita lenkų tauta“.“ Antras E. Gudavičiaus europeizacijos koncepcijos aspektas – nors ikikrikščioniškoji kultūra iš pirmo žvilgsnio kai ką

1–3. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

turėjo europietiško (valstybė, alodas), tačiau neturėjo raštijos ir kitų išvystytų civilizacijos atributų. Pareikalaudamas metodinio ir šaltinotyrinio tikslumo (o tai ir siutina „liaudies istoriografiją“) pagrindė mintį, kad tos Lietuvoje rastos runos, kurios nėra falsifikatai, yra vikingų, o ne baltų. Net jeigu kada nors būtų rasta baltiška runa, ji nereikštų susiformavusios raštijos sistemos ir industrijos. Juk net runų raštą turėjusių vikingų didžiausi raštijos kūriniai – edos ir sagos – užrašytos tik su krikščionybe atėjusią lotyniškąją rašto sistemą pritaikius senajai norvegų kalbai. Lietuvoje raštijos vakuumą ir LDK kanceliariją iš pradžių užpildė formuojama rusėnų raštija (kurią reikia skirti nuo bažnytinės slavų raštijos), o vėliau – lenkų, kurią Lietuva pati 1697 m. padarė oficialia savo kalba. Tačiau ne lietuvių (taip ir nesuspėjusios susiformuoti į lygiavertę konkurentę), o rusėnų raštijos sąskaita.

Taigi E. Gudavičiaus koncepcijoje konkreti Lietuvos europeizacijos išraiška yra kultūros lenkėjimas. Kadangi šis procesas buvo nulemtas fundamentalių civilizacinių poslinkių, kurie savo ruožtu buvo nulemti pagoniškosios Lietuvos raštijos vakuumo, ir šį vakuumą užpildė lenkų raštija, todėl reikia atsisakyti polonizacijos kaip prievartinio lenkų kalbos ir kultūros skverbimosi į Lietuvą koncepto. Tiek etninės kilmės lenkai LDK, tiek di-

delė dalis Lietuvos bajorijos tapo Lietuvos lenkais. Todėl šiandieniai Lietuvos lenkai laikytini jų ainiais ir jų protėvių kilmės problema tampa antraeile, mažai ką bendro turinčia su identiteto formavimusi. Lietuvos lenkų kultūra buvo ir yra integrali Lietuvos kultūros dalis, nes daugiausia (neskaičiuojant sąmoningos polonizacijos politikos nacionalizmo epochoje) yra natūralus Lietuvos istorinių procesų rezultatas. Taigi reziumuokime – E. Gudavičiaus koncepcija naikina du pagrindinius tradicinės lietuvybės stulpus: raštingos baltų civilizacijos mitą ir Lietuvos lenkakalbės kultūros nenatūralumo ir svetimumo tezę. Būtent šis aspektas ir tapo pagrindu minėtoms fundamentalioms E. Gudavičiaus koncepcijos vertinimų prieštaroms. Tačiau svarbiausia, ką reikia pakartoti E. Gudavičiaus kritikams, – jo koncepcijoje Lietuva yra pasaulio istorijos dalis, todėl pabandymai „pasikandžioti“ dėl valstybės pradžių, o juo labiau dėl pagoniškosios epochos šaltinotyros, vertintini tik kaip

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

papildantys ar geriausiu atveju tik kaip patikslinantys. Tai jau savaime reikalautų nuimti nuo kritikos riksmų decibelus, o svarbiausia verstų pamąstyti – prieš globalią koncepciją dalinė koncepcija yra menkavertė, o apskritai prieš koncepciją niekiniu yra paskiras empirinis faktas. Todėl banali mokslotyrinė pastaba – minėtus Gudavičiaus „kritikus“ reikia diskvalifikuoti jau prieš varžybų pradžią, nes jie nėra sukūrę analogiškų koncepcijų, kurios leistų stebėti dialogą. Tai taikytina net paties aukščiausio rango Lietuvos mastu veikėjams. Gudavičiaus koncepcija tarsi „pastato ant kojų“ visus, ypač krikščionybės, dailės, architektūros, apskritai vėlyvosios LDK kultūros tyrėjus – tiek anksčiau tyrusius, tiek dabar tiriančius, neatsižvelgiant į tai, ką laiko savo autoritetu – Edvardą Gudavičių ar Adolfą Šapoką. Iš šiuolaikinių tyrėjų reikia matyti tiesioginius Gudavičiaus idėjų perėmėjus, tiriančius visą LDK istoriją tiek su rusėniškuoju (raštija ir bažnytinė unija) bei lenkakalbiškuoju sandais, tiek apskritai su LDK politinės tautos samprata, nuvedančia iki 1791 m. „Tarpusavio įsipareigojimo“, kur pamatome Eligijaus Railos, Valdo Rakučio, Ramunės Šmigelskytės-Stukienės ir kitų tyrimus.

Manytume, kad LDK kaip didvalstybės matymą pratęsė Z. Norkaus imperiologinės LDK studijos, naujai paaiškinančios kultūrinę, kalbinę ir konfesinę įvairovę (kaip rodo Józefo Maroszeko tyrimai, įspūdingai besireiškiančią Vilniuje jurisdikcijų „puzliais“). Būtent šios įvairovės, gal ir kitonišką, matymą ir savą interpretaciją pateikė Vytautas Kavolis. Ir netgi tos koncepcijos, kurias kartais bandoma supriešinti su E. Gudavičiumi – turime galvoje šiuolaikinius pagonybės tyrimus (A. J. Greimo, N. Vėliaus, G. Beresnevičiaus), ne tik kad neprieštarauja, bet net patvirtina jo koncepciją. Juk G. Beresnevičiaus bendroji išvada apie tai, kad lietuvių pagoniškoji religija tebėra „pirminis grynuolis“, neperėjęs net į graikiškąją ar romėniškąją „degradaciją“ su mitologine literatūra ir institucine biurokratija, rodo, kokia vaikiška buvo lietuvių pagonybė prieš išganymo religijų (pagal Maxą Weberį) „monstrą“ – Viduramžių katalikybę. Taigi europeizacijos koncepcijos esmės jau niekas nebeatmeta. Dingusios Atlantidos civilizacijos paieškas keičia Antikos ir Viduramžių civilizacijų artėjimo prie baltų „pelkyno“ proceso bei jų raiškos ir plėtros šiame regione tyrimai, o tai ypač matoma Aleksiejaus Luchtano ir jo mokinių Europos priešistorinių „barbariškųjų“ visuomenių tipologijos koncepcijose.

Taigi dominuojantis Lietuvos istorinis naratyvas yra be XVI–XVIII a. Vilniaus. Savo ruožtu Vilniaus istorinio vaidmens negalime suprasti be E. Gudavičiaus europeizacijos ir LDK kaip „antrosios Lenkijos civilizacinės“ laidos koncepcijos. Bet E. Gudavičiaus niekada nekūrė savo visuomeninio istorinio pasakojimo ir nemanė esant reikalo polemizuoti su ne moksle esančiais teiginiais ir vaizdiniais – pasitelkdamas „šaižų“ žodį jis bandydavo išjudinti mąstymą. Deja, dažniausiai susidurdavo su mąstymo stablige, kurios pagrindinis bruožas yra ne temos, o tik atskirų tezių ar sakinių matymas. Deja, to pakanka tik paradiniam transparantui. Vykstantis perversmas moksle reikalautų atitikmens ideologinių paradigmų kaitoje. Dar labiau permainas turėtų lemti nauja geopolitinė situacija. Jei lietuvybės „užmirimo-atgimimo“ formulės yra atsiradusios tada, kai lietuviai siekė išsivaduoti iš įvairiausio pobūdžio dominavimų, jei šios formulės dar galėjo tikti 1990-iesiems, tai konstatuokime – tokios formulės niekaip negali tikti 2004-iesiems.

Galima krikščionybę išbraukti iš ES konstitucijos, tačiau nematyti Europos idėjos ištakose Karolio Didžiojo ar Kristaus, reiškia būti aklam. Kaip tik šioje vietoje ir atsirado Nerijos Putinaitės studija „Šiaurės Atėnų tremtiniai“, pastebėjusi tam tikrus antieuro-

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

pietiškus J. Basanavičiaus koncepcijos elementus. Visiškai klaidingai suvokiama, kad tai yra XXI a. pradžios neapsiplunksnavusio jaunimo požiūris į XX a. pradžios tėvynę ant kojų pastačiusį senimą. Bet juk išties Basanavičiui Lietuvos pabaiga yra susidūrimas su krikščioniška pasauliu. Vadinasi, tradicinės lietuvybės sargams Lietuvos pabaiga turi būti susidūrimas su NATO ir Europos Sąjunga. Tačiau jei bus pamąstoma lietuviškos logikos požiūriu – „mes už, ir netgi prieš“, tai kaip tada bus įsivaizduojama – kad NATO lėktuvai dengs jų lakūnams ir Europos krikščioniškai kultūrinei tradicijai špygas rodančių ir tautinį grynumą sergstinčiųjų kraštą? Taigi dominuojantis lietuvių tapatybės modelis ir yra antiglobalus ir euroskeptiškas. Kas šiame žvilgsnyje yra pozityvaus, o kas tikrai atgyvenę, reikėtų svarstyti, o ne aistringai ginti Basanavičių ir dar aistringiau pulti Neriją Putinaitę. Tokiu atveju reikia priminti, kad ši aistra niekuo nesiskiria nuo Genriko Zimano „Komunisto“ ir Pranės Dundulienės šalininkų aistros. Tačiau prisiminkime – Basanavičiaus modelis turi akivaizdų konkurentą jau lietuviškosios tapatybės pagrinduose. Tai – Maironis, nors taip pat operuojantis antilenkišku „užmirimo-atgimimo“ diptichu, kuris sukomplikuoja Lietuvos pretenzijas į Vilnių. Antra vertus, galime nurodyti net keturis alternatyvius bandymus sukurti Lietuvos istorinį pasakojimą su Vilniumi.

Pirmas – 1908 m. (dveji metai po Maironio, ketveri metai prieš Basanavičių) Mykolas Riomeris išleidžia studiją „Lietuva: tautinis atgimimas“ – tačiau Lietuva čia atgimsta ne nuo lenkų nulemto „užmirimo“, o nuo Rusijos priespaudos. Visur teigdamas bajorų (LDK elitinės bajoriškos, krikščioniškos ir lenkakalbės kultūros) ir valstiečių (pusiau pagoniškos pusiau krikščioniškos) kultūrų sintezės idėją, kartu teigė, kad visa LDK istorija yra vertybė. Nelaimių pradžia yra ne 1387, 1569 ar 1791, o – 1795-ieji. Manytume, kad būtent šitoje projekcijoje reikia matyti LDK atgaivinimo idėjos šalininką kunigą Antaną Viskantą, siekusį sutaikyti „senalietuvių“ ir „jaunalietuvių“ sąjūdžius. Pralaimėjo, ir perfrazuojant Riomerio sampratas, krikščioniškoji bajoriškoji tradicija pralaimėjo valstietiškajai pagoniškajai žemtraukiškai rikiuotei.

Antras – 1919 m. Stasio Šalkauskio dar Šveicarijoje išleistas veikalas „Ant dviejų pasaulių ribos“, kur suformuluota „Rytų ir Vakarų kultūrų sintezės“ idėja. Jai jau prieš karą pritarė Antanas Maceina, o minint Lietuvos Respublikos 40-metį 1958 m. teigė, kad „kultūrų sintezė“ buvo viena iš konceptualiausių, bet neįgyvendintų Lietuvos kultūros užduočių. Tiesa, A. Maceina kalbėjo ne tiek apie sintezę, kiek apie liaudies dainą kaip tautos dvasios išraišką, o pagonybėje matė „nomadinio ir matriarchatinio pradų“ sintezę. Vadinasi, klaustukų dėl antitezės tikrai lieka. Šios koncepcijos atgarsius matome Zenono Ivinskio prieškariniuose straipsniuose ir neįgyvendintoje programoje, kurioje jis matė tiek pagoniškosios kultūros, tiek „sinkretizmo“ (turima galvoje XV–XVI a.), tiek „Baroko bei dvaro kultūros išsiskleidimo“ epochas. Antra vertus, jei daina, kaip tautos sielos išraiška, ir lietuvių religija nepastatoma ant Lietuvos istorijos „laiptų“, kaip tam tikra pakopa (galime pavadinti visaip – ant proistorės, proistorės pabaigos, ankstyvosios istorijos ar ankstyvosios civilizacijos laipto), tol apie sintezę negalima kalbėti, nes Pranciškus Skorina, Lietuvos Statutai ar Gegužės 3-iosios konstitucija lieka jei ne svetimi, tai bent jau laiptai žemyn nuo dainų, kaip „tautos sielos“ išraiškos. Z. Ivinskis, kaip minėta, teigė, kad vardan tautos vienybės reikia atsisakyti interpretacinių skirtybių, A. Maceinos neskaitė vėlesni „frontininkai“, o frontininkų apskritai – visi tautininkai. A. Maceina turėjo nusileisti tiek J. Basanavičiui, tiek Maironiui su A. Šapoka – krikščionys pralaimėjo tautininkams.

1–2. Vilnius. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Trečias – Juozo Jurginio dar 1957 m. išleistas mokyklinis Lietuvos istorijos vadovėlis. Paaiškėjo, kad paprastas ir sklandus (nesvarstysime, kiek teisingas) valstybės istorijos tarpsnių – feodalinio, buržuazinio ir socialistinio – akcentavimas buvo sovietiškai pasmerktas, kaip liko nekomentuotas ir neįvertintas Justino Marcinkevičiaus epo projektas su Mindaugu (1968), Katedra (1971) ir Mažvydu (1977). Sovietinio kolchozo varpinėje negalėjai būti pranašu tautai, ypač jei jos nuomonę formuoja Genriko Zimano „Komunistas".

Ketvirtas projektas – Tomas Venclova, esmingai nepritapęs prie komunistinės sistemos, emigravo jau 1977 m. ir siūlė naują, priešingą visoms fobijoms lietuvių, lenkų, rusų ir žydų santykių įvertinimą, pradedant nuo Vilniaus vaidmens ir likimo permąstymo. Ta-

čiau šis naratyvas galėjo pradėti skleistis tik emigracijoje, o čia jis rado išeivijos liberalias Vytauto Kavolio ir Algirdo Juliaus Greimo kartu su Sauliumi Žuku studijas, kurios jau po Nepriklausomybės išvirto į puikias sintezes, tiesa, nekritikavusias ir tarsi tylomis apėjusias Basanavičiaus autoritetą. Juk jos neišsklaidė iliuzijų dėl pagoniškosios „Atlantidos" ir dėl „užmigimo-atbudimo" įvaizdžio. Taigi Gudavičiaus perversmas tebelaukia savo koncepcijos sunaratyvinimo.

Formuojant naują Lietuvos istorijos didįjį pasakojimą savaime atsivers nauji Vilniaus paveldo perskaitymo variantai. Juk jau vien tai, kad dominuojantys Lietuvos istorijos pasakojimai įlaikinami nacionalizmo epochoje, siekyje atsiriboti nuo lenkų kultūros dominavimo, leis pastebėti Vilniuje ir kitus tautinius ar politinius bei ideologinius sąjūdžius, tačiau iškart sulaikys nuo bandymo senąjį Vilnių raikyti pagal XIX–XX a. sandūros tautinių sąjūdžių optikas. Senasis imperinis ir barokinis Vilnius tuo ir įdomus, kad jį kūrė kitokie lietuviai nei tautinio atgimimo epochos „jaunalietuviai" ar net „senalietuviai", tik vėliau ir pamažu tapę Lietuvos lenkais. Kitokie buvo ir baltarusiai, ukrainiečiai ir rusai, kurių istorijos nenorėjo matyti nei lietuvių, nei lenkų istoriografinės dominantės. Lietuviai turbūt turės teisę teigti, kad istorinė Lietuvos sostinė teisingai ir su teisiniu pagrindu tapo ir naujosios Lietuvos sostine, tačiau save išvydę kaip metropolio kūrėjus, šalia turės pamatyti lenkus ir baltarusius, žydus ir totorius, stačiatikius ir graikus katalikus, evangelikus liuteronus ir evangelikus reformatus etc. Vilniaus turtų nereikia dalytis. Vilniaus turtuose užtenka tik pamatyti dalį savo kultūrinės tradicijos, o dar svarbiau – visą Vilniaus paveldą integruoti į šias tradicijas.

1. Ružanų rūmai. Fot. Algimantas Aleksandravičius
2. Alšėnų rūmai. Fot. Algimantas Aleksandravičius

LDK atminčių ir šešėlių viešpatijoje

Visai neseniai Nerija Putinaitė parodė, kaip gali skirtis ir kisti Lietuvos sampratos (N. Putinaitė. Šiaurės Atėnų tremtiniai. Vilnius, 2004). Istorikai tokias sampratas vadina „didžiaisiais pasakojimais“, ypač tada, kai jie pradeda dominuoti ir tampa direktyvinėmis matricomis. Studijuojantiems LDK istoriją bus naudinga pamatyti, kaip kito tokie pasakojimai, kartais taip ir likę marginaliais „mažaisiais pasakojimais“.

• *A. Mickevičius. Paskaita apie lietuvių tautą [išleista 1845] / A. Mickevičius. Laiškai, esė, proza. Vilnius, 1998, p. 185–194.*

• *S. Daukantas. Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių [parašyta 1822, išleista 1929] // S. Daukantas. Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 64–81, 127–128.*

• *Maironis. Lietuvos istorija su kunigaikščių paveikslais ir žemlapiu. Petropilis, 1906, p. 51, 63, 111–135, 176–178, 206–212 (Plg.: Maironis. Lietuvos praeitis [1926] // Maironis. Raštai, t. 3, kn. 2. Vilnius, 1992, ypač p. 31–37, 76–77, 129–133, 174–176, 196–213).*

• *M. Römeris. Lietuva: studija apie lietuvių tautos atgimimą [1908]. Vilnius, 2005, p. 2–23.*

• *J. Basanavičius. Iš krikščionijos santykių su senovės lietuvių tikyba ir kultūra [1912] // J. Basanavičius. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970, p. 156–225.*

• *S. Šalkauskis. Dviejų pasaulių takoskyroje [1919] // S. Šalkauskis. Raštai, t. 4. Vilnius, 1995, p. 30–42.*

• *Z. Ivinskis. Lietuvių kultūros tarpsniai [1949] // Kultūra ir istorija. Vilnius, 1996, p. 195–210.*

• *A. J. Greimas. Iš arti ir iš toli: literatūra, kultūra, grožis. Vilnius, 1991, ypač p. 253–263, 320–350.*

• *V. Kavolis. Epochų signatūros. Chicago, 1991, p. 17–56, 78–95.*

• *T. Venclova. Vilties formos: eseistika ir publicistika. Vilnius, 1991, p. 130–214.*

• *Cz. Miłoszas. Tėvynės ieškojimas. Vilnius, 1995, ypač p. 13–60, 185–239.*

• *E. Gudavičius. „Pastumtos kortų kaladės“ dėsnis // E. Gudavičius. Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos. Vilnius, 2002, p. 50–59.*

• *A. Bumblauskas. Lietuvos Tūkstantmečio veidai // Lietuvos fotografija: vakar ir šiandien ’09: Lietuvos Tūkstantmečio veidas = Lithuanian photography: yesterday and today ’09: Face of the Millennium of Lithuania. Sud. A. Aleksandravičius. Vilnius, 2009, p. 8–19.*

Šiandien pasiektos reljefingos, erdvios ir gilios LDK istorijos įžvalgos, tačiau dažniausiai LDK istorija įkomponuojama į šiuolaikinių tautų likimus, LDK istorija laikoma tautų istorijų tarpsniu. Taip LDK yra Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos arba Ukrainos istorijos dalis, o tai visada lemia ne siekį matyti LDK visumą, o siekį priderinti LDK istoriją prie dominuojančių tautinių naratyvų.

• *Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, J. Kuncevičius. Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 2000.*

• *Lietuvos istorija, t. 4: J. Kiaupienė, R. Petrauskas. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529. Vilnius, 2009.*

• *Lietuvos tūkstantmetis / sud. R. Budrys, M. Šapoka, V. Dolinskas. Vilnius, 2009.*

• *Lietuva, 1009–2009 / sud. A. Butrimas, R. Janonienė, T. Račiūnaitė. Vilnius, 2009.*

• *U. Augustyniak. Historia Polski: 1572–1795. Warszawa, 2008.*

• *Г. Сагановіч. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001 (Lublin, 2001).*

1. Myro pilis. Fot. Algimantas Aleksandravičius
2. Naugardukas. Fot. Algimantas Aleksandravičius

• *Гісторыя Беларусі у шасці тамах. Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан, Г. Галенчанка, В. Голубеў і інш. Мінск, 2008.*
• *О. В. Русина. Україна під татарами і Литвою (серія: Україна крізь віки. Т. 6). Київ, 1998.*
• *Н. Яковенко. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997 (Lublin, 2000).*
• *Україна: хронологія розвитку, т. III: від Батиєвої навали до Люблінскої унії / О. В. Русина, М. Ф. Котляр. Київ, 2008.*

Kaip žinoma, būtent amerikiečių istoriko Timothy'o Snyderio manymu, ankstyvaisiais naujaisiais amžiais Abiejų Tautų Respublikoje susiformavo ikimoderni tauta (istorikas ją vadina lenkų tauta), kurios negalima tiesmukiškai įvesti į atskirų tautų istorijas.
• *T. Snyder. Tautų rekonstrukcija: Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2009 (Yale, 2003; Sejny, 2006)*

Daug ką čia reikia aiškintis, juo labiau kad Edvardas Gudavičius yra suformulavęs LDK kaip lenkų civilizacijos „antrosios laidos" koncepciją ir taip pat to meto lenkų tautą plačiąja reikšme laikęs makrotauta (šalia lenkų tautos siaurąja reikšme). Kol kas paskui Rusijos istoriką Aleksandrą Filiuškiną bandome pamatyti LDK „suskilusio veidrodžio šukėse".
• *А. Филюшкин. Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: Российский дискурс Великого Княжества Литовского // Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве, 2004, 4, с. 561–601; Idem. «Одна земля, разная память»: Великое Княжество Литовское в исторической памяти Польши, Литвы, Украины, Белоруссии и России // Ten pat, p. 485–490.*

Taip atsirado naujas reiškinys – dvišaliai arba daugiašaliai projektai: tai lenkų ir lietuvių istorikų „dvibalsė" Lietuvos istorija bei Liublino unijai skirtas leidinys, kuriame pirmą sykį pateiktas visas pagrindinis Liublino unijos dokumentas lietuvių kalba, kolektyvinis Lietuvos ir Ukrainos istorikų darbas „Ukraina: Lietuvos epocha: 1320–1569", trišalė baltarusių, lietuvių ir lenkų mokslininkų „LDK Knyga".
• *A Book of the Grand Duchy of Lithuania: Towards the Traditions of European Community: A Joint Publication of Scientists and Writers from Belarus, Lithuania and Poland = Кніга Вялікага княства Літоўскага: Да эўрапейскіх традыцый супольнасці: Сумесная публікацыя навукоўцаў і пісьменьнікаў Беларусі, Літвы і Польшчы = Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Knyga: Bendrų Europos tradicijų link: Bendras baltarusių, lietuvių ir lenkų mokslininkų ir rašytojų darbas = Księga Wielkiego Księstwa Litewskiego: Ku europejskim tradzcjom wspólnotowości: Wspólna publikacja naukowców i pisarzy z Białorusi, Litwy i Polski / koncepcja A. Strumiłło. Sejny, 2008.*
• *Historia Litwy: dwugłos polsko-litewski / A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa. Warszawa, 2009.*
• *440 lat Unii Polsko–Litewskiej = 440 metų Lenkijos–Lietuvos Unijai. Warszawa, 2009.*
• *Україна: литовська доба 1320–1569. Київ, 2008; Ukraina: Lietuvos epocha. 1320–1569. Vilnius, 2009.*
• *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos". Vilnius, 2008.*
• *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai. Vilnius, 2009.*
• *K. Błachowska. Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa*

1. Gardino parapinės kapinės. Fot. Algimantas Aleksandravičius
2. Senieji Trakai. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Litewskiego do 1569 r. w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku. Warszawa, 2009.

Kad ir kaip skirtųsi tautiniai žvilgsniai į LDK istoriją, vis tiek kartkartėmis bandoma pateikti „objektyviausius" žanrus – enciklopedinius leidinius. Tokį reiškinį pradėjo Lietuva, estafetę perėmė Baltarusija, išleisdama trijų tomų LDK enciklopediją. Lietuva neketina nusileisti ir žada išleisti keturių tomų atsaką. Tačiau jo net ir nesulaukus, lietuviai drąsiai gali remtis baltarusiškąja – ji yra objektyvi ir kokybiška.

- *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai. Vilnius, 2001.*
- *Lietuvos monetos = Lithuanian Coins / A. Dulkys, S. Sajauskas, J. Galkus. Vilnius, 2006.*
- *Lietuvos sienos: Tūkstantmečio istorija / Z. Kumetaitis, Č. Laurinavičius, Z. Medišauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2009.*
- *Lietuvos Vytis = The Vytis of Lithuania / J. Galkus. Vilnius, 2009.*
- *Lietuvos heraldika / E. Rimša. Vilnius, 2008.*
- *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т. 1–3. Мінск, 2005–2010.*
- *Гістарычны атлас Беларусі: Беларусь са старажытных часоў да канца XVIII ст. Т. 1, Варшава–Мінск, 2008.*
- *Вялікі гістарычны атлас Беларусі. У 3-х тамах. Т. 1. / В. Л. Насевіч (гал. рэд.). Мінск, 2009.*
- *А. К. Цітоў. Геральдыка Беларусі. Мінск, 2010.*

Pagonių ir stačiatikių imperija. Pagonybės epocha buvo ir yra „aukso amžius" lietuvių (o XIX amžiuje – ir lenkų) romantikams. Jai naują turinį suteikė šiuolaikiniai Gintaro Beresnevičiaus tyrimai ir sisteminis jo žvilgsnis į lietuvių pagoniškąją religiją ir mitologiją. Kaip žinoma, baltarusiams šioje epochoje tebelieka „baltarusiškoji" LDK genezė, lietuviams paliekanti tik periferinį „žemaitišką" vaidmenį. Tačiau šias koncepcijas propaguojantys taip ir nepaaiškina nei Žemaitijos nei Aukštaitijos genezės. Lietuvos istoriografija atsakė politinės istorijos ir imperiologijos studijomis.

- *A. J. Greimas. Lietuvių mitologijos studijos / sud. K. Nastopka. Vilnius, 2005.*
- *G. Beresnevičius. Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija. Vilnius, 2008.*
- *А. Краўцэвіч. Міндаўг: Пачатак вялікага гаспадарства. Менск, 2005.*
- *A. Dubonis. Traidenis: monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje, 1268–1282. Vilnius, 2009.*
- *D. Baronas. Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a. Vilnius, 2010.*
- *Z. Norkus. Nepasisklebusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu. Vilnius, 2009.*

LDK kelyje link Lenkijos ir Europos. Dominuojančiam lietuvių naratyvui šioje epochoje iš esmės rūpi tik Vytautas, nes, kaip kažkada sakė kai kurie tautininkų ideologai, „nesugedę lietuviai" gyveno tik iki Vytauto. Taip lietuviams šioje epochoje prasideda erozija, nors pagal kitus naratyvus nebuvo galima atmesti Lietuvos ir Žemaitijos krikštų ar Lietuvos Statutų svarbos. Kaip žinoma, tik E. Gudavičius surado nuosekliai naujas vertes ir prasmes šioje epochoje, kurioje Lietuva šuoliu (kokio nereikėjo atlikti nė vienai Europos šaliai) tapo integralia Vidurio Europos dalimi, o Vytautas šiam istorikui – ne Lietuvos istorijos kulminacija, o Lietuvos europeizacijos pradžia. Ši epocha svarbiausia ir baltarusiams – anot Georgijaus Golenčenkos, LDK tuo metu tampa ir baltarusių valstybe. Galima kitaip matyti LDK istorijos „baltarusiškumą", kitaip Švitrigailos politiką ir stačiatikių teisių sulyginimo procesą, kitaip matyti bažnytinės unijos genezę, labiau mylėti Martyną

Naugarduko Viešpaties atsimainymo bažnyčia. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Mažvydą nei Pranciškų Skoriną, tačiau ir Lietuva turės pripažinti, kad šioje epochoje prasidėjo integraciniai procesai, atvedę į LDK politinės tautos susidarymą, kuriai buvo svarbu Žalgirio ir Oršos pergalės, šv. Kazimieras ir Jogailaičiai, Lietuvos Statutai ir Lietuvos metraščiai, Barbora Radvilaitė su Žygimantu Augustu. Tarp tų pačių lietuviškų žvilgsnių skirsis požiūriai į LDK margumą ir daugiakonfesiškumą – vieniems tai valstybės silpnumo, o kitiems – tolerancijos išraiška. Ir vis dėlto reikėtų išskirti R. Petrausko socialinės istorijos sintezę, Genutės Kirkienės Chodkevičių monografiją, kurioje ypač reikšmingos bažnytinės unijos genezei skirtos įžvalgos, R. Ragauskienės studiją Mikalojui Radvilai Rudajam, Dainoros Pociūtės Reformacijos genezės ir lietuvių–italų evangelikų ryšiams skirtą monografiją.

• *R. Petrauskas. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius, 2003.*

• *G. Kirkienė. LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje. Vilnius, 2008.*

• *R. Ragauskienė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis. Vilnius, 2002.*

• *D. Pociūtė. Maištininkų katedros: ankstyvoji reformacija ir lietuvių–italų evangelikų ryšiai. Vilnius, 2008.*

Tačiau daugiausia dėmesio europėjimo epochoje skiriama Vytautui ir Žalgirio mūšiui, dėl kurio reikšmės sutaria visos regiono šalys, ypač tai matoma minint Žalgirio 600-metį.

• *G. Mickūnaitė. Vytautas Didysis: Valdovo įvaizdis. Vilnius, 2008 (Budapest, 2006).*

• *M. Jučas. Žalgirio mūšis: Žalgirio mūšio 600 metų jubiliejui (1410–2010). Vilnius, 2009. Idem. Vytautas Didysis. Vilnius, 2010.*

• *В. Чаропко. Великий князь Витовт. Минск, 2010.*

• *Грюнвальдська битва – битва народів (середньовічна історія України, Білоруси, Литви). Київ, 2010.*

• *S. Ekdahl. Grunwald 1410: Studia nad tradycjami i źródłami. Kraków, 2010 (Berlin, 1982).*

• *A. Nadolski. Grunwald: problemy wybrane. Wodzisław Śląski, Łódź, 2010 (Olsztyn, 1990).*

• *S. Jóźwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweda, S. Szybkowski. Wojna Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411. Malbork, 2010.*

• *Ю. М. Бохан. Ваяры Грунвальдскай бітвы. Мінск, 2010.*

Abiejų Tautų Respublikoje ir Baroko Europoje. Regis, ir lietuvių, ir baltarusių naratyvuose po Liublino unijos matomas tik nuosmukis ir nebematoma jokios pažangos – daug kas net „laužė plunksnas“ ties Liublino unija ir nebetęsė Lietuvos istorijos. Tai paaiškina, kodėl iki pastarųjų metų nebuvo Liublino unijos vertimo į lietuvių kalbą. O Lenkijos istoriografija iki šiandien entuziastingai tebeaprašo Liublino uniją kaip politinės minties ir veiksmo „šedevrą“. Tiesa, egzistavo „mažieji naratyvai“, skirti Vilniaus baroko mokyklai ar Vilniaus universitetui, tačiau dominuojančiu pasakojimu tapo iš lenkų istoriografijos ir kitų regiono istorikų perimtas vaizdinys apie XVII–XVIII a. anarchiją, fatališkai vedusią į valstybės žlugimą. Šiandien tai permąstoma keliomis kryptimis. Lenkų istoriografija tiria poliublininę LDK kaip „lenkų teisės“ erdvę. Lietuvių istoriografijoje pradedama atrasti bajorų pilietinė visuomenė (D. Kuolio tyrimai), o daugiausia dėmesio nukreipiama į XVIII a. pabaigos permainas ir Gegužės 3-iosios konstitucijos sureikšminimą LDK istorijos

Ščiutino rūmai. Fot. Algimantas Aleksandravičius

kontekste. Nors ir sunkiai, lietuviams, regis, pavyko įveikti įtampą dėl Gegužės 3-iosios. Lituanocentriniams Lietuvos istorijos pasakojimams ši konstitucija buvo didžiausia LDK tragedija. Esame ne kartą argumentavę, kad būtent lenkų istorikas J. Bardachas sureikšmino 1791 m. spalio 20 d. šios konstitucijos papildymą „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimą“. Maža to, jis susiejo šią konstituciją su 1918 m. Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimu. Tiek ši akcija, ir apskritai lenkų ir lietuvių istoriografijos permainos kūrė idėjinę atmosferą, kad Gegužės 3-ioji yra ir Lietuvos atminties vieta, juo labiau kad ji tokia yra ir šiandienos Lietuvos piliečiams – Lietuvos lenkams. Atminties vietų koncepcija nereikalauja, kad praeities reiškinys taptų valstybės atminties vieta. Vis dėlto Lietuvos Respublikos Seimas inicijavo tokias diskusijas ir įvairių šalių mokslininkai bei politikai iš esmės sutarė – Gegužės 3-ioji buvo kliūtis imperinei Rusijai. Dėl to po šių diskusijų kilusios aistros dar sykį privertė kelti klausimą – ar istorinės atminties modeliai yra vien stereotipų nulemtas reiškinys. Vis dėlto kompromisų paieška, kaip ir 1791 m., buvo rezultatyvi – šiandien Lietuvos atmintinomis dienomis yra tapusios ir Gegužės 3-ioji ir Spalio 20–oji.

• *D. Kuolys. Kovos dėl respublikos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės saulėlydžio patirtis // Senoji Lietuvos literatūra. Vilnius, 2007, p. 163–262; Idem. Res Lituana: Kunigaikštystės bendrija. Pirmoji knyga: Respublikos steigimas. Vilnius, 2009.*

• *E. Raila. Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją. Vilnius, 2007; Idem. Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis. Vilnius, 2010.*

• *R. Šmigelskytė-Stukienė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais. Vilnius, 2003.*

• *H. Wisner. Rzeczpospolita Wazów, [t.] 3: Sławne Państwo. Wielkie Księstwo Litewskie. Warszawa, 2008.*

• *J. Bardach. O Rzeczpospolitą Obojga Narodów: Dzieje związku Polski z Litwą do schyłku XVIII wieku. Warszawa 1998.*

• *A. Sulima Kamiński. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów, 1505–1795: obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. Lublin, 2000.*

• *M. Niendorf. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: studija apie nacijos formavimąsi ankstyvaisiais naujaisiais amžiais, 1569–1795. Vilnius, 2010 (Wiesbaden, 2006).*

LDK idėjos likimas. LDK tradicija ilgai rūpėjo tik lenkų atminčiai – juk su šia dažniausiai lenkakalbe tradicija tiesiogiai buvo susijęs iškilusis LDK poetas Adomas Mickevičius, gavęs XX amžiuje lenkų pranašo titulą, o jo laikų Vilnius pavadintas to meto lenkų kultūros sostine.

• *D. Beauvois. Wilno polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832. Wrocław, 2010 (Paris, 1977).*

Tiesa, istoriografijoje jau seniai išsiskyrė Juliuszo Bardacho pozicija, parodžiusi specifinę Vilniaus regiono „kraštiečių“ poziciją (J. Bardach. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988). Vis dėlto LDK tradicijas pamažu pradėjo matyti ir lietuvių istoriografija (M. Lukšienė, vėliau „Tautinio atgimimo studijų“ kompanija: E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas ir kiti). Šiandien tokią tendenciją tęsia gausėjantys tyrėjų būriai Lietuvoje, Baltarusijoje ir Lenkijoje.

• *R. Miknys. Mykolas Römeris – Lietuvos modernybės aušros metraštininkas, analitikas ir politikas // Mykolas Römeris. Dienoraštis: 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji, Vilnius, 2007, p. IX–XLVII.*

1. Raica. Fot. Algimantas Aleksandravičius
2. Padarosko rūmai. Fot. Algimantas Aleksandravičius

• *V. Berenis. LDK istorinis paveldas ir nacionalinio tapatumo problema // Nacionalinio tapatumo tęstinumas ir savikūra eurointegracijos sąlygomis. Vilnius, 2008, p. 60–75.*
• *D. Staliūnas. Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų. Vilnius, 2009 (Amsterdam, New York, 2007); Idem. Savas ar svetimas paveldas?: 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta. Vilnius, 2008.*
• *B. Speičytė. Poetinės kultūros formos: LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje. Vilnius, 2004.*
• *А. Смалянчук. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. Гродна, 2001. (выдание 2-е, дапрацав. Санкт-Пецярбург, 2004.).*
• *Д. В. Карев. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс, 2007.*
• *O. Łatyszonek. Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej. Białystok, 2006.*
• *K. Buchowski. Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotipy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006; Idem. Szkice polsko-litewskie czyli o niełatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku. Toruń, 2005.*
• *D. Szpoper. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Gdańsk, 1999; Idem. Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Gdańsk, 2003; Idem. Gente Lithuana, Natione Lithuana. Myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934). Gdańsk, 2009*

LDK paveldas ir jo prasmės. LDK paveldas įvairiais pavidalais tiriamas ir pristatomas tiek Lietuvoje, tiek Baltarusijoje, tiek Lenkijoje, atsigręžiama į jį ir Ukrainoje. Ypač svarbus Zigmanto Kiaupos siekis tirti LDK paveldo išbarstymo kelius.
• *Z. Kiaupa. Lietuvos kultūros vertybių kelionės iki 1990 m.: praradimai ir sugrįžimai. Vilnius, 2006.*
• *Žydai Lietuvoje: istorija, kultūra, paveldas / sud. L. Lempertienė, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius, 2009.*
• *G. Potašenko. Daugiatautė Lietuva: Lietuvos etninių mažumų istorija. Kaunas, 2008.*
• *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai. Vilnius, 2008.*
• *D. Katz. Lithuanian Jewish Culture. Vilnius, 2010. Second revised and updated edition. (I leid.: Vilnius, 2004).*
• *Культура староверов стран Балтии и Польши: исследования и альбом = Baltijos šalių ir Lenkijos sentikių kultūra: tyrinėjimai ir albumas / red. kol.: G. Potašenko (ats. redaktorius), J. Konickaja, N. Morozova. Vilnius, 2010.*
• *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose: Lietuvos tūkstantmečio programos parodos katalogas = Lithuania in Ancient Historical Sources = Exhibition and Catalogue Part of the Lithuanian Millennium Programme. Vilnius, 2009.*
• *Vavelis Vilniuje. Nuo Jogailaičių iki Abiejų Tautų Respublikos pabaigos: Lietuvos tūkstantmečio programos parodos katalogas. Vilnius, 2009.*
• *M. Matušakaitė. Išėjusiems atminti: laidosena ir kapų ženklinimas LDK. Vilnius, 2009; Idem. Lietuvos skulptūra iki XVII a. vidurio. Vilnius, 2007.*
• *Радзівілы. Альбом партрэтаў. XVIII—XIX стагоддзі. Мінск, 2010.*

Lydos pilis. Fot. Algimantas Aleksandravičius

• *Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: энциклопедия. Минск, 2009.*
• *А. М. Кулагін. Каталіцкія храмы Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. Мінск, 2008 (I leid. 2001); Idem. Праваслаўныя храмы Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. Мінск, 2008. (I leid. 2001).*
• *А. Аляксееў, А. Лукашэвіч. Скарбы Беларусі = A. Aliakseyeu, A. Lukashevich. Treasures of Belarus. Мінск, 2009.*
• *Encyklopedia kresów. Kraków, 2010 (I leid. 2004).*

Šiandien, kai kalbama apie LDK idėjos atgimimą, paprastai prisimenamos ne tik įvairios politologinės diskusijos, bet ir atkreipiamas dėmesys į Irenos Šutinienės sociologinius istorinės sąmonės tyrimus, iš kurių aiškėja, kad tradiciniai lietuvių istoriniai pasakojimai tebedominuoja ir šiandien.

• *I. Šutinienė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reikšmės populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose // Lietuvos istorijos studijos, t. 21, 2008, p. 102–120; Idem. Tautos istorijos simboliai Lietuvos gyventojų tautinėje vaizduotėje: herojų įvaizdžiai ir jų kaita // Sociologija. Mintis ir veiksmas, 2009 Nr. 1 (24), p. 40–62.*

Vilnius. Labiausiai nepasiduodantis LDK paveldo dalyboms yra jos metropolio Vilniaus paveldas. Jo daugiakultūriškumas tapo ašimi Tomo Venclovos darbams, kuriuose kuriama nauja LDK istorijos vizija. Vilnius, kaip ir senasis Vilniaus universitetas, tampa platesnio europinio konteksto objektu.

• *T. Venclova. Vilniaus vardai. Vilnius, 2006; Idem. Vilnius: vadovas po miestą. Vilnius, 2001.*
• *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas. Vilnius, 2009.*
• *Europa erlesen: Vilnius. Hg. C. Hell. Klagenfurt, 2009.*
• *Vilnius: Geschichte und Gedächtnis einer Stadt zwischen den Kulturen. Hg. M. Schulze Wessel, I. Götz, E. Makhotina. Frankfurt, New York, 2010.*
• *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai. Vilnius, 2009.*
• *S. Narbutas, R. Janonienė. Senasis Vilniaus universitetas, 1579–1832. Vilnius, 2009.*

Knygos ikonografinių vaizdų pagrindinis sisteminis šaltinis yra „Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795“ (2005), juk net nauji ikonografijai dėmesingi leidiniai neypač ją papildė. Tai ir natūralu – ikonografijos, kaip ir rašto, šaltiniai kaupiasi labai lėtai, ir didelių perversmų paprastai nebūna. Tuo svarbesni tampa pastarųjų kelerių metų atradimai – Vienoje Eberhardo Windecke's „Imperatoriaus Zigmanto knygoje“ (1443) Jūratės Kiaupienės atrasta Vytauto laidotuvių miniatiūra, Mindaugo karūnuotojo vyskupo Heidenreicho antkapinė plokštė Kulmo (dab. Chelmno) Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčioje, Miuncheno Bavarijos bibliotekoje saugomi XVI a. herbynai su LDK herbais, Lvove saugomas „Lenkijos karalystės“ herbynas (1575), archeologo Vykinto Vaitkevičiaus atrasta galima Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo palaidojimo vieta – Kukaveičio laukas (Širvintų raj.), Biervychos (Palenkės vaiv., Lenkija) akmuo su 1655 m. įrašu „AD. 1655 Moskal Litwę splondrował złamawszy mir wieczny“ („1655-ieji. Maskolius Lietuvą nusiaubė amžiną taiką sulaužęs“), iki šiol Lietuvos istorijos kontekste nefunkcionavęs Mykolo Kleopo Oginskio antkapis Florencijos Šv. Kryžiaus bazilikoje ir kt. Tačiau ryškiausia naujovė bus ta, kad šalia žinomų LDK paveldo fiksuotojų Arūno Baltėno ir Klaudijaus Driskiaus atsiranda žymaus portretisto Algimanto Aleksandravičiaus senojo Vilniaus ir LDK paveldo vaizdai.

1. Kleckas. Fot. Algimantas Aleksandravičius
2. Liubčios pilis. Fot. Algimantas Aleksandravičius

Pirmiausia Algimantas Aleksandravičius nustebino savo Vilniaus vaizdais, o ir toliau nenurimo, tarsi tiesiogiai iliustravęs mums rūpimą idėją – LDK tradiciją ir paveldą. Iki šiol garsėjęs ir laurus skynęs kaip portreto virtuozas, jis dabar įsiveržė į sritį, kur įprasta ieškoti kuo tikslesnio, dokumentu virstančio vaizdo. Čia triūsia ne vienas iškilus fotomenininkas, tarp kurių Algimantas gali pasirodyti šiek tiek bravūriškas, nes atsisako ieškoti nuotraukų kultūros paveldo registrams. Tačiau kuo toliau, tuo labiau įsitikini, kad Algimantas ieško to, ko negalėjo padaryti sudarydamas „Lietuvos Tūkstantmečio Veidą“. Atrinkdamas iškiliuosius Lietuvos žmones ir reiškinius, jis kukliai paliko ikifotografinius Tūkstantmečio šimtmečius aprašyti istorikams. Tada klausėme: „ką daryti su tais amžiais, kurių fotografija

nesiekia, o jie nesistengė patekti net į knygą? Kaip tada sukurti Tūkstant-mečio panteoną? Gal fotografuojant bent tai, kur šių nefotografiškų šimtmečių žmonės atgulė – pilkapius ir senąsias kapines, fotografuoti tai, kur dar šiandien galima nujausti esant protėvių šešėlius – piliakalnius ir senąsias bažnyčias, išlikusius medinius ir mūrinius dvarelius ar rezidencijas bei senamiesčių mūrus?“ Atrodo, kad Algimantas ir pradeda vaikščioti po senąją mūsų valstybę ieškodamas jos žmonių, o gal net ne tiek žmonių, kiek Lietuvos veidų, suvokdamas veidą kaip peizažą su šešėliais ir debesų dramomis. Tiesa, ne vienoje žmonės ir pasirodo, ir laikas čia tampa nebe tiek svarbus: ar moterys, traukiančios į bažnyčią Barūnuose, ar berniukai, lakstantys dviračiais Medininkuose ar Naugarduke. Atrodo, kad taip galėjo būti ir prieš šimtmečius. Šio ciklo fotografijos prasidėjo nuo visų laikų žymiausio LDK poeto Adomo Mickevičiaus jaunystės pėdsakų paieškų. Nors valstybės nebebuvo, Lietuva poetui buvo Tėvynė, kurios vaizdiniai iškildavo prisimenant Naugarduką ir Svitezį, „Vėlinių“ ir „Pono Tado“ pasaulį. Šio pasaulio paieškos paprastai šiandien priveda prie menkų rezultatų – paveldo arba neišliko, arba jis tiek išdailintas, kad tampa net nefotogenišku. Lydos restauruoti pilies mūrai visada atrodo prasčiau nei ožkos Krėvos griuvėsiuose, jie kažkodėl vi-

1. Kernavės piliakalniai. Fot. Algimantas Aleksandravičius
2. Trakai. Fot. Algimantas Aleksandravičius

sai neprimena Gražinos. O juk ji, anot Mickevičiaus, – galingojo Lydos kunigaikščio dukra, nutekėjusi pas Liutaurą į Naugarduką. Gal todėl parodoje nerasime standartinių Adomo Mickevičiaus paveldo ir įpaveldinimo vietų, gal todėl Algimantas net ir Lydoje ieško kito matymo kampo. Net poetiškasis Naugardukas pamatomas šešėliuose, o stabtelima netoli Svitezio retai fotografuojamoje Raicoje, kur Mickevičių mena 1817 m. statyta Šv. Barboros bažnyčia bei netoli, Korčevo kaime – garsusis filaretų akmuo, prie kurio rinkosi poetas ir jo draugai Tomas Zanas ar Ignotas Domeika. Stabtelima ir filaretų Jono Čečoto tėviškėje Padaroske ar Ignoto Domeikos Ščiutine, kuriame šis pradėjo mokslus, o pijorų kolegijos rūmas tebemena garsiuosius Motiejų Dominyką Dogelį, Stanislovą Bonifacą Jundzilą ir Angelą Daugirdą. Sustojama, kaip ir Gražina, atvedusi karius, – prie Lietuvės / Litoukos ežero, tarsi vanduo pasakytų daugiau nei išlikę mūrai. Ypač ten, kur mūrai neišliko: Radvilų Slucko didybę liudija tik muziejuose esančios garsiosios juostos, panoramos ir miesto planai, o pačiame Slucke – tik Slučės upelis, kaip ir netoliese Chodkevičių bei Sapiegų Liachavičuose – tik Vedma. Neliko ir Brastos didybės, apie kurią galima spręsti iš Tvano laikų švedų ofortų. Visa senoji Brasta buvo sunaikinta po 1831 m. sukilimo statant imperijos pasienio tvirtovę, žinomą iš Antrojo pasaulinio karo pradžios, bet juk ji mena ir Adomo Mickevičiaus laikus. Tik Napoleono Ordos graviūrose išliko Chodkevičių Mažeikava, į kurią paprastai užklysti ieškodamas LDK kultūros fenomeno – cerkvės Murovankoje, kuri, kaip ir Synkovičių cerkvė prie Slanimo, laikoma gotikinės ir bizantinės architektūros simbiozės šedevru. Orda buvo nupiešęs ir Tado Kosciuškos gimtinę Kosave, kurioje šiandien gali išvysti dar kartą atstatytą Kosciuškos sodybą bei pamatyti Puslovskių rūmus. Atrandamas ir dar vienos LDK įžymybės – jos paskutinio akordo autoriaus, ūkinių reformų demiurgo Antano Tyzenhauzo gimtinė Žaludkas, kur jis ir palaidotas, ir kuriame Algimantas parodo kažkokiam filmui pastatytais vartus, už kurių Četvertinskių rūmai, perduoti, regis, Baltarusijos KGB žiniai. LDK šešėliai – ir Nemirų Iškolde su ankstyviausia provincine gotikine bažnyčia, ir Klecke su dominikonų bažnyčia, kur, regis, niekas nebeprisimena garsiosios pergalės prieš totorius. Gal daugiau LDK aidų Kiškų Liubčioje, Sapiegų Alšėnuose, o ypač Ružanuose, kur per rūmų arką matosi bažnyčia, per Tvaną priglaudusi Vilniaus vyskupijos kapitulą ir šv. Kazimiero palaikus. Dar daugiau aidų Radvilų Mire ir Nesvyžiuje. Tačiau vis tiek neapleidžia įspūdis, kad visa LDK yra Algimanto vizijoje tarsi šešėlis, o jos metafora tampa Gardino kapinės, kur kažkur turi būti palaidota viena iš paskutinių LDK piliečių Eliza Ožeškienė. Apie ją galėtume pasakyti taip, kaip šiandien sakoma apie kitą LDK aidų poetę – Konstancją Skirmuntt: „gente lituana, natione lituana." Tiesa, Baltarusija – mums Lietuvoje dažnai užmirštamo LDK paveldo kraštas, tačiau Algimantas panašiai fotografuoja ir jos paveldą Lietuvoje: Merkinėje ir Kernavėje, Medininkuose, Rokantiškėse ir Siesikuose. Vytautą tarsi mena brydė Senuosiuose Trakuose bei jo fundacija Švč. Mergelei Marijai prieš pat Žalgirį Naujuosiuose Trakuose. Trakai vaizde iš dangaus uždengti sniego primena grafikos kūrinį. Ūkuose paskendęs ir LDK metropolis Vilnius.

Šis Algimanto fotografijų ciklas nejučiom paskatina prisiminti seną LDK paveldo paieškų kelionę Baltarusijoje. Tamsokas vakaras. Ką tik paliktas Naugardukas ir Svitezis, aplankyta Liubčia ir Ščorsai, ieškome Myro. Įvažiuojame į provincinio miestelio centrinę aikštę, kur po balas vaikšto tikri paršai. Atrodo – gūduma. Aikštėj stovi Stalino laikų sunkvežimis. Ant durelių – tikras romėniškos LDK bajorų kilmės paliudijimas – „Dum spiro spero" – kol kvėpuoju, tikiu…

Grand Duchy of Lithuania and its Tradition
Summary

This study can be considered to be the synthesis of the history of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) because it contains things characteristic of this genre: fateful events and turning points in history, processes of the epoch and long periods, historical personalities and everyday phenomena.

The book is based on a consistent system of periodisation that rests on the framework of "thickenings" of events – the creation of the state in the middle of the 13th century, the turning point in the 14th-15th century after the adoption of Christianity, the beginning of rapprochement with Poland and fateful victories against the Teutonic Order, the reforms in the middle of the 16th century, the reform at the end of the 18th century when seeking to consolidate the state. Stages and processes of evolution of these turning points determining the contents and nature of epochs, as well as characterisations of the main levels of the historical processes – geopolitical changes, socio-economic and socio-political structures and processes, and cultural events. Hence, attempts have been made in the book to provide systematic fundamentals for getting to know the GDL.

The book consists not only of three chapters devoted to the epochs of the history of the GDL (The Empire of Pagans and Orthodox Believers – the 13th-14th century; The GDL on the Way towards Poland and Europe – 15th -16th century; In the Republic of the Two Nations and Baroque Europe – 17th-18th century) but also of the first chapter devoted to the symbols and meanings of the GDL, which changed to a lesser degree during the entire period of the existence of the state. Also, a "further" glance is taken – at the tradition of the GDL and the fate of its idea in the 19th – 20th century, as well as the heritage that today is scattered in the modern states established in the historic space of the GDL. Separate Chapter Seven is dedicated to the problematic issues of the history of Vilnius, the capital of the GDL and its multicultural heritage.

Nonetheless, the society rather than the state, a diverse panorama of the shapes of society rather than the abundance of events form the subject of the book: not only the Lithuanians and Samogitians, but also the Ruthenians, Poles, Tatars and Karaims, not only the Catholics and Protestants but also Orthodox Believers, Unitarians and the Old Believers. In short, all that forms the diversity of a society and determines the so-called multi-perspective approach to it. On the other hand, the typologysing approach, that is, an attempt to see the society of the GDL within the European context rather than an individualising approach (which is most often adopted towards the unique history of a state and its political events) was of significance. Such an attempt is based on the statement that the last pagan Lithuanian state in Europe belonged neither to the geographical areas of Western Latin culture nor to the Byzantine culture of Eastern Europe (though the state's expansion to the latter region took place from the very beginning). It was only after the adoption of Christianity in Lithuania (1387) that the process of Europeanisation or westernisation began, the consequence of which was adaptation of the GDL to Latin Central Europe. This conception of history put forward by Edvardas Gudavičius correlates with the works by the outstanding Polish and German historians Oscar Halecki, Werner Conze, Klaus Zernack, Jerzy Kłoczowski, Henryk Samsonowicz in which the conception of the independent historical region – Central Europe (with the GDL belonging to it) was substantiated. In this way the foundations were laid in Lithuania's historiography for moving from the unique conception of the history of the GDL (characteristic of traditional models of political history) to the typology of history accentuating not only the fact that the history of the GDL is specific but also what bore relation to the culture of Western Europe. On the one hand, beginning with baptism, the GDL opened to Western influences and became the most eastern region of the Latin culture and at the same time the

most northern region of the Catholic culture. On the other hand, during the entire history it maintained its unique features determined by a large contribution of Christianity of the East to culture the of the GDL – orthodoxy, later Greek Catholicism –that has hardly an analogues in other European countries. A glance at the history of the GDL through the prism of its European dimensions enabled a romantic vision of the history of Lithuania that affected Lithuanian historic consciousness from the 19th century to be rejected, which considered the pagan times to be the golden age in the history of Lithuania. The distinguished poet, publicist and cultural figure of Lithuania Sigitas Geda referred to the impact of Gudavičius' conception on the modern Lithuanian historical consciousness as a "revolution in our minds".

This book, however, is not a common "objectivistic" synthesis of the history of the GDL. It seeks to provide the reader with the opportunity to rethink the history of the GDL, its epochs, phenomena or personalities through the prism of the theory of "great narratives" and "places of memory". This is the present-day topical issue of culture not only of Lithuania but also that of the whole Europe – integration in the European Union and globalisation makes us reconsider the identities of nations and states, which purpose the theories and projects of the "places of memory" serve (Pierre Nora "Les lieux de mémoire", Hagen Schulze and François Etienne "Deutsche Erinnerungsorte" and others). On the other hand it becomes clear that it is for a long time already, from the time of the "great narratives" discovered by Jean-François Lyotard in the 7th-8th decades of the 20th century (grands récits, maître-récits; grand narratives, master narratives; Großerzählungen, Meistererzählungen) that Europe has sought to refuse not only a traditional ethnocentric or nationalist but also even mono-perspective Eurocentric liberalistic narrative. Thus finding dissonance memory places and constructing multi-perspective narratives become an aspiration. Our book seeks to provide the basis for such reconsiderations because the very history of the GDL is multicultural – multilingual and multiconfessional, and its metropolis Vilnius is even a multipolis in an urban sense (and unique in Europe in its "Byzantine" and "Latin" sides). Giving prominence to a multicultural nature of the GDL and Vilnius naturally leads to reconsidering a traditional Lithuanian ethnolinguistic great narrative assessing its capacities and incapacities, looking for new plots for dialogues with contemporary large and small ethnoconfessional minorities of Lithuania. All the more so, that in modern times, in the epoch of nationalisms, the point when the heritage of the GDL and Vilnius was "divided' and even nationalised was reached. Vilnius was not only a historical but also eternal capital for the Lithuanians, however, it became the capital of culture for both the Poles and the Belarussians, the "Northern Jerusalem" for the Jews, and the advanced post of freedom and western culture for the people of imperial and soviet Russia. Therefore the study belongs to the project "The State and the Nation: Heritage and Identity". On the other hand, the initiative of the birth of the book belongs to the Ministry of Foreign Affairs, the Development Co-operation and Democracy Promotion Department. The longest part of the history of Vilnius is difficult to understand without its region – the GDL, and this historical region paradoxically coincides with the ULB (Ukraine, Lithuania, Belarus) region formed by Jerzy Giedroyc in the anticommunist Polish political thought of the second half of the 20th century, which is genetically related to the GDL as a cradle of nations rather than their prison or melting-pot. On the other hand, Ukraine and Belarus are directly the closest space of Eastern partnership of the European Union. Hence, the GDL as a reminiscence of the historical region of Europe at the same time is also a certain reconstruction of the European region today. People of this region are united by a common heritage, which can easily become places of common memory.

Thus, this book is intended for everyone who is not indifferent to the considerations of the identity of present-day Lithuania, who seeks to see not only mono-narratives in Lithuania's culture but also for everyone who is concerned about the states and societies of the eastern neighbours of Lithuania and the European Union – the present-day Belarus and Ukraine, which grew up and developed in the cradle of the GDL.

Bumblauskas, Alfredas
Bu 239 Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010. – 336 p., 469 iliustr.

ISBN 978-9955-33-632-7

Šios mokslinės studijos tikslas – taikant šiuolaikines istorijos ir kultūros teorijas (atminties vietų, didžiųjų naratyvų ir istorinės sąmonės), apibendrinti LDK istorijos tyrimus ir mažuosius naratyvus, atrenkant juose iškeltus fenomenus, lemtingus įvykius, asmenybes, o kartu skatinti naujiems tyrimams, prisidėti prie Didžiojo naratyvo korekcijos ir daugiaperspektyvaus naratyvo formavimo. Studija siekiama padėti pagrindą šiuolaikinės lietuviškos tapatybės tyrimams ir rekonstrukcijos bandymams, kuriuose veikia kaip veiksnys LDK istorinė atmintis.

UDK 947.45.02/.04

Alfredas Bumblauskas
LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTIJA IR JOS TRADICIJA

Kalbos redaktorė Danutė Petrauskienė
Maketavo Mangirdas Bumblauskas
30 aut. l. 21 sp. l. Tiražas 700 egz.
Išleido VšĮ Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 1, LT–01122 Vilnius
El. paštas: info@leidykla.vu.lt

Spausdino „Standartų spaustuvė“
S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius
El. paštas: info@standart.lt

Lietuvos Brasta, Berestje, Brześć Litewski XVII amžiaus vidurio švedų graviūroje – dingusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos simbolis